THE BOOK WAS DRENCHED

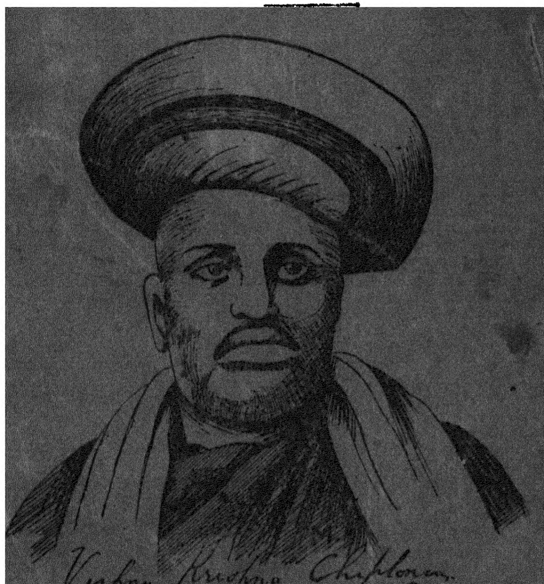
विष्णुशास्त्री चिपळूणकरांचे निबन्ध

वाङ्मयविषयक सात निबं

मुं० युं०च्या फर्स्ट इअर आर्ट्स व सायन्स १९४० करिता

—सम्पादक—

वासुदेव विनायक साठे, बी. ए (टिळक

मराठी भाषेचे

शिवाजी,

—मुद्रक   . शक—

वा. वि. साठे, 'मोहन' मुद्रणालय ,०० सदाशिव पेठ

१९२९

किंमत बारा आणे.

अनुक्रमणिका.

विष्णुशास्त्री यांचें चरित्र.

स्वत.ला फाजील अभिमानाने पण सार्थपणे 'मराठी भाषेचा शिवाजी' म्हणविणारे, धाडशी, बुद्धि–मान्, उद्योग–प्रिय, देशाभिमानी, सद्वर्तनी, साधे, निर्व्यसनी, पण हट्टी, दुरभिमानी, अ–व्यवहार–ज्ञ व दुसऱ्याचे दोष डोळ्यात तेल घालून पाहणारे विष्णु कृष्ण चिपळूणकर याचा जन्म पुण्यास २० मे १८५० रोजी झाला. त्याचे वडील 'बृहस्पति' होते सस्कृतात प्रावीण्य मिळविल्यावर पंचविसाव्या वर्षी अभ्यासास प्रारभ करून त्यानी इग्रेजी भाषेतहि नैपुण्य मिळविले. ट्रान्स्लेटर् एक्झिबिशनर्, मराठीचे प्रोफेसर्, दक्षिणाप्राइझ् कमिटीचे सेक्रेटरी, ट्रेनिंग् कॉलेज्चे प्रिन्सिपाल् व रिपोर्टर् ऑन् दि नेटिव्ह् प्रेस, अशी कामे करणाऱ्या 'भाषातऱ्या' वडिलाचे हे चिरजीव पूना हायस्कूल्मध्ये दुय्यम शिक्षण घेऊन मॅट्रिक् झाल्यावर १८६६ सालारभी पूना कॉलेजात गेले १८६६अखेर काशी नारायण गोगटे हिजशी त्याचे लग्न झाले प्रो० वर्ड्स्वर्थ्, कील्हॉर्न् व केरूनाना छत्रे हे याचे कॉलेज्मधील गुरु पूना कॉलेज् विश्रामबाग वाड्यातून वानवडीस आणि तेथून येरवड्याजवळ खडोबाच्या माळावर स्वत च्या इमारतीत १८६८ सालच्या आरभी गेले हेच डेक्कन् कॉलेज् १८६८ साली 'लिट्ल् गो'ची परीक्षा हुकली, पण १८६८त ते पास झाले त्यास पन्हाळकर बुवाच्या कीर्तनाची फार चटक लागली होती विष्णु मोरेश्वर महाजनि, महादेव बाळकृष्ण चितळे, कोंडोपत छत्रे, जनार्दन बाळाजी मोडक, हे शास्त्रीबोवाचे सहाध्यायी, व कडवे सनातन–धर्माभिमानी जिन्सीवाले आणि जनार्दन बाळाजी मोडक हे समकालीन विद्यार्थी बी ए झाल्यावर १८७४साली त्यास हायस्कुलात दरमहा १०० रुपयाची नोकरी लागली कुंटे हेड्मास्तर होते शास्त्रीबोवास शाळेत व वर्गावरहि जाण्यास नेहमी उशीर होई ते विद्वान् होते, त्याना अध्यापनाची हौसहि असे, पण ! १८७५ साली ते शाळापत्रकात लिहीत, पण अनियमितपणा व सरकार आणि मिशनरी याविरुद्ध लेख सरकारी मासिकात लिहिण्याचा हेकटपणा यामुळे चॅट्फील्ड् साहेबानी १८७५अखेर ते बद करून टाकले शास्त्रीबोवा एकेश्वरी मताचे असावे त्याना घरखर्च काही नसे, वडीलच सर्व खर्च करीत पगार शिल्लकच पडे, 'जानेवारी १८७४'पासून सुरू केलेल्या निबधमाला मासिकातूनहि त्यास वर्षास चारपाचशे रुपये मिळत पण त्याची चैनीकडे मुळीच प्रवृत्ति नसे नवी व जुनी पुस्तके खरेदी करण्याचा त्यास भारी नाद असे शकर तुकाराम शाळिग्राम यास बखरी, लावण्या, पोवाडे वगैरेचा नाद असून ते, साने, मोडक व विष्णुशास्त्री यानी १८७८ साली काव्येतिहाससग्रह मासिक समाईक सुरू केले शाळिग्रामानी शास्त्रीबोवाशी फोटोझिंको ऑफिसातील ड्राफ्ट्स्मन् बाळकृष्ण वासुदेव जोशी याची ओळख करून दिली १८७७

अखेर शास्त्रीबोवानी ४०० रु. दिले व जोश्याच्या देखरेखीखाली चित्रे वगैरे छापण्यासाठी शिळाप्रेस सुरू झाला हाच चालू चित्रशाळेचा उगम. 'स्वाभिमान, स्वमताभिमान व स्वदेशाभिमान याचा बळी न देता अन्नाने चरितार्थ चालविता येईल तोपर्यंतच' सरकारी नोकरीची शास्त्रीबोवाना जरूर होती नोकरी टिकविण्यासाठी ते उच्च मनोवृत्तीचा क्षणहि सकोच करण्यास तयार नव्हते. त्यामुळे निबधमालेच्या विसाव्या अकामधील इग्रेजी भाषेवरील तिसऱ्या लेखाकातील मजकुराने चिडून जेकब् यानी 'एलिफास्' या सहीने बॉम्बे गॅझेट्मध्यें (२९-९-१८७६) राजद्रोहाचा पुकारा केला ! याचा परिणाम होऊन १८७७-अखेर शास्त्रीबोवाची तितक्याच पगारावर रत्नागिरी हायस्कुलात बदली झाली! एलिफास्ला वऱ्हाडातून महाजनीनी ११ ऑक्टोबरच्या टाइम्स्मध्ये "ब्राह्मण" या सहीने व शास्त्रीबोवानी स्वत ज्ञानप्रकाशात उत्तरे दिली मे महिन्याच्या सुटीत पुण्यास आल्या वेळी त्याचे वडील २० मे १८७८ रोजी वारले ! ऑक्टोंबरात दहा महिन्याचा तान्हा मुलगाहि वारला ! ! सप्टेंबरात दुसरी बहीण दुर्गा हिचा नवरा अल्प वयात वारला ! ! ! एका खाजगी पत्रात शास्त्रीबोवा लिहितात, 'Like sturdy sailors we should be prepared to encounter every species of adverse weather ' नोकरी मोडून खाजगी शाळा काढण्याच्या विचाराने सहा महिन्याची अर्धपगारी रजा मेच्या सुटीस जोडून त्यानी घेतली व 'जुलै १८७९'मध्ये शाळिग्राम आणि शास्त्रीबोवा यानी बुधवारात 'किताबखाना' म्हणून पुस्तकाचे दुकान काढले १ ऑक्टोबरला नोकरीचा राजीनामा देऊन १ जानेवारी १८८० रोजी कमी खर्चात पण वेगळ्या पद्धतीने शिक्षण देण्यासाठी मोरोबादादा फडणिसाचे वाड्यात त्यानी न्यू इग्लिश् स्कूल् सुरू केले, चारच महिन्यात दीडशेचे पाचशे विद्यार्थी झाले ! तसेच 'किरण' छापखाना अडीच हजारास (दरसाल २५० रु च्या हप्त्याने) घेऊन १८८०-अखेर त्यानी शाळेतील मडळीच्या इच्छेनुरूप आर्यभूषण छापखाना काढला '१ जानेवारी १८८१'पासून टिळक, आपटे, आगरकर इत्यादि मडळीच्या सहकारितेने मराठी 'केसरी' व इग्रेजी 'मराठा' अशी दोन साप्ताहिकेहि त्यानी सुरू केली अश्या रीतीने हे नाना व्याप सुरू होऊन ऐन रगात आले असता तारीख १६ जानेवारी १८८२ रोजी फोटो काढून घेताना उन्हात फार वेळ उभे राहिल्याने घेरी येऊन शास्त्रीबोवा पडले, जखम बरी झाली, पण बारीक ताप येऊ लागला १६ मार्च् रोजी कलिगडाचा तुकडा खाल्ल्याचे निमित्त होऊन रात्री ताप १०७ डिग्रीपर्यंत चढून वातहि झाला, व गुरुवार ता. १७ मार्च् १८८२ रोजी पहाटे या महापुरुषाचा अत झाला ! कोल्हापूरचे माजी कारभारी माधवराव बर्वे याच्या बेअब्रूचा केसरी-मराठा पत्रावरील खटला मुबई हायकोर्टात फेब्रुवारीत सुरू झाला होता, त्याची धास्ती घेऊन शास्त्रीबोवानी विष-प्राशन करून आत्महत्या केली असावी, असेहि निराधार जनापवाद उत्पन्न झाले वस्तुत केसरी-मराठ्यातील लेख शास्त्रीबोवाचे नव्हतेच, मग धास्तीचे अगर आत्म-

हत्येचे प्रयोजनच काय ? निबध–माला बद करून ग्रन्थ–माला काढण्याचा शास्त्रीबोवाचा बेत, आकस्मिक मृत्यूमुळे जागच्याजागीच राहिला ! शास्त्रीबोवाचे डोळे काळे व विशाल, कपाळ उच व ओठ जाडी असून स्वभाव घुम्या असे. आपण होऊन ते कोणाशीहि बोलत नसत त्याना अपत्य नाही

निबधमाला 'जानेवारी १८७४'त सुरू झाली व मध्यतरीच्या अनियमितपणामुळे एक वर्ष गाळून ६१वा अक 'जानेवारी १८८०'त काढल्याने आठ वर्षे चालली. दरमहा डेमी अष्ट–पत्री ३६ पृष्ठे (रफ् कागद) देण्यात येत. प्रथम शास्त्रीबोवाचा नेहमीचा निबध, त्यापुढे सार्थ सस्कृत सुभाषिते व त्यापुढे सवडीनुसार विनोद व महदाख्यायिका, भाषापरिज्ञान, चमत्कारिक माहिती आणि पत्रव्यवहार यापैकी नितीन सदरे, प्रत्येक अकात असत अकाची किमत चार आणे व वार्षिक वर्गणी अडीच रुपये असे एकदर ८४ अक (पहिले बावन्न बाबाजी कृष्ण गोखल्याच्या ज्ञानप्रकाश छापखान्यात, पुढील चार मुबईच्या निर्णयसागर छापखान्यात, त्यापुढील नऊ पुण्याच्या श्रीशिवाजी प्रेस्मध्ये व अखेरचे एकोणीस शास्त्रीबोवाच्या स्वत च्या आर्यभूषण छापखान्यात पुण्यास) प्रसिद्ध झाले शेवटच्या आठ अकातील 'आमच्या देशाची स्थिति' हा निबध व्हर्नॅक्युलर् प्रेस् अॅक्ट्खाली तो पास झाल्यानतर दोनच महिन्यानी, २१ एप्रिल् १९१० च्या गॅझेटात, सरकारजमा केल्याचे जाहीर करण्यात आले ! अठ्ठावीस वर्षेपर्यंत जो काटा खुपला नाही तो एकदम अठ्ठावीस वर्षानी खुपू लागावा हे परस्वातत्र्यापहारी जुलुमी राजसत्तेला शोभेसे नाही असे कोण म्हणेल ? कॉंग्रेस्मत्रिमंडळ अधिकारारूढ झाल्यामुळे १९३७च्या ऑक्टोबरात हा निबध साडेसत्तावीस वर्षांनी जप्तीच्या थडग्यातून पुन बाहेर निघाला

शक्य तो शास्त्रीबोवाचेच शब्द–प्रयोग कायम ठेवण्याचा यत्न केला आहे पण याला झाल्या तरी मर्यादा आहेतच. 'हवे,' 'नेहमी', 'अलीकडे', इ० शब्द शास्त्रीबोवानी 'हावे', नेहेमी', 'आलीकडे', असे लिहिले म्हणून ते आजहि तसेच लिहावे अगर निबधमालेत छापावे हे आम्हास मुळीच पटत नाही

दोन महिने तीन दिवस कमी बत्तीस वर्षाच्या अल्पायुष्यात आपल्या लेखणीने उभा महाराष्ट्र हादरून सोडणाऱ्या विष्णुशास्त्र्याच्या तोडीच्या महापुरुषाची नावे सागावयाची तर श्रीमच्छकराचार्य व ज्ञानेश्वर याशिवाय आम्हास तर ज्यास्ती आढळतच नाहीत शस्त्र–कौशल्यावर अल्पवयात प्रसिद्धि मिळविणे फारसे अवघड नाही, पण बुद्धि–कौशल्यावर, विशेषत. लेखणीच्या जोरावर, ती मिळविणे खरोखरच फार कठिण आहे आणि साऱ्या जगातहि असा चवथा पुरुष आढळणे शक्य नाही शकराचार्यानाहि बत्तीसच वर्षे आयुष्य लाभले आणि ज्ञानेश्वरास तर अठ्ठावीसच वर्षे ! आणि ही तीनहि अ–द्वितीय नर–रत्ने भारतमातेच्याच उदरी जन्मास आली ! धन्य भारतमाता ! ! वन्दे मातरम् ! ! !

वासुदेव विनायक साठे.

निबंधमालेंतील सात निबंध.

१. विद्वत्त्व आणि कवित्व.

[अंक ३रा. (मार्च १८७४)—(१) काव्यविवेचनशास्त्र; त्याचा आपल्या लोकांत अभाव. (२) प्रकृत निबंधाचा विषय. (३) कवितेच्या स्वरूपाविषयी निरनिराळया लोकांचीं निरनिराळीं मतें. (४) काव्याचें लक्षण; उदाहरणें. (५) कवित्व ईश्वरी देणें होय; प्रासादिक कवितेचीं उदाहरणे. (६) अशा कवितांतील चमत्कारिक खुबी. (७) —]

सौवर्णानि सरो-जानि, निर्मातुं सन्ति शिल्पिनः ।
तत्र सौरभ-निर्माणे, चतुरश्चतुराननः ॥*

१. काव्यविवेचनविषयक ग्रंथ इंग्रेजी भाषेप्रमाणे संस्कृतांत नसल्यामुळें काव्याचें स्वरूप काय, कवीस कोणते गुण अवश्य पाहिजेत, कवित्व ही ईश्वरी देणगी होय किंवा ती प्रयत्नाधीन आहे, वगैरे गोष्टीचे निरूपण केलेलें त्या भाषेत कोठे सांपडत नाहीं. यावरून वरील विषयांवर संस्कृतात कोठे कांहीच लिहिलेले नाही असा ह्मणण्याचा अर्थ नाही. साहित्यग्रंथांतून तसेच कोठे कोठे काव्यांतून, नाटकांतून वगैरे यासंबंधें मोठे मार्मिक विचार प्रकट केलेले आढळतात. आणि ज्या आपल्या देशाचे भाषावैभव मुख्य कविताच होय व ज्यांत ती इतक्या परिपक्क दशेस येऊन पोचलेली दृष्टीस पडते, त्यांतील लोकांच्या मनांत वरील विचार येऊन त्यांचा उल्लेख जागजागी दृष्टीस पडतो यांत कांहीं नवलहि नाहीं;—तसा तो नसता ह्मणजे मात्र मोठ्या आश्चर्याची गोष्ट होती! असो; तरी या विषयाचे विवेचन अलीकडे इंग्लड् वगैरे देशांत जितपत झाले तितपत यापूर्वी कोठें म्हणजे आपल्या देशांत किंवा ग्रीस्, इटाली इ० देशातहि झाले नसेल असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. आपल्या लोकांत तर या काव्यविवेचनशास्त्राचा अलीकडे मुळींच[१] लय झाला आहे असें म्हटल्यास हरकत नाही. आपल्या जुन्या पंडितांस काव्याभिरुचि कितपत असते हे त्यांच्या संस्कृत कवितेवरून, त्यांच्या टीकांवरून व संभाषणप्रसंगीं मोठमोठ्या संस्कृत कवीच्या ग्रथांतून ज्या प्रकारची सुभाषिते ते काढतात, त्यांवरून अगदीं स्पष्ट दिसून येते. युरोपांतील सामान्य पंडितांस आमचे काव्यग्रंथ जसे

---

* "सोन्याचीं कमलें कारागिरांच्या हातून होतील; पण त्यांत सुगंध निर्माण करणें ही करामत एका ब्रह्मदेवाचीच!"

.१, मुळींच म्ह० सर्वस्वीं, पूर्णपणें, पुरापुरा, अगदी. —'सम्पादक.

समजतात, तसे इकडील मोठमोठ्या शास्त्र्यांसहि अगदींच समजत नाहींत; व त्यांतील अप्रतिम रसाचा आस्वाद घेण्यास जर हे परस्थ लोक आम्हांस न शिकविते तर तो आम्हांस कधींहि समजतां ना यांतहि अगदीं संशय नाहीं! सारांश, या शास्त्राची चांगली माहिती ज्यास करून घेणे असेल त्याने या विषयावरील इंग्रेजी ग्रंथ वाचून त्यांचें सतत मनन केलें पाहिजे. ते केले असतां काव्यांचे मर्म जाणण्याची त्याच्या अंगी उत्कृष्ट शक्ति येऊन आनंदाचें एक मोठें साधन त्याने अक्षयी आपलेंसें करून ठेविल्याप्रमाणें होईल.

२. या निबंधांत काव्याविषयी सविस्तर विवरण करण्याचा उद्देश नाहीं. यांत येवढ्याच गोष्टीचा विचार करणे आहे की, कवित्व आणि विद्वत्त्व यांचा वस्तुतः कांहीं संबंध आहे की नाहीं;—ह्मणजे विद्वान् झाला कीं तो कवि झालाच, किंवा कवि असला कीं तो विद्वान् असावयाचाच असा कांही नित्य संबंध आहे किंवा काय? याविषयीं समजूत होण्यास मराठी वाचकांकरितां अद्याप कोठे कांहींहि लिहिलेलें आढळत नाहीं; यास्तव हा विषय त्यांस अगदी नवा व त्यामुळे विशेष मजेचा वाटेल असें जाणून त्याविषयीं या अंकांत लिहितों.

३. आतां पहिल्यानें कविता म्हणजे काय याविषयी विचार करूं. कवितेचें खरें स्वरूप आपल्या लोकांत अजूनहि फारच थोड्यांस समजते. बाकीच्यांनी त्याविषयीं कधींहि नीट विचार केला नसल्यामुळें व हा विचार करण्याची योग्यताहि बहुतेकांस नसल्यामुळे, कवितेविषयी त्यांच्या निरनिराळया समजुती असतात. जे अगदीच अप्रबुद्ध आहेत त्यांची समजूत तर अर्थात् हीच असते की, छंदो-बद्ध[1] पद-रचना म्हणजे पद्य हीच कविता. मग त्या पद्यात काही कां असेना! अमरकोशाचे श्लोक, भर्तृहरीच्या कारिका,[2] वाग्भटाचे[3] वैद्यकावरील श्लोक, अलीकडे मुलांकरितां केलेले पद्यरूप लहान

---

१. छंद म्ह० वृत्त; विशिष्ट क्रमाच्या लघुगुरुमात्रांनी अगर अक्षरसंख्येनें नियंत्रित रचना. —'सम्पादक.'

२. कारिका म्ह० व्याकरण, तत्त्वज्ञान, शास्त्रीय विषय वगैरेंवरील स्मृतिसुलभ (ध्यानांत राहण्यास सोपे) श्लोक. —'सम्पादक.'

३. पंजाबच्या वायव्येकडील प्रांतांतील रहिवासी; वैद्य घराण्यांत सिंहगुप्ताच्या पोटीं इ० सनाच्या तिसऱ्या शतकाच्या सुमारास जन्मलेला अष्टांगहृदयकार वाग्भट. अष्टांगहृदयांत वाग्भट-पूर्वकालीन चरक, सुश्रुत वगैरेंच्या त्याच नांवांच्या ग्रंथांतील वैद्यकविषयक माहिती व्यवस्थित, मुद्देसूद व पाल्हाळ न करतां मांडण्यांत आली आहे. वाग्भटाचा अष्टांगसंग्रह नांवाचा आणखीहि एक वैद्यक-ग्रंथ आहे. —'सम्पादक.'

इतिहास, हीं सर्व त्यांच्या मतें कवितेखालींच मोडतात. उद्यां बाजारातील सर्व जिनसाच्या भावांचें कोष्टक जर कोणी कवीनें पद्यरूप केले तर त्या कोष्टकासहि रघुवंशाबरोबर व शेक्स्पीयर कवीच्या नाटकांबरोबर ते काव्याच्या वर्गात सामील करतील ! साराश, कवितेचे स्वरूप ते तिच्या नेहमीच्या वेषावरून मात्र जाणतात. जर तिनें गद्याचा वेष घेतला, किंवा गद्यानें तिचा वेष घेतला, तर दोहो ठिकाणीं ते फसून जातात. असो; हा एक प्रकार झाला. याहून वरची पायरी यमक,[1] प्रास[2] इत्यादिकांच्या भोक्त्यांची. यांच्या मते ज्या पद्यांत यमकाची, प्रासांची वगैरे खूप रेलचेल असेल ती उत्कृष्ट कविता! ही परीक्षा म्हणजे स्त्रियाचें रूप त्यांच्या अंगांवरच्या दागदागिन्यांवर लेखण्यासारखी होय. या लोकांच्या मतें अर्थात्च मोरोपंतासारखा कवि आजपर्यंत झाला नाही व पुढें होणार नाही ! पण यांस येवढे समजत नाहीं कीं, यमकांची, प्रासांची गर्दी ही जरी एका प्रकारच्या बुद्धीची दर्शक होय, तरी ही बुद्धि व कवित्व ही एक नव्हत. अष्टावधानी, अठरा अवधानी असा मनुष्य असला म्हणजे जसा तो महाबुद्धिमान् असतोच असा नेम नाही, किंवा उत्कृष्ट कसरतवाला असला की तो मोठा शूर असून सेनाधिपत्यास नेहमीं योग्य असेलच असाहि नेम सांगतां येणार नाहीं, त्याप्रमाणेच मोठमोठी यमकें, चमत्कारिक प्रास, ही साधतां येणें हें कवित्वाचें दर्शकच होय असे म्हणणें व्यर्थ आहे. अशा यमकप्रासप्रचुर पद्यांपासून मनास मोठा चमत्कार वाटेल यांत संशय नाही; पण तो चमत्कार वरच्या दोघां मनुष्यांची कृति पाहून जसा वाटेल तसाच; त्यांपासून खरा उपयोग फार थोडा आहे; म्हणजे मनास कांहीं वेळ मौज वाटेल इतकाच ! याहूनहि वरची पायरी श्लेषप्रिय[3] दुर्विदग्ध लोकांची. या तिसऱ्या वर्गांत सर्व जुन्या शास्त्र्यांस घातले असता चालेल. यांस खऱ्या कवितेचें रमणीयत्व व तिचे मुग्ध विलास अगदीच कळत नाहीत ! न्यायमीमांसादि शास्त्रांतील कोट्यांत घट्टून[4] पूर्वपक्ष उत्तरपक्ष यांची परस्परांत नेहमी झटापट करणाऱ्या या प्रचंड

---

१. यमक म्ह० वर्णसंघात–गोचरा आवृत्तिः; म्ह० एकाद्या श्लोकांतिल सारख्याच आवाजाच्या पण भिन्न अर्थाच्या अक्षरांची, अवयवांची अगर शब्दांची पुनरावृत्ति (विशेषतः ओळींअखेर). —'सम्पादक.'

२. प्रास (अगर अनुप्रास) म्ह० वेगवेगळ्या शब्दातील वर्णसाम्य (विशेषत व्यंजनाची पुनरावृत्ति). उदाहरण—'मोठेपणाचा मार्ग मरणाच्या मैदानांतून जातो' या वाक्यांत मकाराचा अनुप्रास साधला आहे. —'सम्पादक.'

३. श्लेष म्ह० द्व्यर्थी अगर अनेकार्थी शब्दरचना. इंग्रजी Pun. —'सम्पादक.'

४. कोट्यांत घट्टून म्ह० कोट्या करण्याची संवय होऊन अगर कुशलता अंगीं येऊन.

(पुढें चालू)

मल्लांचें उग्र रूप पाहतांच बिचाऱ्या कवितेचा थरकांप होतो! अशा दांडगाईची तीस कधीं संवय नसल्यामुळे ती त्यांच्या हाती सांपडतांच बहुधा मृतप्राय होते! मग पुढची गोष्ट कशाला हवी? हे तिची परीक्षा म्हणजे एकाद्या शास्त्रवादाप्रमाणे करणार; म्हणजे कोट्यांवर कोट्या लढवून जसे त्याचे पीठन्पीठ करून सोडावयाचे, तशीच कवितेचीहि दशा! तिची ताणाताण करून तीतील पदांवर नानातऱ्हेचे चित्रविचित्र अर्थ बसवावयाचे. शृंगाराचा वैराग्यपर, वैराग्याचा शृंगारपर, असे चमत्कारिक अर्थ करून बिचाऱ्या कवीच्या स्वप्नींहि आली नसेल अशी त्यांच्या ग्रंथाची दुर्दशा करून सोडावयाची! शंकराचार्यांच्या नांवावर 'आनंदलहरी'[1] व 'अमरुशतक'[2] म्हणून दोन उत्कृष्ट काव्यें संस्कृतांत प्रसिद्ध आहेत. या दोहोंत शृंगाराचा विषय आहे; पण आमच्या पंडितांस शब्दाचे प्रसन्नार्थत्व व एकार्थत्व कधीहि सहन होत नसतात. त्यांच्यांतून एकाने आपली तीव्र बुद्धि खर्चून व एकाक्षरी कोशाचे बहुधा बळकट पाठबळ घेऊन वरील काव्यातील शब्दांचा रंगेलपणा काढून टाकून खऱ्या रसिकाबरोबर त्यांस वैराग्यांत लोटून दिले आहे! हाच प्रकार एका शहाण्या टीकाकारानें 'शाकुंतल' नाटकातील आरंभीच्या श्लोकाशी केला आहे असेहि ऐकण्यांत येते. पण इतक्यावरच गोष्ट गेली असेल, तर कालिदासाचे मोठे भाग्यच मोजले[3] पाहिजे! कां की न जाणो, त्याचे ते सगळे नाटकचे नाटक (त्यास 'सं०') स्वतःस न कळतां वैराग्यपर अर्थाचेंहि बांधलें गेले असून दोन हजार वर्षांनी त्याचा गर्भितार्थ जर या विशालबुद्धि टीकाकाराने काढला असता, तर येवढे नाटक रचूनहि त्याचा अर्थ स्वतःसच नीट न कळल्याचे मोठे अज्ञान आपल्या महाकवीच्या पदरी आलें असते! असा बुद्धीचा व काळाचा अपव्यय केल्याचे आणखीहि एक अलीकडचें उदाहरण येथे सांगितल्यावांचून आमच्यानें राहवत नाहीं. ते पुष्कळांस सहज प्रत्यक्ष पाहतां येईल. आमचे मराठीचे वैयाकरण व प्रसिद्ध ग्रंथकार दादोबा पांडुरंग यानी 'केकावली'वर सुमारें आठदहा वर्षांपूर्वी एक भली लांब टीका करून ती प्रसिद्ध केली हें सर्वांस माहीत असेलच. त्यांत[4]

कोटि म्ह० एकाद्या शब्दातील अक्षरांत अगर वाक्यांतील शब्दांत थोडाफार फेरफार करून अगर 'मागचे पुढें—पुढचें मागे' करून अकल्पित साम्य अगर विरोध दाखवून देणारें चतुर विधान. —'सम्पादक.'

१. श्रीशंकराचार्यविरचित पार्वतीचें छोटें स्तोत्र. २. अमरु नामक राजा व कवि यानें रचिलेले शंभर श्लोक. ३. मोजले म्ह० गणलें, समजलें, मानलें. —'सम्पादक.'

४. 'त्यात' चूक; 'तीत' हवे. 'टीके'बद्दल सर्वनाम स्त्रीलिंगी हवें. —'सम्पादक.'

त्यांनीं बुद्ध्या आड रानांत शिरून केलेले विलक्षण अर्थ पुष्कळ आहेत. त्यांवर यापूर्वी पुष्कळ चर्चा मागेच झाली; व तीत येवढ्या मोठ्या ग्रंथकाराची व लोकोपकारी सद्गृहस्थाची होऊं नये अशी चारगटपणाची विनाकारण पुष्कळ विटंबनाहि झाली, हेंहि येथें लिहिणें आम्हांस वाजवी वाटतें. असो; त्या टीकेच्या संबंधानें प्रस्तुत प्रसंगीं लिहावयाचें तें हेच की, तीत पहिल्या केकेवर व्याख्या देतांना दादोबांनी वरील अप्रयोजक टीकाकारांचा बाणा उचलला आहे. पहिल्या मंगलाचरणरूप केकेचा अर्थ अगदीं उघड असतां तीवर पंचवीसतीस पाने व्याख्या देऊन तिचा अर्थ वेदांतपर लावला आहे! असो; तेव्हा श्लेष म्हणजे कवितेचा जीव-प्राण, व पांडित्याचा परमोत्कर्ष म्हणजे चार वर्षाच्या पोराच्या बोलण्यातहि निरनिराळे अर्थ काढणे, असे मानणारांचा हा तिसरा वर्ग झाला. आतां याहूनहि वरचा वर्ग नादलुब्ध लोकांचा. यांच्या मतें कवितेचें सर्वस्व पदरचनेंतील माधुर्य होय. शब्द अंमळ थाटामाटाचे घातलेले असून ते कानास गोड लागतीलसे असले की झाली उत्कृष्ट कविता! ही परीक्षा म्हणजे स्त्रियांच्या रूपाचें मान त्यांच्या गळ्यावर म्हणजे मधुर स्वरावर बसविण्यासारखें असमंजस आहे. मधुर रचना हें उत्कृष्ट कवितेचे एक अंग खरे; पण तिचे सर्वस्व नव्हे. याप्रमाणे निरनिराळ्या लोकांची कवित्वाविषयींची भिन्न भिन्न मतें सांगितली. पण येवढ्यांतच सर्वांचा समावेश होत नाहीं. या चौघांशिवाय बाकीचे जे कोणी आहेत त्यांचा कशाविषयींच आग्रह नसतो. त्यांचा अभिप्राय नेहमीं चारचौघां विद्वानांसारखा पडावयाचा,—म्हणजे ते जें म्हणतील त्याचा अनुवाद करणें हेच त्यांचे मत! ते स्वतः म्हणून कधीं विचार करावयाचे नाहींत! ढालीसारखीं पागोटीं जाऊन चंबूंचा प्रघात पडला, गजरेदार अंगरखे जाऊन पोकळ अंगरख्यांची भास[1] पडली[1], हें पाहून विद्वानाच्या अभिरुचीस ते जसे अनुसरत गेले, त्याचप्रमाणें त्यांची सर्व गोष्टींविषयीं मते वरचेवर फिरत असतात. ती अशी बेचूक कीं, कोणी मनुष्य जर खेडेगांवांत जाऊन राहिला किंवा देशांतरास गेला असला तर पुनः शहरास परत आल्यावर अशा मनुष्याशी त्याने चार घटका प्रसंग केला की पुरे, त्यास तोंपर्यंत झालेल्या फेरफारांची सगळी माहिती तेव्हांच व्हावयाची! असे लोक जर विद्वानांच्या समाजांत मेजवानीस बसले असले तर त्याचे लक्ष नेहमी विद्वानांच्या तोंडांकडे असेल, व त्यांच्या तोंडांवर जसे रुचिभेदेकरून विकार झालेले दृष्टीस पडतील, तसे हुबेहुब आपल्याहि तोंडांवर ते उठवितील,—म्हणजे प्रसंगानुसार साखरेच्याहि पदार्थाला तोंड आंबट करतील, किंवा एकादा तुरट पदार्थ मोठा मिष्ट म्हणून त्याचा स्वाद वाखाणतील! सारांश, अजून आपल्या लोकांत खरे परीक्षक फारच थोडे आहेत; व यामुळें काव्य म्हणजे

१, भास पडली म्ह० शैली (सरणी, रीत, प्रघात, रूढि) चालू झाली. —'सं०'

काय हें अजून एकंदर लोकांस कांहींच कळत नाही.

४. काव्याचे बरोबर थोडक्यांत लक्षण देणे फार कठिण आहे. तें इंग्रज ग्रंथकारांनीं पांचपंचवीस प्रकारानी दिले आहे. तरी आपल्या संस्कृत ग्रंथांतील 'रसात्मकं काव्यम्' म्हणजे 'रसयुक्त तें काव्य' हे लक्षण सध्यांच्या पक्षी आपणांस पुरे आहे. हें लक्षण ध्यानांत धरले असतां वरील सर्व भ्रांति दूर होतील; म्हणजे काव्यास पद्यरचना, यमक, प्रास, श्लेष किंबहुना वर्णमाधुर्य हीं अवश्य हवींच असा कांही नेम नाही हे तेव्हांच लक्षांत येईल. अशा प्रकारची काव्ये आपल्या मराठींतहि नाहींतशीं नाहीत. हीं उदाहरणे पाहाः—

"कोणी एक ओगलजी नांवाचा गृहस्थ काश्मीर देशी रहात होता. तो वैशाखमासीं एके दिवशी सध्याकाळीं आपला मुलगा आन्या यास संगातीं घेऊन एके लहान डोंगरीवर बसला आहे, आणि तेथून समोर दृष्टीस पडताहेत ते रमणीय पदार्थ त्यास दाखवितो आहे. ते वेळीं सूर्य अस्तास जात होता, तेव्हां त्यास अशी कल्पना झाली कीं, तो सर्व विश्वाला सोनेरी रंगाचे वस्त्र पांघरवून चालला आहे काय! किंवा हे डोंगर सोन्याचेच आहेत काय! अशा अशा कल्पना करीत ते सुख घेत बसले असतां, तितक्यांत तिकडून एक धनगर आपला कळप चारणीवरून[1] घराकडे वळवून चालला होता; त्यानें सुस्वर गायन केलें, ते त्या बापलेकांच्या कानी पडून ते तिकडे पाहूं लागले."

—बाळमित्र, कांटेझाड.

ऋतूंचें वर्णन.

"बाळा नुकताच शेकून आणि ओले गव्हांच्या ओंब्या खाऊन आलेला होता, आणि ह्मणतो, 'अहाहा! असा सदा हिवाळाच असता तर बरे होते! त्याचें सुख काय सांगूं! त्यांत नद्यांचे पाणी किती स्वच्छ आणि किती मिष्ट! लोकरी वस्त्रे काय सुख देतात! पोटांत भूक, अन्नास रुचि, आणि निद्रा तरी काय गाढ येते ती!' तें ऐकून गोविंदशेट, त्याचा बाप, त्यास ह्मणाला, 'बरे तर, ह्मणतोस असेंच स्मरणवहींत लिहून ठेव.' बाळानें तसें केलें. पुढें हिवाळा निघून गेला, आणि उन्हाळा आला. तेव्हां संपूर्ण वृक्ष पालवी फुटून फलपुष्पयुक्त झाले आहेत; वायु मंद, सुगंध, शीतळ वहात आहे; लोक चंदनाच्या उटया घेऊन गळ्यात पुष्पांच्या माळा घालून फिरताहेत, व नानाप्रकारचे शीतळ उपचार करताहेत; बागामध्ये कारंजी उडविताहेत; त्यांचे तुषार अंगांस लागून अत्यंत सुख करताहेत; तसेंच पिकलेली फळे, आंबे, फणस, जांब, अंजीर, द्राक्षें इत्यादिक जिव्हेस अमृतासारखी रुचि देताहेत. तें सर्व सुख पाहून बाळा ह्मणतो, 'अहाहा! असाच सदा

---

१. चारण [स्त्री] म्ह० पुष्कळ चारा [गवत] असलेलें कुरण. —'सम्पादक.'

उन्हाळा असता तर बरे होतें!' गोविंदशेट ह्मणाला, 'मुला, ह्मणतोस असेंच स्मरण-वहीवर लिहून ठेव.' बाळानें तसें केलें. नंतर पावसाळा आला. त्या समयीं जिकडे तिकडे हिरवीं चार गवते व नानाप्रकारची झाडें उगवली आहेत; नद्यांचे प्रवाह चालले आहेत; शाकभाज्या पुष्कळ झालेल्या आहेत, जिकडे तिकडे पाणी जमले आहे; त्यांतून कागदांचीं तारवे करून मुले पोंहविताहेत; डोईवर छत्र्या, सखलादीच्या[1] टोप्या घेऊन पावसांतून लोक चालले आहेत, पुढें शेते पिकलीं, त्यांत नानाप्रकारचीं धान्यें झालीं आहेत; ते पाहून बाळा ह्मणाला, 'बाबा, काय चमत्कार हा! हा पावसाळा सदा असाच असता तर बरे होतें!' बाप ह्मणाला, 'मुला, हे त्या वहीत लिहून ठेव!' बाळाने तसें केलें"

—**किस्ता**, तीन काळ.

अशी काव्यें या ग्रंथांत पुष्कळच आहेत; फार तर काय, पण हे सगळे पुस्तक काव्यमयच आहे असे ह्मटले असतां चालेल. हे मूळचे एका फ्रेंच् बाईनें केलें असून या ग्रंथाची सर्व जगभर प्रसिद्धि झाली आहे. आपल्या मराठींत तर हे भाषांतर इतकें उत्कृष्ट उतरलें आहे की, तें परभाषेतले असेलशी शंका सुद्धां येत नाहीं. हे पुस्तक वाचलें असतां मराठीची दुर्दशा वीसपंचवीस वर्षांत किती झाली हे पुरतेपणीं चित्तावर ठसून फार वाईट वाटते, व पुढील पंचवीस वर्षांकडे नजर देण्यास भय वाटते! असो; या प्रसंगीं आमच्या भाषेच्या हितचिंतकांस हा ग्रंथ[2] वरचेवर वाचण्याची फार फार शिफारस केल्यावांचून आमच्याने पुढे लिहवत नाहीं!

असेंच उतारे 'इसापनीति', 'अरबी भाषेतील गोष्टी', 'मुक्तामाला', 'थोर माधवराव' आणि 'जयपाळ' अशा ग्रंथांतूनहि आणखी हवे तितके घेतां येतील.

वरील दोन काव्यें वाचून आमच्या कित्येक वाचकांस कदाचित् असमंजसपणाने हंसूं येईल; पण त्यांनी पक्कें समजावें की, असें जोंपर्यंत होईल, व त्यांत त्यांस अंतःकरणास

---

१. सक(ख)लात(द) म्ह० लोंकरीचे उंची कापड. —'सम्पादक.'

२. बार्किन् नामक महाविद्वान् ग्रंथकर्त्रीच्या फ्रेंच् भाषेतील पुस्तकाच्या इंग्रजी भाषांतरावरून कै० सदाशिव काशिनाथ छत्रे यांनी 'बाळमित्र' हा ग्रंथ मराठींत उतरला. याचे दोन भाग आहेत. येथील उतारे पहिल्या भागांतील आहेत. मुलांना व्यवहारांतील अगदीं सोप्या विषयांवर सोप्या भाषेत गोष्टी सांगून 'रीति व नीति समजावून देणें, बुध्दि विवेकक्षम व हृदय कोमल बनविणें, मातापितरांच्या व भावंडांच्या ठायीं त्यांचें प्रेम व ईश्वराच्या ठायीं त्यांची भक्ति वाढविणें' व हेंहि कार्य 'समजुतीस खोल, अभिरुचीस रूक्ष व उपदेशास कटु' न वाटेल अशा रीतीनें बजावणें हा या ग्रंथाचा हेतु प्रस्तावनेंत दाखल करण्यांत आला आहे. —'सम्पादक.'

लागण्यासारखें कांहींच भासणार नाही, तोपर्यंत कवितेचा स्वाद त्यांस मुळींच कळला नाहीं! तसेंच आमच्या वाचकांत जर कोणी शास्त्री असतील तर त्यांसहि वरील गोष्टीचा मोठाच चमत्कार वाटेल! आपण काहीं भलतेंच भ्रांतीत वाचीत आहों, किंवा हें लिहिणाराने तरी कांही भलतेच भ्रांतीत लिहिले असावे, अशा कल्पना त्यांस बहुधा कराव्या लागतील! पण दोघांपैकी भ्रांतीत कोणीच नाही हे दाखविण्याकरितां त्यांच्या परिचयांतलाच असा एक उतारा[1] येथे घेतोः—

तत्तु तीरं समासाद्य, तमसाया मुनिस्तदा।
शिष्यमाह स्थितं पार्श्वे, दृष्ट्वा तीर्थम-कर्दमम्॥
अ-कर्दममिदं तीर्थं, भरद्वाज! निशामय।
रमणीयं प्रसन्नं च, सज्जनानां मनो यथा॥
इदं तीर्थं समं सौम्यं, सु-जलं सूक्ष्म-वालुकम्।
न्यस्यतां कलशस्तात!, दीयतां वल्कलं मम॥

—बालकाण्ड, सर्ग २, ४-६.

हें आद्यकवीचे काव्य कोणास 'रमणीय' वाटत नाही व कोणाचें चित्त 'प्रसन्न' व 'सौम्य' करीत नाहीं? वास्तविक पाहतां यांत येवढे काय आहे बरें? गांवढळ कुणब्यांसहि ज्या गोष्टी दररोज दृष्टीस पडतात त्याच येथे वर्णिल्या आहेत. पण म्हणूनच हीं पद्यें येवढीं रमणीय झाली आहेत! ती समजण्यास यत्किंचित्‌हि श्रम न पडून प्रत्येक मनुष्याच्या मनांत नदी पाहिली असतां ज्या कल्पना सहज भरतात त्याच येथें कवीनें अगदी साध्या रीतीनें बोलून दाखविल्या आहेत. या वर्णनांत एक मात्र अलंकार घातला आहे,—किंवा घातला आहे ह्मणण्यापेक्षां आला आहे हेंच ह्मणणें बरोबर आहे; कां कीं, तो इतका सहज आला आहे.—व ह्मणूनच तो त्या ठिकाणी इतका शोभतो की, तो आण-

---

१. या उताऱ्याचा अर्थः—तमसा नदीच्या त्या तीरावर आल्यावर तमसा नदीच्या अकर्दम (चिखल नसलेले) नामक तीर्थाप्रमाणें पवित्र मानलेल्या भागाकडे पाहून बाजूला जवळच उभ्या असलेल्या शिष्याला मुनि तेव्हां ह्मणाले, 'भरद्वाजा, हें स्वच्छ तीर्थ बघ (निशामय). ज्याप्रमाणे सज्जनांचे मन (असतें) त्याप्रमाणे हें तीर्थ रमणीय व प्रसन्न असून फार उंच नाही, फार सखल नाही, चमकदार आहे, यांत खूप चांगलें पाणी आहे व बारीक वाळू आहे. बाबा! कलश खाली ठेव व माझे वल्कल (इकडे) दे. [कलश म्ह० घागर, तांब्या, भांडें. वल्कल म्ह० झाडाच्या सालीचे वस्त्र. निशामय म्ह० पाहा; निशम् १० उ. आज्ञार्थ.] —'सम्पादक.'

ण्यास कवीस यत्किंचित्‌हि प्रयत्न[1] पडला नसावा. असो; एकंदरींत या काव्याची जितकी स्तुति करावी तितकी थोडीच आहे! ज्याने[2] आजपर्यंत कोट्यवधि मनुष्यांचें रंजन करून त्यांच्या प्रशंसेचें मोर्तब जे[2] जसें काय काळास दाखवीत आहे, त्या काव्यास येथच्या स्तुतीच्या दोन शब्दांनीं किती थोरवी येणार!

याचप्रमाणें पुढे क्रौंच पक्ष्याचा वृत्तान्त[3] लिहिला आहे तोहि किती हृदयंगम आहे! तो वाचूनहि ज्याची वृत्ति पहिल्याप्रमाणेच तटस्थ राहील त्यास देण्यास दुसऱ्या कोणाची उपमा साजणार नाही,—एक त्या निषादाची(कोळ्याची)च साजेल!

तेव्हां एकंदर सांगावयाचे काय की, सत्काव्यास पद्यरचना, यमक, प्रास, श्लेष, किंबहुना वर्णमाधुर्यहि, यांपैकी कोणाची[4] सुद्धां बिलकुल गरज नाही! जे वाचल्याने किंवा ऐकल्यानें मनाच्या वृत्ति प्रसन्न होऊन तो तो रस अंतःकरणात सहज बिंबून जातो त्यास काव्य ह्मणावें. पण हे जर होत नाही, तर छंद, यमक, श्लेष, मृदुत्व यांविषयींची सर्व खटपट व्यर्थ!

५. वरील सर्व गोष्टींचा यथास्थित विचार केला असता लक्षांत येईल की, कवित्व हे अंगी आणूं जाता येणारे नव्हे; ते ईश्वराचेच देणे होय वास्तव सौंदर्य, सुस्वर, इत्यादि मनुष्याच्या अस्वाधीन असणारे गुण बळेच आपले ठायीं आणणारांच्या प्रयत्नास जितपत यश येतें, तितपतच अशा दांडगाईने कवि होऊं पाहणारांचा प्रयत्न सिद्धीस जातो; ह्मणजे नुसत्या छानछुकीत व सुरेखपणांत जितके अंतर, तितकेच कृत्रिम प्रकारांनीं आणलेल्या शोभेत व खऱ्या कवित्वात! आणि ज्याप्रमाणे छानछूक ही बहुधा हवें त्यास प्रयत्नांती साधण्यासारखी असते, त्याचप्रमाणे कवितेचा बाह्य वेष ह्मणजे छंद, मृदु रचना इत्यादिहि सामान्य बुद्धीच्या सर्व लोकांस बहुधा साधता येईल. आता हें सर्व कोणास अधिक, कोणास कमी, असे साधेल खरे, पण ते फार फार उत्कृष्ट साधलें तरी खऱ्या रसिकास त्यापासून तशी बहार वाटणार नाही, की जशी अगदी साध्या पण अस्सल अशा कवितेच्या चुटक्याने वाटेल! उदाहरण —

वर्षावांचूण सागर, जैसा जळें निर्भर[5]। तैसाचि निरुपचार[6], संतोषी जो ॥

---

१. 'प्रयत्न' यापेक्षां 'प्रयास' हा शब्द अधिक योग्य झाला असता. 'प्रयत्न पडणें' असें म्हणत नाहींत, 'प्रयास पडणे' असें म्हणतात. —'सम्पादक.'

२. 'ज्याने' हा तृतीयांत शब्द त्याला क्रियापद नसल्यामुळे तसाच लोंबकळत पडतो. 'ज्यानें' या शब्दाऐवजी 'जे' असा शब्द हवा व 'मोर्तब'नंतर 'जे' नको. —'सं०'

३. मा निषाद! प्रतिष्ठां त्वमगमः शाश्वतीः समाः। यत्क्रौंचमिथुनादेकं अवधीः काममोहितम्.

४. 'कशाची' असा शब्द हवा. ५. पूर्ण भरलेला. ६ कारणावांचून, आपोआप. —'सं०'

व्यापक आणि उदास, जैसें कां आकाश । तैसें जयाचें मानस, सर्वत्र गा! ॥
संसार-व्यथे फिटला, जो नैराश्ये[१] विनटला[१] । व्याधाहातोनि सुटला, विहंगम जैसा. ॥
घरींचियां उजेड करावा, परकियां अंधार पाडावा । हे नेणेचि मा पांडवा! दीप जैसा.॥
जो खांडावया[२] घाव घाली, कां लावणी जेणे केली । दोघां एकचि साउली, दे वृक्ष जैसा.॥
जो निंदिते नेघे, स्तुती न श्लाघे[३] । आकाशा न लागे, लेप जैसा. ॥ —ज्ञानेश्वरी.[४]

हे भगवद्भक्तांचे वर्णन केवढे उदात्त आहे! व यांत छंद, पदरचना, वगैरे अगदीं साधी असल्यामुळे तर हे फारच शोभतें. अशा ठिकाणी संस्कृतांतले शिखरिणी, मंदाक्रांता वगैरे झोकदार मोठाले छंद, किंवा मराठींतली साकी, दिंडी इत्यादि मंजुळ वृत्तें अगदींच कामास पडती ना!

दुसरें:—

कां रे नाठविसा, कृपाळु देवासी? । पोशितो जगासी, एकलाचा! ॥
फुटे तरु-वर, उष्ण-काळ-मासी । जीवन तयासी, कोण घाली? ॥
बाळा दुग्ध कोणी, केलेंसे उत्पत्ती? ॥ वाढवी श्री-पती, सवें दोन्ही! ॥
तुका म्हणे त्याचे, नांव विश्वं-भर । करा निरंतर, ध्यान त्याचें. ॥

ऐसे संत झाले कळी । तोंडी तमाखूची नळी ॥
स्नान संध्या बुडवीली । पुढें भांग ओढवली ॥
भांग-भुर्का हे साधन । पचनीं पडे मद्य-पान ॥
तुका म्हणे अवघे ढोंग! । तेथें कैचा पांडुरंग? ॥
आली सिंह-स्थ[५] पर्वणी । न्हाव्यां भटां झाली धणी ॥
अंतरीं पापाच्या कोटी । वरी बोडी डोयी दाढी ॥
जें बोडिलें तें निघालें । सांग, काय पालटलें? ॥
पाप गेल्याची खूण । नाहीं पालटले अवगुण ॥
भक्ति-भावेंवीण । तुका म्हणे अवघा शीण! ॥

अंतरीं निर्मळ, वाचेचा रसाळ । त्याचे गळां माळ, असो नसो! ॥
आत्मा-अनुभवी, चोखाळिल्या वाटा । त्याच्या माथां जटा, असो नसो! ॥
पर-स्त्रीचे ठायीं, जो कां नपुसक । त्याचे अंगा राख, असो नसो! ॥
पर-द्रव्या अंध, निंदेसी जो मुका । तोचि संत देखा, तुका म्हणे ॥

---

१. निरिच्छपणानें शोभला. २. तोडावयास. ३. मोठें मानतो. ४. बाराव्या अध्यायांतील ओव्या १५१, १८०, १८१, १९८, १९९ व २०७. ५. गुरु हा ग्रह सिंह राशींत असण्याचा काळ; हा सुमारे बारा बारा वर्षांनी येतो. —'सम्पादक.'

आणखी एकः—

(वनाचें वर्णन) देखे प्रचंड महा-गिरी, विशाळ पर्वताचिया दरी ।
जळें तुंबलीं सरिता-सरीं, समुद्र-तुल्य अगाध ॥
नाना वृक्षांची अचाट, डांगें लागलीं घन-दाट ॥
माजीं निर्झरोदकाचे पाट, सैरावैरा धांवती ॥
माथां उचलूनी दिन-कर, छायें रक्षिला अंधकार ।
माजीं श्वापद-गणांचे भार, सुखावले सुख-वस्ती ॥
(नदीचें वर्णन) नदी मालिनी पवित्र-जीवनी, वाहे जैशी देव-तटिनी ।
तरंग-लिंगें सु-फेन-सुमनीं, सु-पूजितें शोभती ॥
(पुढील वृत्तांत) मग गर्जूनि नराधीशें, ह्मणितलें, 'आश्रमीं कोण असे?' ।
हें परिसोनि इंदिरा-वेशें, लावण्य-कलिका प्रकटली ! ॥
कनक-लतिका सौदामिनी, कीं चंद्र-कलिका तनु-धारिणी ।
सुवर्ण-केतकी-पत्र-वर्णी, सुवर्ण-राणी हरिणाक्षी ! ॥ —मुक्तेश्वर.

६. येवढे उतारे पुरेत. यांवरून खऱ्या कवित्वाचें स्वरूप वाचकांच्या लक्षांत येईल. तें हेंच की, इतर कोणत्याहि गोष्टींचें साहाय्य न घेतां अर्थाऱ्याच केवळ अंगभूत सौंदर्यानें व तद्-व्यंजक शब्दांच्या अपूर्व सौष्ठवानें मनास चमत्कार भासविण्याची शक्ति. ही शक्ति कवीशिवाय इतरास समजणें अशक्य होय. फार तर काय, पण कवीची कवीसहि तीं सांगतां येणार नाही ! व ह्मणूनच या शक्तीस कवि व इतर लोक ईश्वरी प्रेरणा ह्मणतात ! सामान्य मनुष्यांची अक्कल व प्रयत्न कवितेच्या बाह्यांगापर्यंत मात्र पोंचेल; व ह्मणूनच काव्यांत रस आणावयाचा असल्यास चांगलीं मोठालीं वृत्तें, अर्थालंकार, शब्दालंकार इत्यादिकांचें मजबूत साह्य घेतल्याखेरीज त्यांचे कधींहि चालणार नाहीं. पण वरील उतारे पाहा बरें ! त्यांस असें बाहेरचें साहित्य लवमात्रहि लागलें नाही. छंद, ओंवी व अभंग—ज्यांत इतर छंदांप्रमाणें मोठेंसे माधुर्य आहे असे नाहीं व ज्यांची रचना साऱ्या वृत्तांत अगदीं सोपी असल्यामुळें गद्यांत व ज्यांत फारसा फेर नाहीं; शब्दालंकार पाहिला तर शेवटलें एकाक्षरी यमक येवढाच; आणि अर्थालंकारांहि मोठ्या प्रयासानें उत्कृष्ट निवडून घातले आहेत असेंहि नाही. बरें, अशा कवितेचा विषय तरी कांहीं अपूर्व असतो काय ? कांही नाहीं ! ज्या गोष्टी चारचौघांस नेहमींच्या माहीत असतात त्याच प्रायः तींत असतात; पण कवीच्या वाणीनें त्या निघाल्या कीं पुरे; जादूगिराच्या कांडीनें त्याचें पदार्थांस जशी अपूर्वता प्राप्त होते, त्याप्रमाणें अशा नेहमींच्या गोष्टींसहि कांहीं अपूर्व शोभा येते ! एरवींचीं पद्यें कितीहि उत्कृष्ट असलीं, तरी त्यांच्या एकदें नदीं वाच-

तांच कंटाळा येऊन जातो; पण अशांचे माधे सौंदर्य शेकडोदां वाचल्यानेहि कमी न भासता वाचकांस 'प्रतिक्षण नवीच दे रुचे——' (केकावलि, १००.—'सं०')

७. असो; याप्रमाणे स्वतःसिद्ध अशा महाकवींच्या कवितेचें स्वरूप वर लिहिले आहे त्यावरून आमच्या वाचकांच्या मनांत बरेंच आले असेल असे आह्मास वाटत[illegible] ह्मतां घेतलेल्या विषयाचा अर्धा भाग—ह्मणजे कवित्व ह्मणजे काय[illegible]विषयीं बराच विचार—झाला पण बाकीचा सर्व विषय थोडक्यांत आटपण्यासारखा नव्हे; ह्मणून सध्यां येथेच थांबून पुढील खेपेस तो पुरा करूं.

[**अंक ४था** (एप्रिल १८७४.)—(१) अवतरण. (२) कवित्वास विद्वत्त्व अनुकूल होय हा लोकभ्रम (३) तर्कशास्त्राचा कवित्वाशीं अत्यंत विरोध; कवीचें मन आणि तत्त्वज्ञाचे मन; उदाहरण—चंद्र. (४)कल्पनेच्या विकासानंतर बुद्धीचा विकास. (५) कवित्वास अवश्यक गुण. (६) 'कवि' शब्दाची व्याख्या. (७) कवीचा मुख्य गुण—सहृदयता. (८) स्वभाववर्णन. (९) प्राचीन कवींच्या उत्कर्षाची कारणे (१०) इतर अप्रधान गुण. (११) दोहोंचा योग. (१२) विद्वत्तेची गति कोठपर्यंत? (१३) एकंदर सिद्धांत.]

हठादाकृष्टानां कतिपय-पदानां रचयिता,
जनः स्पर्धालुश्चेदहह कविना वश्य-वचसा।
भवेदद्य श्वो वा किमिह बहुना पापिनि कलौ,
घटानां निर्मातुस्त्रि-भुवन-विधातुश्च कलहः॥*—भवभूति.

१. मागील अंकात अस्सल कवित्वाचें कांहीं स्वरूप सांगितलें. आतां कृत्रिम कवितेचें—ह्मणजे मूळची कवित्वस्फूर्ति नसतां विद्वत्तेच्याच जोरावर रचलेल्या काव्याचें—निरूपण करितों.

२. या विषयाच्या संबधानें आपल्या लोकांत पुष्कळ दिवसांपासून एक मोठाच भ्रम माजला आहे तो अर्थात् विद्वत्त्व आणि कवित्व यांचा परस्पर अभेद. फार तर काय, पण 'कवि' या शब्दाचा अर्थ 'शहाणा' असाहि पुढे होऊन गेला. आतां असें होण्याचें कारण काय असे जर कोणी विचारील तर तेहि सांगणें कठिण आहेसें नाहीं. विद्यासंपादनाचा मार्ग पूर्वीचा असा कांहीं चमत्कारिक होता की, मनुष्यानें एक अगदींच विद्येशिवाय राहावें किंवा तिच्या सर्व शास्त्रांचें पूर्ण अध्ययन तरी करावें; मध्यंतरी म्हणून मुळीच मार्ग नव्हता तेव्हां जे नामांकित कवि होत ते अर्थातूच या दुसऱ्या

* "ओढून ताणून शब्दांची जुळवाजुळव करणारा मनुष्य सरस्वती ज्यास प्रसन्न आहे अशा महाकवीशीं जर स्पर्धा करूं लागला, तर आज उद्यां मडकीं घडणाऱ्या कुंभाराचा व त्रिभुवनास ज्यानें निर्माण केलें त्या ब्रह्मदेवाचाहि कलह लागेल!! कोणीं सांगावें?"

वर्गांतलेच असत. पण गुरूच्या घरी बारा किंवा यांहूनहि अधिक वर्षे राहून त्यांनीं[1] नुसती काव्येंच पढून न राहता व्याकरण, न्याय, मीमांसा इत्यादि शास्त्रांत—की जीं कवीस काही उपयोगाची नाहीत, किंबहुना कवित्वास अपायकारकहि होत. त्यातहि—त्यांस पारंगत व्हावे लागे. यास्तव जे कवि निपजत ते अर्थात् अशा विद्वानांतूनच. तेव्हां सहजच कवि असला की तो विद्वान् असावयाचाच अगे लोकांच्या नेहमीं दृष्टीस पडे. पण याच शब्दांचा जर व्यत्यास[2] केला—म्हणजे विद्वान् कवि असतात असें म्हटले—तर नेहमी चालेलच असे नाही, या गोष्टीचा त्यांनी नीट विचार केला नाहीं! असो; पुढे पुढें तर म्हणजे माघ, श्रीहर्ष याच्या वेळी, कवित्वास शास्त्राध्ययन अवश्यच झालें. या कवीच्या ग्रंथांतून व्याकरण, न्याय, मीमांसा, किंबहुना वैद्यक, ज्योतिष इत्यादि शास्त्रांचाहि संबंध आणलेला असतो. असे होतां होतां अलीकडे तर 'रण्डा-गीतानि काव्यानि' * येथपर्यंत येऊन मजल[3] टेकली! असो; हा एक प्रकार झाला. दुसरा प्रकार अलीकडे सुरू झालेल्या इंग्रेजी विद्येचा ही विद्याहि मागील संस्कृत विद्ये-प्रमाणेंच कवित्वास अत्यंत अनुकूल आहे, किंबहुना तीशिवाय चांगली कविता करतां येणे अशक्य होय, असा एकंदर लोकांचा समज झाला आहेसा दिसतो. अथवा हेंचसे काय, एकंदर सर्व गुणांचे अधिष्ठान इंग्रेजी विद्वता होय, असा या अप्रबुद्ध लोकांनीं सिद्धांत केला आहेसा वाटतो! त्यांच्या मतें ही नवी विद्वत्ता म्हणजे कांही मोठी अजब चीज होय! ही जवळ असली की, त्या मनुष्याने सभाप्रभागी उभे राहून बृहस्पती-प्रमाणे श्रोत्यांस आपल्या वक्तृत्वानें थक्क करून टाकावे, कालिदासाप्रमाणे जगास चिर-काळ मोहणारी कविता करावा, शाक्यमुनीप्रमाणे[4] मानसिक व्यापारांची उपपत्ति काढावी, इत्यादि अनेक परस्परविरुद्ध शक्ति अशांच्या ठायीं अवश्यमेव आल्याच

१. 'त्यांनी' निरर्थक; या तृतीयान्त कर्तृवाचक शब्दाला क्रियापदच नसल्यामुळें हा त्रिशंकूप्रमाणें लोंबकळत पडला आहे. —'सम्पादक.'

२. कार्यकारण भावांची—तद्वाचक शब्दांची उलटापालट. —'सम्पादक.'

* शास्त्रीय कोश्यांत घटून त्यांखेरीज दुसरें ज्यांस कांही रुचेनासेंच झाले, असे आपल्या देशांतील जुने पंडित वरील वाक्याने काव्याच्या अप्रतिम रसास तुच्छ करूं पाहतात. यावरून त्यांची रसिकता स्पष्टच दिसते!

३. सध्यां 'मजल ठेपली' म्हणण्याचा प्रघात आहे. येथपर्यंत मजल टेंकली अगर ठेपली म्ह० असें म्हणण्यापर्यंत पाळी आली अगर पल्ला गांठण्यांत आला. —'सं०'

४. बुद्ध, शाक्यसिंह, शाक्यमुनि, हीं बौद्ध धर्माच्या प्रख्यात प्रस्थापकाचीं नांवें. जन्म कपिलवस्तु येथें, मृत्यु ख्रि. पू. ५४३. याला ईश्वराचा नववा अवतार मानतात. —'सं'०

असें हे समजतात. फार तर काय, पण चार पांच वर्षें विद्यालयांत घालविलीं कीं, पृथ्वीवरील व्यापाराची घडामोड, राज्यव्यवस्था इत्यादि गोष्टींत किंबहुना युद्धकलादिकांतहि निपुणता प्राप्त होते असा सुद्धां कित्येकांचा समज असेल. उद्यां जर गायनविद्येचा अभ्यास करावयाचे कोणाच्या मनांत आले, कीं[1] उत्कृष्ट पाकसिद्धि करावयाची असली, तर तो एकाद्या विद्वानाची गांठ घेईल! सारांश,

प्रायेण सामग्र्य–विधौ गुणानां। पराङ्–मुखी विश्व–सृजः प्रवृत्तिः ॥[2]

म्ह० "सर्व गुण एके ठिकाणी ठेवण्याविषयीं विधात्याची इच्छा दिसत नाहीं,—तर याच्या उलट दिसते" असे सुमारे दोन हजार वर्षांपूर्वीं* जे कालिदासास वाटलें, व अगदीं अलीकडेपर्यंत लोकांस वाटत असे, ते सध्याच्या काळी एकाएकी खोटे ठरत चालले की काय कोण जाणे असे एकाद्यास वाटेल! मागील काळी होमर्, थुसिडिडीस्, ॲरिस्टॉटल्, अलेक्झांडर्, असे नामांकित पुरुष निपजावयास फार दीर्घ काळ लागे, व शिवाय एकेकाच्या ठायीं एकेकच गुण मोठ्या प्रयासाने वास करी; पण इंग्रेजांची सत्ता येथें होऊन त्यांची विद्या इकडे नुकतीच संचार करूं लागली, तो सगळेच मान एकदम फिरले! शिल्पशास्त्र मोठ्या उत्कृष्ट दशेस येऊन अलीकडे जसे अद्भुत चमत्कार चोहोंकडे दृष्टीस पडतात, त्यांहिपेक्षां बुद्धीचे चमत्कार फारच मोठाले दिसूं लागले आहेत. मनुष्याच्या मनास फार थोडया काळांत पूर्णत्व येऊन त्यांत हरएक गुणांचा सहज समावेश व्हावा असे झाले आहे. असो; ईश्वरकृपेकरून येवढा प्रकाशाचा लोट आमच्या देशास सहन होवो म्हणजे झाले!

वरील लेखावर पुष्कळांचे पुष्कळ आक्षेप निघतील हे आम्ही जाणतो. तरी त्या सर्वांचे निराकरण करण्यास पुष्कळ जागा लागून तें या प्रसंगासहि उचित नाहीं असे समजून त्यासंबंधे येथें कांही लिहीत नाहीं. वरच्या लिहिण्यांतील मुख्य मुद्दा हा आहे कीं, कवित्वास विद्वत्तेची अगदीं गरज नाही. निरनिराळ्या शास्त्रांत पुरतेपणी गति होणें हें कवित्वास अनुकूल होणार नाही हे तर काय, पण अगदीं साक्षात् प्रतिकूलच बहुधा होणार आहे. तर्कशास्त्रासारखे तर कवित्वास अपाय करणारे कांहींच नाहीं!

३. हें वाचून आमच्या वाचकांपैकी पुष्कळांस मोठे आश्चर्य वाटेल; व कांही

---

१. 'किंवा' या अर्थीं वापरलें आहे. असे वापरण्याचा सध्यां प्रघात नाहीं. —'सं०'

२. कुमारसंभव, सर्ग ३, श्लोक २८, उत्तरार्ध. —'सम्पादक.'

* हा काळ अगदी निश्चित म्हणून आम्ही येथें लिहिला नव्हे. पण ज्या अर्थीं थोरल्या विक्रमादित्य राजाची व आपल्या कवीची तोडातोड अजून कोणी पक्केपणीं केली नाहीं, त्या अर्थीं तसें होईपर्यंत लोकवादासच अनुसरणें आम्हांस प्रशस्त वाटतें.

तरी बिलक्षण मत स्थापण्याच्या बुद्धीने आम्ही हे लिहिलें आहे, असेंहि कित्येकांस वाटल्यावांचून राहणार नाही. यास्तव एका अनुभविक ग्रथकाराचे प्रमाण येथें त्यांस दाखविणें अवश्य वाटतेः—

"नटः—नन्वयं (कविः) प्रमाण–प्रवीणोऽपि श्रूयते। तदिह चन्द्रिका–चण्डातपयोरिव कविता–तार्किकत्वयोरेकाधिकरणतामालोक्य विस्मितोऽस्मि!।

"सूत्रधारः—क इह विस्मयः?।

येषां कोमल–काव्य–कौशल–कला–लीलावती भारती
तेषां कर्कश–तर्क–वक्र–वचनोद्गारेऽपि किं हीयते?।
यैः कान्ता–कुच–मण्डले कर–रुहाः सानन्दमारोपिता-
स्तैः किं मत्त–करीन्द्र–कुम्भ–शिखरे नारोपणीयाः शराः?" ॥

—प्रसन्नराघव नाटक,

"नट—हा (कवि) तर्कशास्त्रातहि मोठा प्रवीण आहे म्हणून ऐकतों. तर चांदणें व कडक ऊन हीं जशी एकत्र असावी त्याप्रमाणें याचें कवित्व व तर्कशक्ति एके ठिकाणीं पाहून मला मोठा चमत्कार वाटतो!

"सूत्रधार—यांत कसचा चमत्कार? अरे, ज्याची वाणी कोमल काव्यरचना प्रसवते, तीतूनच तर्कशास्त्राची तीक्ष्ण वचनेंहि निघाली असता कोणती हानि झाली?—ज्यांनीं कांताकुचमंडली आनंदेंकरून नखे रोविलीं, त्यांसच मदोन्मत्त झालेल्या हत्तीच्या गंडस्थळावरहि बाण हाणण्यास कांही काठिण आहे काय?"

याप्रमाणें सुमारें सातआठशें वर्षांपूर्वीच जयदेवासहि 'कवितेचा व तार्किकत्वाचा' विरोध भासला. तेव्हां हे मत आम्ही बळेच स्वकपोलकल्पित काढलें आहे असें नाहीं अशी आमच्या सुज्ञ वाचकांची खचित खात्री होईल. आणि या विषयाचा जो अंमळ बारकाईनें विचार करील त्यास खचित कळून येईल कीं, कवीचें मन व तत्त्वज्ञाचें मन स्वभावतःच परस्परविरुद्ध होय.[1] कवीच्या मनांत पदार्थमात्राच्या दर्शनानें कल्पनेचे नानाविध तरंग उठत असतात. ते अर्थात्च बहुधा भासमय असतात. तत्त्वज्ञाचें मन पदार्थमात्राच्या वास्तविक स्वरूपाच्या शोधाकडे लागलेलें असतें; यास्तव सर्व भासमय कल्पनांचा निरास करून तें निवळ सत्याकडेच जातें. कवीचें काम ब्रह्मदेवाप्रमाणें चित्रविचित्र कल्पनासृष्टि बनविण्याचे असतें. तत्त्वज्ञाचे रासायनवेत्त्याप्रमाणें पदार्थमात्राचें पृथक्करण करण्याचे असते. सारांश, पहिल्याचा विषय कल्पना व दुसऱ्याचा विषय सत्यासत्यविवेचन. ही भिन्नता विशेष स्पष्ट करण्याकरितां एक थोडेंसें उदाहरण येथें

---

१. 'होत' हवें; कवीचे मन व तत्त्वज्ञाचे मन असे दोन कर्ते आहेत.—'सम्पादक.'

घेतों. साऱ्या सृष्टींत चंद्राहून रमणीय पदार्थ नाहीं. आतां याकडे कवीची व तत्त्वज्ञाची मनःप्रवृत्ति कशी होते ती बघा! ग्रीक् व रोमन् लोकांनी चंद्राच्या सौन्दर्यावरून व सौम्यत्वावरून त्यास स्त्री कल्पिलें. त्यांच्या कथासमूहांत ही स्त्री पारधीण असून धनुष्य व भाता घेऊन ही[1] वनांत पशूंमागें धांवते आहे असें वर्णन आढळतें. आपल्या कथासमूहात तर अशा कल्पनांची गर्दीच आहे. समुद्रांतून उगवलासा दिसतो म्हणून त्यांतून निघालेलें एक रत्न; तो उगवताच कुमुदिनी (जणो काय हर्षानें) विकसतात म्हणून त्यांचा पति; रात्रीच त्याचे किरण प्रकाशमान होतात म्हणून तिचा नवरा; त्याच्या बिंबावर हरणाची आकृति दिसते म्हणून मृगांक; त्यास पाहतांच समुद्रास (जसें काय आनंदाचें) भरतें येतें, म्हणून (दुसऱ्या कल्पनेनें) त्याचा मित्र, याचप्रमाणे अंधकाराचा शत्रु, राहूचा द्वेष्य इत्यादि संबंधहि त्याजवर आले. त्याचे किरण नेत्रांस व शरीरास सुखद होत म्हणून शीत-कर, चंद्रकांतांस द्रवविणारा, इत्यादि कल्पनाहि त्यावर बसल्या. आतां या मनोरम भ्रमांचें तत्त्वज्ञ कसें निरसन करून टाकतो पाहा! चंद्र समुद्रापासून लाखों कोस दूर आहे हे जाणून तो समुद्रोत्थ रत्न नव्हे असा तो निश्चय करतो; समुद्राची भरती, कमलांचा विकास, ही आकर्षणादि सृष्टिव्यापारांची फळे होत; हरण दिसतें ती चंद्रावरील पर्वतांची छाया; राहु म्हणतात ती पृथ्वीची छाया; अशा उपपत्ति तो करीत जातो. शेवटीं, चंद्राचे किरण थंडगार आहेत हा लोकानुभवहि त्यास सहन न होऊन उष्णतामापक यंत्रानें तो चंद्रकिरणांची उष्णता काढतो!!—झाले! याप्रमाणें कविपरंपरेने उभारलेल्या सुंदर मंदिराचा हा कवि-प्रतिपक्षी आपल्या दुर्बिणीने व उष्णतामापक यंत्रानें समूळ विध्वंस करून सर्व सृष्टि उजाड करून सोडतो! वरील उताऱ्यांत कवितेस चांदण्याची व विचारशक्तीस कडक उनाची जी उपमा जयदेवानें दिली आहे तीहि मोठी सरस व समर्पक होय. एक तर चांदणें शांत व रमणीय असतें; आणि ऊन उपयोगाचे खरें, पण त्याची झळई[2] कोणास आवडत नाहीं. तसेच कविता समजण्यास सोपी असते, मनाचे रंजन करते, आणि मनास शांति देते; पण शास्त्रावरील ग्रंथ अगोदर दुर्बोध व समजल्यावरहि त्यांपासून मनास प्रगल्भता येते, त्याचे रंजन होत नाहीं; आणि वादाचे ग्रंथ असले तर त्यांपासून चित्तवृत्ति शांत न होता उलटी क्षुब्धतर होते. हें एक सादृश्य. दुसरें हें कीं, चांदण्यात पदार्थ स्पष्ट न दिसल्यामुळें कल्पनाशक्तीस अवकाश सांपडून अवास्तव भासांत रंगण्यास मनास सांपडतें; पण कडकडीत उनांत पदार्थ अगदींच स्पष्ट दिसल्यामुळें कल्पनेस सवडच न सांपडून त्यांचें प्रास्ताविक स्वरूप सहज दृष्टिगोचर होण्यासारखें असतें. हीच गोष्ट कल्पनेच्या द्वारे झालेल्या ज्ञानास व बुद्धीच्या द्वारे झालेल्या ज्ञानास यथानुक्रम लागते.

---

१. निरर्थक द्विरुक्ति. २ झळई म्ह० झळ, उष्ण वाऱ्याचा स्रोत. —'सम्पादक.'

४. वरील उपपादनावरून दुसरी अशीहि गोष्ट आमच्या सुज्ञ वाचकांच्या लक्षांत येईल की, बुद्धीची प्रगल्भता ही कल्पनाविकासाच्या पुढली मनाची दशा होय;—म्हणजे आरंभी कल्पनेचा विकास होऊं लागून त्यापुढं बुद्धि विकास पावूं लागते. या गोष्टीचा अनुभव फार थोडक्यांत आहे. लहानपणीं मुलास खुळखुळयाची, दिव्याच्या ज्योतीची, चांदोबाची जी मौज वाटत असते, तिचें बीज हेंच होय कीं, त्या वेळेस त्यांची कल्पनाशक्ति हळू हळू विकास पावूं लागत असते. त्यास भुताखेताच्या, राक्षसांच्या गोष्टींची फार मजा वाटते, काळोखांत जाण्यास ती फार भितात, याचे तरी कारण हेंच,—की त्यांची कल्पना मोठी जागृत असून विचारशक्ति बहुधा निद्रिस्त[1] असते. पण पुढे जसजसें त्यास कळूं लागतें, तसतसा हा गोष्टवेल्हाळपणा कमी कमी होत जाऊन सारासारविचार, म्हणजे तथ्य कशांत आहे, कशांत नाही, वगैरे विवेचन ती करूं लागतात. पुष्कळांस स्वतःच्या अनुभवावरून आठवत असेल की, लहानपणीं इसापनीतींतील गोष्टींची फारच मौज वाटून तात्पर्य वाचतांना डोकें उठे; पण तो कल्पनेचा काळ जाऊन त्यापुढील दशा मनावर येऊं लागल्यामुळे, हल्लीं वरच्याविरुद्ध अनुभव येतो;—म्हणजे गोष्टीपेक्षां तात्पर्यावर विशेष नजर असते! असो; आतां हा प्रकार प्रत्येक व्यक्तिभूत मनुष्यांत जसा आढळतो, तसाच पण एकंदर राष्ट्रातहि आढळतो. पाहा, सर्व लोकांत अगदीं पहिले ग्रंथ* म्हटलें म्हणजे कवितेचे असतात; आणि हे केवळ अनुक्रमानेंच पहिले असतात असें नव्हे, तर योग्यतेनेहि अग्रगण्य असतात. या दोन्ही गोष्टींचें कारण अर्थात् हेंच कीं, त्या अप्रबुद्धतेच्या काळीं कल्पनाशक्ति जशी उद्दाम आणि अनावर असते, तशी पुढें कधीहि असत नाही. विद्वत्ता म्हणजे 'सर्व गुणांचे निधान' मानणाऱ्या लोकांस होमर् किंवा वाल्मीकि, व्यास, यांसारखे कवि पुढे झाले नाहींत या गोष्टीचे मोठे आश्चर्य वाटत असेल! पण असें होण्याचें कारण वर जे सांगितलें आहे तें लक्षात आणलें असतां विस्मयास मुळींच जागा राहणार नाही. तें मन्वंतर निराळे होतें आणि आतांचें निराळें आहे. त्या काळी कल्पनेचेंच बहुधा प्राबल्य असल्यामुळें तसले जगद्वंद्य काव्यग्रंथ त्या वेळीं निर्माण झाले पण आतां कल्पना जाऊन तिच्या जागी विवेचनशक्तीचा जोर दिवसांदिवस होत चालल्यामुळे तें सामर्थ्य गेले, आणि नानाविध शास्त्रांचा प्रादुर्भाव झाला. अंतराळांत काय काय चमत्कार आहेत, पृथ्वीच्या पोटांतील रचना कसकशी आहे,

---

१. वस्तुतः 'निद्रित' हवे; पण 'निद्रिस्त' असे रूपहि रूढ झालें आहे —'सम्पादक.'

* हा शब्द येथें 'पुस्तक' या अर्थी योजिला नाहीं; तर त्याचा मूळचा अर्थ—'जुळलेला मजकूर' हाच येथें घ्यावयाचा वेदांच्या वेळेस किंवा होमरच्या वेळेस लेखनकला होती कीं नाहीं, या भानगडींत पडण्याची येथें जरूर नाही.

मनोवृत्तींचे व्यापार कोणकोणत्या नियमानीं चालतात, वगैरे गोष्टींच्या शोधाकडे अलीकडे लोकांच्या मनाची प्रवृत्ति झाली. पहिला काळ वसंतमासांप्रमाणें पालवीचा, मोहोराचा व फुलांचा होय; आणि हा पुढील शरन्मासांप्रमाणें फलधान्यसमृद्धीचा होय. तेव्हां दोहोंचें एकाधिकरणत्व म्हणजे एके ठिकाणी असणें वस्तुगत्याच शक्य नव्हे!

५. या सर्व गोष्टींचा यथास्थित विचार केला असतां 'सुधारणा कवितेस प्रतिकूळ होय', 'तिची वाढ सज्ञानतेच्या काळीं खुंटते' वगैरे सकृद्दर्शनी विलक्षण दिसणाऱ्या वाक्यांचा अर्थ आमच्या वाचकांच्या नीट लक्षांत येऊन त्यांची सत्यता त्यांच्या मनांवर चांगली ठसेल. असो; आतां कवीचें लक्षण काय, त्याच्या अंगीं कोणते गुण प्राधान्येंकरून पाहिजेत, कोणते गौणत्वेंकरून हवे, याविषयीं विचार करूं. तेणेंकरून प्रस्तुत विषयाची विशेष फोड होईल.

६. 'कवि' शब्दाचा धात्वर्थ पाहिला तर 'गाणारा'* असा आहे. हा अलीकडच्या काळीं अर्थात्च नेहमीं लागू पडेल असे नाही; कारण गाणें हें निराळें कसबच होऊन बसलें आहे. पण प्राचीन काळी सर्व देशांत,—व अजूनहि तशी स्थिति जेथे असेल तेथें,—कवि हेच गाणारे व वाजविणारे असत. संस्कृत नाटकांतून हा पूर्वीचा प्रकार दाखविलेला असतो. राजांपाशी स्तुतिपाठक असत, त्यांस नाटकाच्या परिभाषेंत 'वैतालिक' म्हणत, आणि एरवीं 'बंदिजन'हि म्हणत. दैत्यगुरु शुक्राचार्यांस याच कारणास्तव 'कवि', 'काव्य' हीं नांवे होती. ग्रीक् लोकांत 'ऱ्हॅप्सोडिस्ट्स्' (Rhapsodists) नांवाचे लोक असत त्यांचा धंदा होमर् वगैरे प्राचीन सर्वमान्य कवींचीं काव्यें गाऊन व वाद्यांवर वाजवून तोंडपाठ म्हणावीं हा असे. हे काव्यपठक कोणी कोणी स्वतःहि काव्यें रचीत असो; याप्रमाणें लेखनकला त्या वेळी नसतांहि आपल्या वेदांप्रमाणें ती काव्यें पठकपरंपरेनें त्या लोकांत राहिली असो; ही गोष्ट प्राचीन काळची झाली पण इतकेंहि लांब जाण्याची गरज नाहीं. हा प्रकार सध्यांहि इकडच्या प्रांतीं नुकता दृष्टीस पडत असे. पेशव्यांच्या वेळेस लावण्या, पवाडे या छंदावर शाईर कवने रचून आपणच गात; व त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें त्या वेळीं त्याची संभावना होत असे ही कविता अजूनहि पठकपरंपरेनें आपणांत राहिली आहे. ही छापून ठार बुड न देणें हे देशाभिमानी लोकांस मोठें भूषणास्पद होईल आणि असें केल्यानें भाषाभिज्ञांवर व रसिकांवरहि लहान उपकार होईलसें नाहीं. असो; तेव्हां या रीतीनें 'कवि' शब्दाची आपल्या देशांत रूढि झाली इंग्रेजी भाषेंत एतदर्थवाचक जो शब्द आहे† त्याचा अर्थ 'करणारा' असा होतो. यास्तव कवि म्हणजे कल्पनासृष्टि बनविणारा असा त्या भाषेतला मूळचा अर्थ होय असें सामान्यतः लोक समजतात. पण येवढा खोल

* कु—'गायन करणें'. † Poet—poeo 'I make'.

अर्थ त्या अडाणी लोकांच्या मनांत प्रथमतः आला असेल असें आम्हांस वाटत नाहीं. तर आपल्या 'कवि' शब्दाप्रमाणेंच 'करणारा' म्हणजे 'पद्यें जुळणारा' इतकाच अर्थ त्या वेळीं मूळचा असेल हें मानणें आमच्या मतें अधिक सयुक्तिक होय. असो; येथवर नुसत्या शब्दाची व्याख्या झाली. आतां कवीस अवश्य गुण काणते पाहिजेत वगैरे गोष्टींविषयीं विचार करूं.

७. कवीच्या अंगीं मुख्य गुण सहृदयता पाहिजे—ह्मणजे हृदयाच्या शृंगार–वीर–करुणादि ज्या नानाविध वृत्ति त्या त्यास अत्यंत सूक्ष्मत्वाने व स्पष्टत्वाने भासल्या पाहिजेत. वरील निरनिराळ्या वृत्तींचा विषय इंद्रियगोचर होतांच कवीचे मन क्षुब्ध होऊन जाते, आणि त्या खळाळीसरसे जे उद्गार आपोआप निघून जातात तेच खरी व अस्सल कविता होत.* याचे अत्युत्कृष्ट उदाहरण आपल्या आद्यकवींचा क्रौंचवधानिमित्तक करुणोद्गार होय हे आमच्या वाचकांस मागील अंकावरून आठवेलच! तसेच मराठी कवितेत पाहता असे उत्कृष्ट मासले विशेषेंकरून तुकारामाचेंच अभंग होत हेहि सर्वांच्या ध्यानात येईल. हा कवि मनाचा मोठा प्रेमळ, साधा, मोकळा व थोर असल्यामुळे कोणत्याहि प्रसंगाचे त्याचे अभंग असोत, त्यांत तो तो रस जसा काय भरपूर भरलेला असतो; व ह्मणूनच ते आपल्या लोकांस आज दोनअडीचशे वर्षें येवढे प्रिय होऊन राहिले आहेत; आणि जोपर्यंत त्यांचा आधार जी मराठी भाषा ती या जगांत राहील तोपर्यंत आपल्या नांवाप्रमाणे ते खरोखरच 'अ–भंग' राहणारे आहेत. असो; तेव्हां निरनिराळ्या वृत्ति पूर्णपणें ज्यांत प्रतिबिंबित होतील असें अंतःकरण कवीचें असावयास पाहिजे; ह्मणजे सहृदयता हें कवित्वाचे मुख्य लक्षण होय. हें ज्याच्या ठायीं वसत नाही त्याची बुद्धि कितीहि प्रचंड असली तरी ती त्यास या ठिकाणीं अगदी कामास पडावयाची नाहीं. अशाविषयीची उदाहरणें आपल्या देशांतली देणें अशक्य होय; कां की, आपल्या प्राचीन किंवा अर्वाचीन ग्रंथकारांची माहिती आपणांपाशी मुळींच नाही म्हटलें असतां चालेल. यास्तव दुसऱ्या देशांतीलच उदाहरणें सांगणें अवश्य आहे. प्राचीन रोमन् लोकांत सिसरो म्हणून एक महावक्ता होऊन गेला हे आमच्या मराठी वाचकांसहि बहुधा विदित असेलच. हा सिसरो सांस्थानिक कामांतहि मोठा हुशार असून शिवाय महाविद्वान्हि होता. याने कॅटिलैन्[१]च्या बडाचा मोड करून

* वर्ड्स्वर्थ् नामक इंग्रेजी कवीनें असें कवित्वाचें लक्षण केलें आहेः—'Poetry is the spontaneous overflow of powerful feelings."

१. Catilina—जन्म एका दरिद्री कुटुंबांत. मृत्यु खि. पू. ६२. दुर्गुण व गुन्हे यांनीं याचें तारुण्य बुजबुजून गेलें होतें! तरीहि तो प्रेटर् (Preator) झाला. पण येवढ्या

[पुढें चालू.]

रोम् शहर बचावले, व एकंदर राज्यहि त्याने त्या संकटसमयीं वांचविलें म्हणण्यास हरकत नाहीं. तसेच याने लॅटिन् भाषेत शेंकडों मोटमोठे ग्रंथ रचून ठेवले होते; पण त्यांचा एक विसांश मात्र आतां उरला आहे. असो, पण सांगावयाचें काय की हा येवढा नामांकित विद्वान् व शिवाय वक्ता असताहि, याची कविता इतकी भिकार आहे की तिला तें नांव सुद्धां शोभत नाहीं! त्याला मात्र स्वाभिमानास्तव तिची योग्यता मोठी वाटे; पण बाकी सर्वांस ती आजपर्यंत अगदी नादान वाटत आली आहे! हें उदाहरण मोठें ह्मणून आम्ही येथे एकच घेतलें. दुसरींहि अशीं पुष्कळ आहेत; पण तीं सर्व येथें लिहिण्याचें प्रयोजन नाहीं आतां दुसऱ्या देशांतील कांहीं थोडीं सांगतों. जॉन्सन्, पोप्, ड्रायडन्, हे ग्रंथकार केवढे थोर होऊन गेले हें येथें सांगितलें पाहिजे असें नाहीं. यांपैकीं शेवटल्या दोघांनीं तर आपआपला सारा जन्म कविता लिहिण्यांतच घालविला; व तिघेहि आपआपल्या काळीं बाकीच्या कवींत अग्रगण्य होते. पण आतां यांस फारसा मान नाहीं; कोणी काणी तर हे मुळींच कवि नव्हेत असें सुद्धां ह्मणावयास भीत नाहींत! बरें तर, हीं सर्व उदाहरणें महाविद्वान् असून मुळींच कवि नसणारांचीं—किंवा निदान महाकवि नसणारांची—झालीं. पण इतकेंच नव्हे; याहूनहि चमत्काराची एक गोष्ट वारंवार आढळण्यांत येते, ती ही कीं, समयविशेषेकरून खऱ्या कवीचें सुद्धां कवित्व कमीज्यास्त होतें;—ह्मणजे एकादें काव्य एकाद्या वेळीं उत्कृष्ट साधून जातें, पण दुसऱ्या वेळीं कांहीं केल्या तसें उतरत नाहीं. मिल्टन् कवीनें आपणाविषयीं असें लिहिलें आहे कीं, 'माझी प्रतिभा वर्षाच्या कांहीं महिन्यांत विशेष उज्ज्वल असे', व या धोरणावर तो काव्यरचना करीत असे. पोप्विषयीं जॉन्सन् यानें असें लिहिलें आहे कीं, यानें वीस वर्षांचा असतां जितकी उत्कृष्ट कविता केली त्याहून वरचढ अशी पुढें त्यास साधलीच नाहीं. त्याप्रमाणेच बायरन् यानेंहि पंचवीसतीस वर्षांच्या वयांत जी कविता रचली ती फारच उत्कृष्ट उतरली; तशी त्यास पुढें साधली नाहीं इतकेंच नव्हे, तर ती पहिलीच्या मानानें पुष्क-

---

मानानें संतुष्ट न होतां त्यानें कॉन्सल् होण्याची खटपट चालविली. पूर्वी यानें आपल्या प्रांतांत केलेल्या जुलुमामुळें याला नालायक ठरविण्यांत आलें. म्हणून निवडून आलेल्या दोघां कॉन्सल्सचा खून करण्याचा कट यानें केला; पण याच्याच उतावळेपणामुळें तो फसला. यानें फिरून विस्तृत प्रमाणावर केलेला दुसरा कटहि सिसरोच्या सावधगिरीमुळें साधला नाहीं. कॅटिलिना पळून गेल्यावर सिसरोनें कटांतील इतर पुढाऱ्यांस पकडून रोमच्या सेनेटपुढें उभें केलें. त्यांना फांशीची शिक्षा झाली. नंतर कॅटिलिनाविरुद्ध एका सरदाराला पाठविण्यांत आलें, त्याशीं खूप शौर्यानें लढतां लढतां कॅटिलिना पडला! इतकी राक्षसी व्यक्ति इतिहासांत दुसरी सांपडणार नाहीं. —'संपादक.'

ळच हलकी ठरली. असो; तेव्हां या सर्व गोष्टीवरून काय बरें स्पष्ट दिसतें? अर्थात् हेंच की, कवित्वाचें तत्त्व सहृदयता होय. ही ग्रंथांत जशी कमीज्यास्त असते त्याप्रमाणें त्या ग्रंथास काव्यत्व येतें. आणि ही आपल्या अंगीं बळेंच आणूं जातां येणारी नव्हे हें तर काय, पण ती आपले ठायीं असताहि नेहमी आटोक्यांत राहणारी नव्हे!

८. तेव्हां इतर मनुष्यांत व कवींत मुख्य विशेष[१] म्हणून हाच कीं, कवीच्या ठायीं सहृदयता अत्यंत असते. ही येवढी मुद्द्याची गोष्ट नीट ध्यानांत धरली असतां हा विषय सर्वांस अगदी उघड होईल. पाहा कीं, ही सहृदयता म्हणजे अंतःकरणाचा कोमळपणा तरुण वयांत मनुष्यास फार असतो, व तसाच अर्थात् अज्ञानावस्थेत असणाऱ्या राष्ट्रांतहि फार असतो. म्हणूनच लहान वयांत अंतःकरणवृत्ति सुक्षोभ असून नाटकें, कादंबऱ्या, काव्यें अशा ग्रंथांचा अतोनात नाद लागतो; आणि राष्ट्राच्याहि आद्यावस्थेत उत्कृष्ट कविता उदयास[२] पावते.[२] पण या सौम्य वृत्ति मनुष्यांत व राष्ट्रांत प्रौढ वयाच्या सुमारास मावळूं लागून शेवटीं बहुधा अगदींच नाहीशा होतात; व त्या त्याप्रमाणें विचारशक्तीचें प्राबल्य होत जाऊन कवित्वाचा ऱ्हास होतो. त्या मूळच्या साध्या काळांत झालेल्या कवीस दुसरी सोयहि ही होती कीं, सृष्टीच्या व मानवी स्वभावाच्या केवळ मूळच्या स्वरूपाशी त्यांचा नेहमी परिचय असे; आतांप्रमाणे दोहोंवर त्या काळीं कृत्रिमता आली नव्हती. यास्तव दोहोंची प्रतिमा त्यांच्या विशद मनावर जशी काय सहज ठसून जाऊन ती वर्णनद्वारा त्यांच्या ग्रंथांत प्रकट झाली. पण पुढील कवींच्या मनांवर ती अर्थात्च पहिल्यांच्याप्रमाणें यथास्थित न उठल्यामुळे स्वभाववर्णन त्यांस पहिल्यांसारखें साधलें नाही. असें होतां होतां शेवटीं तर स्वभाववर्णन अगदींच सुटून कविता केवळ सामान्य व्यावहारिक कलेप्रमाणें गणमात्रा जुळण्याचेच काम होऊन बसली. पहिले कवि स्वानुभूत गोष्टीचें व मनोवृत्तींचें वर्णन करीत; पण पुढील काळीं कीर्तीच्या किंवा पैशाच्या लोभास्तव जेव्हां काव्यें रचण्याचा प्रघात पडला, व कविता करणें हा एक धंदाच झाला, तेव्हां स्वानुभव हा कवीस नकोसाच झाला. कवितेस सहृदयत्वापेक्षां बुद्धीची व मेहनतीचीच विशेष गरज लागूं लागली. म्हणजे आधींच्या कवितेचें जें साधें अर्थसौंदर्य तें जाऊन त्याच्या जागीं मोठमोठीं मजेदार वृत्तें, पदांचें लालित्य व माधुर्य, अर्थालंकार, शब्दालंकार, असा थाटमाट हळू हळू आला. जे पदार्थ, जे सृष्टिचमत्कार कधीं यावज्जन्म पाहिले नाहीत, ज्या मनाच्या वृत्ति किंवा जे अंतःकरणाचे विकार कधींहि साक्षात् अनुभवास आले नाहींत किंबहुना येण्याची योग्यताहि नाही, त्यांवरहि या पुढील कवींनीं

१. फरक, भेद. तफावत, वेगळेपणा, वैशिष्ट्य. —'सम्पादक.'

२. 'उदय पावते' अगर 'उदयास येते' असें हवें होते. —'सम्पादक.'

धाड घालून त्यांचें वर्णन* आपल्या ग्रंथांतून आणलें आहे. हें एक असो. पण याहून उपहासास्पद गोष्ट काय की, जे सृष्टीतील पदार्थ सहज पाहण्यासारखे असतात त्यांचेंहि वर्णन यांनी यथावत् केलेलें नसते. होमर्च्या 'इलियड्' नामक जगन्मान्य काव्याचें पोप् कवीनें इंग्रेजींत भाषांतर केलें. त्यांतील आठव्या सर्गाच्या शेवटीं चांदण्या रात्रीचें वर्णन आहे. ते इंग्रेजींत इतकें चुकलेलें आहे कीं, मेकॉलेच्या मतें, त्यांत जितक्या चुका आहेत, तितक्या साऱ्या 'इलियडां'त सांपडावयाच्या नाहींत!'* तसेंच ड्रायडन् यानें एका नाटकांत एके प्रसंगीं रात्रीचें वर्णन केलें आहे; त्याची मागें मोठी वाहवा होती, व तसें वर्णन कोणत्याहि कवीस साधलें नाहीं असें जॉनसन्सारख्या महारसिकांचें मत होतें. पण तेंच आतां 'अप्रयोजक व आंत शब्दगौरव मात्र मोठें असून अर्थशून्य' असें ठरलें आहे.† पुढील पुढील संस्कृत कवींचीं वर्णनेंहि जीं इतकीं नीरस उतरलीं आहेत त्याचें तरी कारण हेंच. एकदां अनादिसिद्ध ज्या उपमा ठरून गेल्या, जे कविसंकेत एकदांचे कायम बसून गेले, त्यांचीच पुनरुक्ति, किंवा स्वतःच्या वेड्यावांकड्या अत्युक्तिरूप विलक्षण कल्पना यांनीं त्यांच्या कृति भरलेल्या असतात. बाह्यसृष्टीचें किंवा अंतःसृष्टीचें अवलोकन म्हणजे काय हें या बिचाऱ्यांच्या कधीं स्वप्नींहि आलें नसेल! जुन्या कवींनीं केलेल्या वर्णनावरून सरासरी आपलीं वर्णनें बनवावयाचीं, मग तीं कशीं चांगलीं उतरावीं? अगोदर मोठमोठ्या कवींनीं केलेलीं वर्णनेंहि हुबेहुब उतरत नाहींत,—म्हणजे ते ते पदार्थ प्रत्यक्ष पाहून जी कल्पना

---

* ते वर्णन येणेंप्रमाणें:—

As when the moon, refulgent lamp of night,
O'er heaven's clear azure spreads her sacred light,
When not a breath disturbs the deep serene,
And not a cloud o'ercasts the solemn scene,
Around her throne the vivid planets roll,
And stars unnumbered gild the glowing pole,
O'er the dark trees a yellower verdure shed,
And tip with silver every mountain's head;
Then shine the dales, the rocks in prospect rise,
A flood of glory bursts from all the skies;
The conscious swains, rejoicing in the sight,
Eye the blue vault, and bless the useful light.

† तें हें:— [पुढें चालू.]

मनांत भरते ती नुसत्या वर्णनावरून कधीहि भरत नाहीं. मग या वर्णनांवरूनच जी प्रतिवर्णनें उतरावयाचीं त्यांच्यांत तथ्य व रस कितपत राहील? अर्थात् छायेच्या प्रतिच्छायेंत व मूळच्या रूपांत जितपत अंतर तितपतच त्या दोहोंत!† अशा प्रतिकवींचीं वर्णनें म्हणजे जन्मांधानें जसें वनश्रीचें वर्णन करावें, किंवा दुसऱ्या[२] एका[२] तऱ्हेच्या[२] मनुष्यानें शृंगार वर्णावा, त्याप्रमाणेच सर्वथा हास्यास्पद होत!

९. तेव्हां जुन्या कवींची काव्यें येवढीं उत्कृष्ट उतरण्याचीं हीं कारणें होत. एक तर त्या काळीं कल्पनेचें मोठें प्राबल्य असल्यामुळें तें त्यांच्या कवित्वास अत्यंत पोषक झालें; दुसरें, बाह्यसृष्टीचें व अंतःसृष्टीचें मूळचें शुद्ध स्वरूप त्यांच्या नेहमीं दृष्टीस पडल्यामुळें त्यांच्या कृत्रिमसंस्काररहित शुद्ध मनांवर 'रंगः शुक्ल-पटे यथा' (जसा पांढऱ्या स्वच्छ कापडावर रंग) या न्यायानें त्यांचा ठसा सहजपणें पूर्ण उमटला; तसेंच तिसरेंहि कारण अर्थात् हें की, त्या कवींच्या मनोवृत्ति व हृदयवृत्ति केवळ स्वानुभूत असल्यामुळें त्यांचा आविर्भाव तसाच यथास्थित व स्पष्ट त्यांच्या ग्रंथांत झाला. पदार्थविज्ञानांत सांगितलेला पाण्याचा धर्म सर्वांस माहीतच असेल की, ते जितक्या उंचीवर

All things are hushed as Nature's self lay dead;
The mountains seem to nod their drowsy head.
The little birds in dreams their songs repeat,
And sleeping flowers beneath the night-dew sweat,
Even Lust and Envy sleep, yet Love denies
Rest to my soul, and slumber to my eyes.

—*Indian Emperor.*

('These lines are vague, bombastic and senseless.'
—Wordsworth.)

† छायेच्या प्रतिच्छायेचें उदाहरण सृष्टींत दृष्टिगोचर होणारें एक मोठें आहे;--तें चंद्राची कोर दिसत असतां अवशिष्ट बिंबावर जो अंधक[१] प्रकाश दिसतो तो होय. सूर्याचा पृथ्वीवरील प्रकाश चंद्रबिंबावर परावर्तन पावून त्याचें पुनः पृथ्वीवर परावर्तन झाल्यानें वरील अंधक प्रकाश दिसतो.--हा दृष्टान्त मूळच्या अनुभवसिद्ध वर्णनांत व वर्णनाच्या प्रतिवर्णनांत किती भेद होतो हें दाखविण्यास उपयोगीं पडेल!

१. अंधक म्ह० अंधुक, अस्पष्ट, मन्द. 'सम्पादक.'

२. षंढ. हा शब्द 'कशांतसा खोकला म्हणतात ना?' या पद्धतीच्या द्राविडी प्राणायामानें सुचविण्याइतका अश्राव्य अगर अश्लील खचित नाहीं. —'सम्पादक.'

मूळचें असतें तेथपर्यंतच तें[1] चढतें.[2] हाच नियम अंतःकरणवृत्तीसहि लागतो. ज्या वृत्ति हृदयासच अगोदर भासल्या नाहींत त्यांचे वाग्द्वारा वर्णनहि अगदीं रसशून्य उतरल्यास काय नवल? ज्यानें वियोगदुःख कधीं अनुभविलें नाहीं त्यानें पुत्रशोकादिकांचें वर्णन केल्यास, ज्याचा काळ नेहमी ऐषआरामांत जाणार त्यानें युद्धादि प्रसंग वर्णिल्यास, वसंतातली गार झुळूक घेणारानें[3] समुद्रावरील तुफानाचें वर्णन करूं गेल्यास, तें किती उत्कृष्ट उतरेल हें कोणीहि सांगेल! ज्यानें पर्वतीहून मोठा डोंगर पाहिला नाहीं त्यानें हिमालयाचें वर्णन करूं जाणें, ज्यानें मुळामुठाच काय त्या मोठ्या नद्या पाहिल्या त्यानें गंगायमुनांसारख्या महानद्यांच्या वर्णनास हात घालणें, म्हणजे भांबुर्ड्यावरून लंडन् शहराची कल्पना बांधणें होय! असो; तेव्हां वर्णावयाच्या गोष्टीचा साक्षात् अनुभव कवीस अगदीं अवश्य पाहिजे.

१०. कवीस प्राधान्येंकरून ज्या गोष्टी पाहिजेत त्या वर सांगितल्या. यांखेरीज बाकीच्या ज्या राहिल्या—म्हणजे पदलालित्य, मृदुत्व, माधुर्य, सरळ अन्वय, व्याकरणशुद्धता, छंदांची निर्दोष व्यवस्था, इत्यादि—त्या एके रीतीनें गौणच होत. या नसल्यानें काव्याची शोभा कमी होते खरी, पण याच नुसत्या असल्यानें ती येते असेंहि नाहीं. दुसरें असें की, अगदी सुमारवट[4] बुद्धीच्या मनुष्यासहि हे गौण काव्यगुण साधण्यासारखे आहेत; पण वरील तसे नव्हेत. ते पुष्कळ अंशीं मूळचेच अंगीं वसले पाहिजेत; व कांहीं अंशीं स्थितिविशेष व प्रसंगविशेष यांच्या योगानें त्यांचा उत्कर्ष व्हावयास पाहिजे. आरंभीच्या मोठमोठ्या कवींचीं काव्यें पाहिलीं, तर त्यांत वरील पदलालित्यादि गुण फारसे सांपडणार नाहींत. रामायणाचा छंद येथून तेथून एक अनुष्टुप्[5] आहे, व शब्दांच्या रचनेकडे वगैरे त्यांत विशेष लक्ष अगदीच दिलेलें आढळत नाहीं. 'महाभारतां'तहि तोच प्रकार. त्यांत मधून मधून मोठाले छंद कोठें कोठें आहेत; पण त्यांत छंदोभंगादि दोष हवे तितके आहेत. तिसरें प्रसिद्ध पुराण जें 'भागवत' त्यांत मात्र मोठाले छंद, अलंकार वगैरे सांपडतात; व यास्तव तें अर्वाचीन आहे असें पंडितांचें मत आहे. इंग्लिश लोकांच्या अभिमानाचें परम स्थान होऊन बसलेला

१, २ अशा प्रयोगांत कर्ता अध्याहृत ठेवण्याचा प्रघात आहे. 'तें' निरर्थक द्विरुक्ति
२. 'Water seeks its own level.' —'सम्पादक.'
३. 'घेणारानें' चूक; 'घेराणा' हवे. 'करूं गेल्यास'चा कर्ता प्रथमान्त हवा.—,सं०.'
४. सामान्य, मध्यम, बेताबाताचा. ५. आठआठ अक्षरांच्या चार चरणांचें वृत्त; सर्व चरणात पांचवें अक्षर लघु व सहावें गुरु व दुसऱ्या आणि चवथ्या चरणांत सातवें अक्षर लघु असते. या नियमाचें क्वचित् उलंघनहि होते. —'सम्पादक.'

जो शेक्स्पीयर—कीं जो इंग्लंड्चाच कवि नव्हे, तर साऱ्या मनुष्यजातीचा होय,* असें युरोपांतील पंडित म्हणतात—त्याचे ग्रंथहि याच सदराखालीं मोडतात. या बोवांनीं तर कोणत्या दोषास म्हणजे आपल्या अजरामर कृतींत थारा दिला नाही असें प्रायः आढळणार नाहीं!—एकवचनी क्रियापद बहुवचनान्त कर्त्याशीं जोडलें तर आहे; बोहेमिया देशास बेट करून त्याच्या किनाऱ्यावर जहाज तर उतरविलें आहे; ट्रोजन् लोकांच्या हेक्टर् नामक वीराकडून शेकडों वर्षे पुढें झालेल्या अरिस्टॉट्ल्चें एके प्रसंगी वचन तर म्हणविलें आहे;—याप्रमाणें या वाग्देवतेच्या लालाचीहि थोडीशी लीला वर्णन केली! † बरें, माधुर्य, मार्दव, प्रसाद वगैरे इतर गुण जर कोणी पाहूं लागेल, तर यांसंबंधेंहि शेक्स्पीयरच्या ग्रंथांत त्याचें समाधान होईलसें आम्हांस वाटत नाही. या कवीच्या पुढल्या काळीं—म्हणजे ड्रायडन्, पोप्, जॉन्सन् यांच्या वेळी—तर वरच्या उलट गुण, म्हणजे कार्कश्य, क्लिष्टत्व, यांस्तव यास कोणीच विचारीत नसे; व आतां जरी हा कवि येवढा लोकप्रिय होऊन गेला आहे तरी दुर्बोध अर्थाचीं याच्या नाटकांत पुष्कळ स्थळे आहेत, हे हवें त्यास सहज दिसून येईल. पण येवढ्यानेंच झालें नाही; आणखीहि दोन मोठाले दोष या कविशिरोमणीच्या माथीं मारले पाहिजेत. एक, श्लेषयोजनेची अतोनात हौस; आणि दुसरा दोष, अश्लीलत्व. जॉन्सन् यानें एके ठिकाणी म्हटलें आहे कीं, 'श्लेषाची संधि सांपडली असतां ती आपल्या कवीस कधीं फुकट दवडवत नाहीं.' ¶ तसेंच अश्लीलत्व म्हणजे चावटपणा. हा शेक्स्पीयरच्या मोठमोठ्या नाट-

---

* या म्हणण्याचा अर्थ असा की असे पुरुष फार विरळा होतात. असे लाल केव्हां केव्हां प्रकट करून ईश्वर आपली विभूति दाखवितो. यास्तव अमुकच देशांत ते जन्मास आले ही केवळ साहजिकच गोष्ट असून तीबद्दल त्याच देशविशेषास गर्वाचें कारण नाही; कां तर ती कृपा एकदर मानवजातीवर झाली असें समजावयाचें.

† व्याकरणदोषाचे फार प्रसिद्ध उदाहरण **'जुलियस् सीझर्'** नाटकांत आहे:—'There is tears for his love.'—प्रस्तुत कवीच्या भूगोलज्ञानाविषयीं **जॉन्सन्** एके ठिकाणीं टिपेंत म्हणताः—'Our author seldom escapes well when he is entangled in Geography!' ('आपले कवि भूगोलाच्या जाळ्यांत अडकले असतां बहुधा बरेपणी निभावत नाहींत!').—**अरिस्टॉट्ल् शिकंदर** बादशाहाचा गुरु होता ही गोष्ट आमच्या वाचकांस बहुधा विदित असेलच. यास्तव या तत्त्ववेत्त्याचें वाक्य हेक्टरानें आपल्या भाषणांत आणणें म्हणजे भीमानें **कालिदासाचा** श्लोक म्हणण्याप्रमाणें हास्यास्पद आहे!!

¶ Our author can never resist the temptation of a pun.

कोतूनहि खुशाल उघडपणें मोठमोठया पात्रांनी सुद्धां केलेला असतो. याचा प्रत्यय आमच्या मराठी वाचकांस घेणें असेल तर त्यानीं कैलासवासी महादेवशास्त्री कोल्हटकर यांनी केलेले 'अथेल्लो'चे भाषांतर पाहावे. ते पाहिलें असतां आमच्या कांहीं संस्कृत कवींच्या शृंगारवर्णनाच्या योगानें अंगावर शहारा आणणाऱ्या‡ डॉक्टर् हॉल्प्रभृति सोंवळया साहेबांच्या ढोंगाचा आमच्या लोकांस चमत्कार वाटल्यावांचून राहणार नाहीं! असो; या वादाच्या संबंधानें एका थोर निःपक्षपात इंग्रेज ग्रंथकाराचा अभिप्राय येथे दाखवून हें प्रकरण संपवितों. शेक्स्पीयर् कवीनें कांहीं लहान काव्येंहि लिहिली आहेत; त्यांस उद्देशून हॅलम्साहेबांनीं म्हटलें आहे कीं, 'हे ग्रंथ या कवीच्या विशाल कीर्तीस कलंकरूप होत; हे यानें लिहिले नसते तर बरें होते.' असो; पण या सर्वांपेक्षांहि अधिक सदोष कविता पाहणें असल्यास आमची मराठी होय; तीतील बहुतेक कवींस व्याकरणाची, छंदांची वगैरे ओळख सुद्धां नव्हती असे म्हणण्यास हरकत नाहीं; मग पदलालित्य, अर्थगांभीर्य वगैरे काव्यगुणांची तर गोष्टच नको! प्रसाद हा गुणहि त्यांच्या कवितेंत सर्वत्र आढळतोच असाहि नेम नाही. या सर्व कवींत वामनपंडित मोठा विद्वान्

‡ हे साहेब दहापंधरा वर्षांमागें कलकत्त्याकडे विद्यागुरु होते. यांनी सुबंधु कवीच्या 'वासवदत्ते'चें प्रकाशन केलें. या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेंत या साहेबांनीं संस्कृत कवींवर व एकंदर हिंदु लोकांवर मोठा कडाका[1] उडविला आहे. यासंबंधें शालापत्रक, पुस्तक १३, अंक ८, वाचकांनी पाहावा.

१. १८५० सालीं प्रसिद्ध झालेल्या या ग्रंथाची प्रस्तावना लिहिण्याची वेळ (५ ऑगस्ट् १८५७) बंडाची असल्यामुळें एकाद्या शांत परदेशीयाचेंहि मन हिंदूंपासून फिरलें असते तरी तें क्षम्य होतें. बंडाच्या अनर्थाच्या ऐन गर्दीत हॉल् साहेबांना तर पलायन करून सागरच्या कोटांत लपून राहावें लागलें होतें. बंडवाल्यांनीं अलाहाबादेस जाळलेल्या कागदपत्रांत त्यांचेहि कांहीं होते. त्यामुळें हिंदूंविषयी त्यांचें मन कलुषित व पूर्वग्रहदुष्ट झालें. वासवदत्तेंतील शृंगारावरून व सृष्टिवर्णनावरून 'हिंदूंस शुद्ध शृंगाररसाची मुळींच ओळख नाहीं,' व 'हिंदुस्थानांत येवढें अपार सृष्टिवैभव असूनहि त्यांत हिंदु कधींच रममाण झाले नाहींत, असून नसून तें त्यांस सारखेंच!' असे शेरे मारून हिंदूंची गणना डॉ० हॉल्नीं नीग्रोमध्ये, छे छे—सरासरी वचनरांमध्यें केली आहे. बायकोनें नवऱ्यास लाजावें ही हिंदूंची चाल हॉल् साहेबांस खोटी, वेडगळ, मुलखावेगळी व मनुष्यस्वभावाविरुद्ध वाटते. भूगोलाच्या अज्ञानाबद्दल सुबंधूची टर उडवितांना शेक्स्पीयर्चा तसलाच दोष मात्र त्यांना दिसत नाहीं. उलट कवित्वाचा व भूगोलज्ञानाचा नित्य संबंध नाही असे शेक्स्पियर्चे कैवारी भांडतात!

—'सम्पादक.'

कवित्वाच्या संबधाने ज्याची गणना मोठी आहे, व शुद्धतेविषयी तर जो सर्वांत पहिलाच गणला पाहिजे, त्या मोरोपताच्या कवितेत व्याकरणाविषयी व संस्कृताविषयी मोठा पक्षपात आढळतो. वर ज्या प्रयोगाच्या कैवाराने आह्मी लिहिले, ते वरील नामांकित कवीनेहि आपल्या ग्रथातून काढले आहेतसे दिसते—

पार्थ ह्मणे, "तूं मुनिनी चित्ती षडरि–क्षयार्थ **धरिलास**!"—उद्योगपर्व, १, ५२.

वरिलासि मत्सखीने, म्याही **वरिलासि तूं** मने,—।—आदिपर्व, ११, १२ पूर्वार्ध.

जाउनि तो सूत वदे, 'कृष्णे! द्यूतात **तूं** स्वयें धर्में

हारविलीस, सुयोधन–सदनाप्रति ये करावया कर्में[1]"॥—सभापर्व, ४, ९१.

इत्यादि रूढीविरुद्ध व शुद्ध व्याकरणास अनुसरून केलेले प्रयोग सर्वांस माहीत असतीलच याप्रमाणेच एकदरीत संस्कृत व्याकरणाच्या शुद्ध पद्धतीवर मराठी भाषा नेण्याचा प्रस्तुत कवीचा रोख जेथे तेथे दृष्टीस पडतो —

(१) **ऐसा स्वप्न** विलोकुनि तो श्रीमान् कर्ण जाहला जागा।

—वनपर्व, १४, १५ उत्तरार्ध.

कृप, भोज, द्रौणि तिघे पाहुनि राजासि दीन आरडले, ।

ते राज–दार[2] जैसे तैसे तेही ह्मणोनि 'हा!' रडले ॥—स्त्रीपर्व, १, १२.

पांडव–गुण–वर्णन **ते** विदुर–मनो–धारणार्थ हे साचे।

वरि स–रस, आत नी–रस मदु–भाषण **मित्र[3]** होय **फेंसाचें**॥—आदिपर्व, ३७, ९

वास करुनि परमात्मा, सकळा भूतात एक पूर्ण वसे।

जो, तोचि आपणातहि, **आकाश जसा** घटात तेवि असे॥—मत्रभागवत, ११, ५७१.

तो ये तेथ पहावयासि उदरी, **ज्याचें** तिच्या **जन्म** ती ।—बृहद्दशम, ५५, २८ अंत्य.

दुर्योधन, पंचाक्षरि–मत्रे परमोग्र–भूतसा, खवळे ।—सभापर्व, ४, २८३.

सावध होउनि करिसिल, जरि लोक–प्रत्ययार्थ **हा शपथ**।—भारती रामायण.

(२) ते नद–यशोदोद्भव* **रात्रीला** नेणतीच **सरलीला**।—भागवत, १०, ५८९ पूर्वार्ध.

(३) स्मरोनि कृत मतुला,‡ न **कविता–वधू स्वीकृती**

---

१ कर्मे म्ह० मजुरीची कामे. —**'सम्पादक.'**

२. राज–स्त्रिया. संस्कृतात 'दार' नित्य पु अनेकवचनी असल्यामुळे 'ते', 'जैसे', हे पुलिंगी अनेकवचनी शब्द वापरले आहेत —**'सम्पादक.'**

३. फेसाचे मित्र म्ह० वरून फेसासारखे सरस पण वस्तुत नीरस —**'सम्पादक.'**

* 'नद–यशोदोद्भव' हा द्वंद्व समास होय. याचा संस्कृतात असा नियम आहे कीं, शेवटल्या पदाचे लिंग साऱ्या समासास लागते. या नियमासच अनुसरून सगळा सामासिक शब्द येथे पुल्लिंगी करून 'ते' या पुल्लिंगी बहुवचनान्त सर्वनामाशी कवीने अन्वय केला आहे

‡ हा प्रयोगहि संस्कृताच्या पद्धतीवरच केला आहे. संस्कृतात 'राजाने त्यास प्रधान केला', 'मनुष्याने सुज्ञ असावे' असे प्रयोग न होता 'राजाने त्यास प्रधानास केला', 'मनुष्याने सुज्ञाने असावे' असे होत असतात. असाच प्रकार वरील दोन पद्यांत केला आहे.

जशी एकाद्याचेच ठायीं ईश्वरानें ठेविलेली असते, तशीच कवितेचीहि गोष्ट आहे. पण इतकेंच नव्हे. अशा प्रचंड पंडितांस जातांनें कविता करता येणार नाहीं हें तर आहेच; पण शिवाय तिची परीक्षा किंवा आस्वादन हेंहि त्यास नियमानें शक्य असेलच असेंहि म्हणवणार नाही. याचीं उदाहरणें —इंग्लंडांत मागल्या शतकांत होऊन गेलेला जॉन्सन् हा कांहीं अंशी होय; व इकडे अलीकडील आपले जुने शास्त्री प्राय. सर्वथा होत. बाह्य-सृष्टीचें वर्णन कर्तव्य असतां तो प्रदेश घटकाभर प्रत्यक्ष आपल्या डोळ्यांनीं पाहिला असतां जी त्याविषयीं मनांत कल्पना भरेल ती जशी नकाशावरून किंवा वर्णनावरून पुष्कळ दिवस अभ्यास केल्यानेंहि येणारी नव्हे, त्याप्रमाणेंच अंत सृष्टीचीहि गोष्ट होय. त्या त्या रसाच्या विषयाच्या साक्षात् अनुभवानें जें स्वरूप लक्षांत येईल तें नुसत्या कोरड्या वर्णनाच्या वारंवार वाचनानेंहि आलेच तर अगदीं अस्पष्ट येईल. सारांश, कवित्वास किंबहुना रसिकतेसहि[1] विद्वत्ता अगदीं कारण नाही. उलटी ती मागें[2] सांगितल्याप्रमाणें दोहोस स्वभावतः विरुद्धच होय असेंहि म्हटलें पाहिजे तिचा उपयोग झालाच तर कवितेचे वर सांगितलेले बाह्य व अप्रधान गुण तिच्या योगानें कदाचित् मोठ्या श्रमानें साधतां येतील, इतकाच; पण तिच्या तत्त्वापर्यंत तिची गति कदापिहि पोंचणार नाहीं !

१३. तेव्हां एकंदर सिद्धान्त हा. जो जात्या कवि आहे तो कदाचित् विद्वान्‌हि असेल—जसे, कालिदास, जगन्नाथराय, मिल्टन्, बायरन् इत्यादि; किंवा नसेलहि—जसे, शेक्स्पीयर्, बर्न्स्, तुकाराम इत्यादि. पण जितकी जितकी विद्वत्ता अधिक, तितकें तितकें कवित्व अधिक ही मात्र मोठी चूक. या पक्षाचीं कांहीं उदाहरणें मागें[3] सांगितलीं आहेतचः—सिसरो, जॉन्सन्, आपले जुने शास्त्री. पण हीं फार कां देतां येत नाहींत याचें कारण अमळ विचार करील त्यास तेव्हांच उमगेल;—तें विद्वत्तेस सर्वगुणाधिष्ठित[4] मानणाऱ्या भोळ्या भाविकांस मोठें जाचेल यात संशय नाहीं. तें आम्ही येथें उघड लिहीत नाहीं; ते येवढ्यानेंच सुचवितों कीं, असें होणें हें त्या विद्वानांच्या गर्वास किंवा मूर्खपणास योग्य शासन झालें; व या योगानें त्यांनीं पुढील लोकांस चांगला शहाणपणाचा मार्ग दाखवून ठेवला !

---

१. मर्म (गोडी, गुणदोष) समजण्याच्या शक्तीस. २. पृष्ठे १२–१६ पाहा.—'सं०'

३. पृष्ठें १९–२० पाहा: सिसरो, जॉन्सन्, पोप् व ड्रायडन्. पृष्ठें १–२ पाहा: जुने शास्त्री, पंडित. ४. सर्व गुण आंत असलेली, सर्व गुणांचे निवासस्थान.—'सम्पादक.'

२. भाषादूषण.

[**अंक ९वा** (सप्टेंबर १८७४.)—(१) विषयोपक्षेप (२) दूषणाचे स्वरूप (३) त्याची कारणे. (४) त्याचा प्रचार (५) इंग्रेजाचा व आमचा आपापल्या भाषाविषयी अभिमान (६) भाषादूषणाच्या केवाऱ्यास उत्तर (७) इंग्रेजीच्या अनुकरणाची मर्यादा (८) परभाषेचे माहत्व (९) भाषादूषणाची उदाहरणे (१०) शुद्धतेचे निश्चित प्रमाण]

'अहो ! कष्टं साऽपि प्रति-दिनमधोऽधः प्रविशति !।* —**भर्तृहरि.**

प्रस्तुत मालेच्या पहिल्या अंकात आमच्या मराठी भाषेची विद्यमान स्थिति[१] कशी आहे तीविषयी सामान्यतः लिहून इंग्रेजी भाषेच्या संसर्गाने तीस केवढा अपाय[१] घडत आहे याविषयीहि सामान्यतः लिहिले होते व पुढील एकादे प्रसंगी[२] त्या विषयावर

---

१. ही वैराग्यशतकातील २८व्या श्लोकाची चौथी ओळ आहे. हिच्या पूर्वीच्या तीन ओळी या —

पुरा विद्वत्तासीदुपशमवतां क्लेश-हतये
गता कालेनासौ विषय-सुख-सिद्ध्यै विषयिणाम् ।
इदानीं तु प्रेक्ष्य क्षिति-तल-भुजः शास्त्र-वि-मुखान्

अर्थ —पूर्वी विद्या मनःशान्ति मिळविणाराच्या दुःखाचा नाश करण्यास उपयोगी पडे; दिवसेंदिवस ती विषयी जनाच्या विषय-सुख-सिद्धीला उपयोगी पडू लागली, पण आता राजे लोकच शास्त्रपराङ्मुख पाहून, —**'सम्पादक.'**

* "अहो ! काय सांगावे ! तीहि आता दिवसानुदिवस लयास जात चालली !"

२ 'स्वभाषेच्या लज्जास्पद अज्ञानास्तव व दुरभिमानास्तव आजपर्यंत मराठी भाषेची फारच हयगय होत गेली व ज्यांनी तिच्या अभिवृद्ध्यर्थ निरंतर उत्साहाने झटावे, त्यांच्यात सुस्ती, कृतकृत्यताबुद्धि, परिनमन्यता, वगैरे दोष अखंड वसल्यामुळे तिची मोठीच हानि होऊन ती क्षयाच्याच पंथास दिवसदिवस लागत चालली आहे. ...कित्येक शिक्षक इंग्रेजीतील अर्थ मराठीत समजून देताना निरुपाय होऊन हात टेकतात, त्यातून जे कोणी अमळ चणचणीत असतात ते तर साफ सांगून जातात की, 'छे ! मराठी भाषेत याचे भाषांतरच होऊ शकत नाही, आपली भाषा फार भिकार पडली ' अलीकडील विद्वानांनी तर त्या शास्त्री लोकावरहि चढ केली ! त्यास देशभाषेचा विटाळहि सोसत नाही. दहावीस वर्षामागे शिकलेल्या लोकास मराठीत ग्रंथ लिहिण्याची बरीच हौस वाटत असे, पण आता ती भाषा कोणास डोळ्यासमोरहि नको ! आपले अमूल्य विचार प्रदर्शित करणे झालेच तर इंग्लिश भाषेतून हलक्या द्वाराने ते लोकाच्या मनात शिरकविणे त्यास अगदी आवडत नाही. पण सद्धर्मोपदेश करताना अगर देशहिताबद्दल बोध करणे झाल्यास असल्या अडाणी लोकाशी जेव्हा गाठ पडतेच, तेव्हा त्यास क्षणभर आपली योग्यता एकीकडे ठेवावी लागते तरी अशा

[पुढे चालू.]

सविस्तर लिहिण्याचे तेथे आह्मी सुचविले होते त्याप्रमाणे या अंकात लिहितो

१. भाषेचे दूषण ह्मणजे तिचे खराब होणे प्रस्तुत निबंधात या दूषणाचे स्वरूप, त्याचे कारण, त्याचा प्रचार, इत्यादि सांगून शवटी त्याची ग्रंथातून उदाहरणे दाखवू तसेच त्याविषयी लोकाचे मत एकंदर कसे आहे तेहि लिहून त्यापासून होणारे अनर्थ कळवू

२ आता पहिल्याने हे दूषण ह्मणजे काय? तर अर्थातच आपल्या भाषेत परभाषेतील ह्मणजे प्रस्तुत प्रसंगी इंग्रेजी भाषेतील शब्दाचा अनिवार संकर होणे; व तिची मूळची रचना सुटून ती अगदी परकी जी इंग्रेजी भाषा तिच्या धर्तीवर[1] पडणे. वर इंग्रेजी भाषेतील शब्द ह्मणून ह्मटले त्याचा अर्थ केवळ अक्षरशः घ्यावयाचा नाही तसा काही अशी घ्यावयाचाच—कारण 'इस्टेट', 'इस्कूर', 'पाइट', 'रजिष्टर' वगैरे पुष्कळ सजूळ शब्द इतक्यातच घरोघर होऊन बायकापर्यंत व पोरापर्यंत सुद्धा गेले आहेत! पण आमचा मुख्य रोख त्यावर नव्हे वरील शब्द कितीहि मराठीत आले तरी त्यापासून तीस तादृश भय नाही एक तर ते बोलून चालून परकी पडले, तेव्हा त्यास खुद्द मराठीच असे कोणी ह्मणणार नाही व त्याचीहि तीत घुसण्याची इच्छा नाही शिवाय दुसरे असे की, त्यातून कित्येकाचे मराठीत असणाऱ्या शब्दानी कामहि होणारे नव्हे, यास्तव लाबलचक नवे शब्द जे उगीच श्रम घेऊन ओतून काढावे, त्यापेक्षा हेच का असेनात? इंग्रेजास जर आमचे Khutput, bandobast, pacca, ghee, असे शब्द[2] चालतात, तर आह्मासहि 'बुक', 'टेबल', 'नाटपेड' वगैरे शब्द खुशाल चालवून घेता येतील पण या शब्दाविषयी आह्मास विशेषत बोलणे नाही तर जे धड इंग्रेजी नव्हेत, धड मराठी नव्हेत, ज्याचा अर्थ इंग्रेजी आणि उच्चार मराठी, असे अर्धेकच्चे मराठीत उतरलेले जे शेकडो शब्द सध्या मोठाल्या ग्रंथातून, मासिक पुस्तकातून, वर्तमानपत्रातून, हजारो नवीन तरुण लोकाच्या भाषणात हमेश आढळतात अशा शब्दावर आमचे मुख्यत धोरण[3] आहे पण इतकेच नव्हे नुसते निरनिराळे शब्दच असे अर्धजातीय असतात असे नाही, तर एकदर वाक्याची, किबहुना एकदर ग्रंथाची, रचनाहि शुद्ध इंग्रेजीच असते म्हणजे लिपि पाहिली तर मराठी, अक्षराचा उच्चार मराठीसारखाच, पण अर्थ पाहू जावे तो अर्धामुर्धा कळतो, किंवा कधी कधी मुळीच कळत नाही कायद्याची जी मराठीत काही पुस्तके झाली आहेत त्याची मौज पुष्कळास अनुभवावरून किंवा निदान ऐकून तरी माहीत

प्रसंगी सुद्धा आपली मानहानि त्यास सर्वथा सहन होत नाही प्रतिपादन करावयाचे गहन अर्थ कोत्या मराठी भाषेस झेपण्यास कठिण असे वाटून विलायती शिक्क्याचे नवे शब्द त्यास पदोपदी आपल्या भाषणात आणावे लागतात हे अमूल्य शब्द प्रचारात कसे झपाट्याने येत आहेत, बहुतेकाचे त्याविषयी मत कसे असते, त्याची उत्पत्ति कशापासून झाली आहे, वगैरे गोष्टीचे यथास्थित विवरण करणे या स्थली अशक्य आहे पुढे प्रसंगानुसार एखाद्या निबंधात त्याविषयी विचार करू" —'सं०'

१ वळणावर जाणे, पद्धतीवर जाणे २ खट्पट्, बंडोबस्त्, पक्का, घी —'सं०'

३. रोख, कटाक्ष, आक्षेप, हरकत —'सम्पादक.'

असेलच! त्यांतील भाषांतर इतके मुरेख झाले' असते' की, कोठे कोठे ते समजण्यास फार जड जाते इतकेंच नव्हे, तर जेथे अर्थ काढण्याची अतिशय मुष्कील पडते, तेथे मूळचें इंग्रेजी जेव्हां कोणापासून समजून घ्यावें तेव्हां अर्थ उकलतो! आमच्यांत असे फर्डे बोलणारे शेंकडो सांपडतील की, त्यांच्या बोलण्याचा अर्थ पुनः नीट मराठीतच करण्यास दुभाष्या ठेवल्यावाचून सोय नाही. खरेंच, ज्यांनी अष्टौप्रहर[२] इंग्रेजीचा ध्यास घेऊन तीस केवळ आपलीशी करून टाकली, ज्यांच्या जिव्हाग्री त्या भाषेनें सतत वास करावा, तिच्या प्रसादेंकरून ज्यांचें मन सुप्रकाशित झाल्यामुळें एका द्वाड काळ्या रंगाखेरीज ज्यांच्या ठायीं इकडचा ह्मणून दुसरा मागमूसहि उरला नाही, त्यांच्या हातीं मराठी पुस्तक किंवा वर्तमानपत्र दृष्टीस पडलें, किंवा एक शुद्ध मराठी वाक्य त्यांच्या तोंडून निघालें, तर मग राहिलें काय? त्यांच्या इंग्रेजी ज्ञानास कलंक लागला नाही काय? असो, वरील समजूत केवढी थोर आहे याविषयीं येथें वाद करण्याचें प्रयोजन नाही. इंग्रेजींत थोडीबहुत गति होतांच पाद्रीच्यासारखें[३] किंवा बाटग्यासारखें धेडगुजरी बोलण्यांत ज्यास प्रतिष्ठा वाटत असेल त्यास वाटो, आह्मांस तर हा प्रकार मूर्खतेचा व अत्यंत लज्जास्पद असा वाटतो.

३. आतां हें भाषादूषण जें चोहोंकडे येवढें फैलावलें आहे की काही थोडक्या नामांकित ग्रंथकारांखेरीज जें बाकी सर्वांच्या ग्रंथांत थोडेंबहुत तरी आढळतेंच, मराठी भाषेच्या अभिवृद्धीस साह्यच व्हावें ह्मणून चालू केलेल्या मासिक पुस्तकांसहि जें सर्वथा सोडीत नाही, वर्तमानपत्रांस तर बहुधा ज्याची फारशी पर्वाहि वाटत नाही, नवीन इंग्रेजी विद्वानांच्या भाषणांत व व्याख्यानांत तर जें प्रत्यक्ष मूर्तिमंत जणो काय उभेंच असतें, तें उत्पन्न तरी कशापासून झालें, व त्याचा येवढा प्रचार कसा होत गेला याविषयीं थोडासा विचार करूं. पहिल्या दोन अंकांत[४] लिहिल्याप्रमाणें इंग्रेजी

१ वस्तुत 'झालेलें असतें' हवें, नाही तर संकेतार्थ होऊन फारच विपरीत अर्थ होईल. २. आठहि प्रहर, दिवसभर. ३ 'पाद्र्याच्यासारखें' हवें. —'सम्पादक.'

४ "आमच्या तरुण विद्वानांस इंग्रजी भाषेनें इतके वेडावून टाकलें आहे की, त्यांस आपल्या आईबापांशीं, बायकांशीं, बहिणीशीं, चाकरांशीं सुद्धां शुद्ध व सरळ बोलण्याची मारामार पडते! मग ग्रंथांतील भाषेविषयीं तर काय सांगावें? त्यांच्या मनाचा जो व्यापार चालतो तो सारा इंग्रेजी भाषेत; तेव्हां देशभाषेंत बोलणें किंवा लिहिणें झाल्यास तें भाषांतर होऊन निघावयाचें! . इंग्लिश् भाषेचा प्रचार हाच आतां सार्वत्रिक होऊन मूळच्या भाषेचा लोप होऊं पाहत आहे. कारण विचार, कल्पना यांची उत्पत्ति ज्या मनापासून तेंच इंग्रेजी बनल्यावर मूळच्या भाषेची प्रधानता कोठें राहिली? अर्थातच नाही. तीस सर्व प्रकारें गौणत्व येऊन इंग्रेजी जिकडे नेईल तिकडे जाणें तीस प्राप्त झालें. इंग्रेजीसारख्या प्रबल परभाषेचा तिजवर अगदी पगडा बसून तिचें स्वत्व म्हणजे निराळेपणा नष्ट होण्याच्या बेतांत आहे .. सध्याप्रमाणें इंग्रेजी शब्दांची व रचनेची आपल्या भाषेत सतत भेसळ होत गेली . तर तिचें रूप पालटतां पालटतां असें होईल की ती इंग्रेजीपासून निवडतां येणार नाही व तिच्या मूळच्या रूपाचा मागमूसहि राहणार नाही."

[पुढें चालू.]

भाषेचा सार्वत्रिक अभ्यास त्यास कारण झाला हे एक उघडच आहे पण हेच काय ते एक कारण झाले असे ह्मणता येत नाही दुसऱ्या भाषेचा पुष्कळ प्रचार झाला कीं पहिली अगदी बिघडून जावीच असे जर असते, तर ज्या' भाषेने' आमच्या भाषेची दुर्दशा करून टाकली तिचीच आजपर्यंत काही विलक्षण स्थिति झाली असती ! गेल्या दोनतीनशे वर्षांत ग्रीक् व लॅटिन् भाषेचा² प्रचार इंग्लंडांत अतोनात झाला आहे; फरेंच्, इटालियन् वगैरे अर्वाचीन भाषाहि नेहमीच्या दळणवळणाच्या योगाने तेथील लोकांस पुष्कळ परिचित आहेत, बाकीच्या युरोपियन् भाषाहि व्यापाराच्या वगैरे संबंधानें पुष्कळांस माहीत असतात, फार तर काय, पण वरील व्यापाराच्याच संबंधाने ज्यातले शब्द इंग्रेजीत आले नाहीत अशा भाषा साऱ्या पृथ्वीवर थोड्याच असतील वरे, मग एका इंग्रेजीनेच जर आमच्या मराठीची येवढी हैराणगत करून सोडली, तर वरच्यासारख्या तडाक्यांत ती सांपडली असतां तिची काय अवस्था होऊन जाईल कोण जाणे ! असो तर परभाषेचा केवळ संसर्गच मराठी भाषेस बाधक झाला असें ह्मणतां येत नाही तिच्या दुर्दशेचे खरें कारण वरच्या वाक्यातच गर्भित होते ते काय ? तर अर्थात्च आपल्या लोकांच्या मनांत तिजविषयी मुळीच अभिमान नसणे हे होय जे आमचे लोक विलायतेस गेले की तेथे डोळे चक्क होऊन आपल्या देशाची बहुतेक आठवणहि विसरून जातात. आणि निरुपायास्तव पुन माघारी आले असतां येथील सर्व गोष्टींची त्यास लाज वाटू लागते. त्यामुळेच इंग्रेजी भाषेचे ज्ञान झाले असतां मराठीची सर्वोपरी लाज वाटू लागते हे अनुरूपच आहे ! त्यास साहेबी तुमान, साहेबी बूट, साहेबी डगला, साहेबी दाढी यांचा वियोग जसा केवळ दुःसह होतो, त्याप्रमाणेच यांसहि³ विलायती शब्द, विलायती वाक्यरचना यांचा³ सहसा त्याग करवत नाही पण इंग्रेज पाहा ! त्याचे भ्रमण साऱ्या जगभर आहे, हव्या तेवढ्या उलाढाली त्याच्या जेथे तेथे चालल्या आहेत, पण आपल्या देशास माघारीं आले की, पुनः इंग्रेजचे इंग्रेजच ! त्याचप्रमाणें इतक्या भाषा इंग्रेजीशी मिसळल्या असताहि ती कायमची कायमच ! असो, तर ज्या अभिमानहीनतेने व इतर प्रकारांनी एकंदर देशाची दुर्दशा होऊन गेली आहे, तीमुळेच आमच्या भाषेचीहि अशी दशा झाली आहे. तिसरे कारण उपेक्षा, किंबहुना तिरस्कारहि ह्मटला असतां चालेल ज्या गोष्टीविषयी आपणास लवलेशहि अभिमान नसतां तिजविषयी उपेक्षेची किंवा तिरस्काराचीहि बुद्धि मनांत वागत असल्यास काही नवल नाही असाच आमच्या लोकांचाहि प्रकार आहे त्यास मराठी भाषेविषयी केवढी कळकळ आहे हे त्या भाषेत

"घरी, दारीं, उठल्या, बसल्या, इंग्रेजी तर हल्ली मुद्रा वरीच झाली आहे ऑफिसांतून जाणारे लोक, इंग्रेजीचा खरा खोटा बाणा बाळगणारे लोक अशांच्या जिव्हाग्री तर इंग्रेजीने अक्षयी वास केलेला असतोच पण कित्येक बहाद्दर तर असे आहेत की धेडगुजरी मराठी तोंडांत वसण्याचे कारण जे इंग्रेजीचे ज्ञान त्याचाहि पण त्यास गंध नसतो ! असो, तेव्हा मराठी बुडण्याची ही सर्व भयंकर चिन्हे नव्हेत काय ?"—'स०'

१. इंग्रेजी भाषेने. २. वस्तुतः 'भाषांचा' हवे ३. वस्तुतः 'त्यास' व 'याचाहि' असे हे शब्द हवे. —'सम्पादक.'

ग्रंथ करून ज्यांनी प्रसिद्ध केले असतील त्यांच्या अनुभवास बहुतकरून पक्केपणीं आले असेल. तसेच ग्रंथाची पारखहि त्यास मोठी उत्तमच आहे असे ह्मटले पाहिजे. हल्ली पुस्तकांचा जो खप होतो तो तादृश त्यांच्या गुणावरून होतो असे नाही, तर आर्जव व शिफारस यांनी एरवी जशी कामे होतात तसेच येथेहि चालते. सर्व लोकांच्या आश्रयास पात्र असून केरांत पडलेली पुस्तके आह्मास पुष्कळ दाखविता येतील व तसाच त्याच्या उलटहि प्रकार दाखविण्यास कांही कठिण पडणार नाही. मोठी उठाठेव करून लोकहितार्थ श्रम केले असताहि त्याप्रमाणे प्राप्ति तर कांही झाली नाही, पण उलटा भुर्दंड[1] भरावा लागला असे हतभाग्य ग्रंथकार आम्हामध्ये थोडेथोडके असतीलसे नाही. एकच सर्वप्रसिद्ध उदाहरण देतो. 'राणीचे पुस्तक' म्हणून एक ग्रंथ सुमारे तीनचार वर्षामागे प्रसिद्ध झाला तो सर्वास माहीत असेलच. ते त्याचे गोड नाव, सोनेरी पुठ्ठा, ग्रंथार्पणपत्र, मधून मधून नामी चित्रे, शेवटी बड्या बड्या आश्रयदात्याच्या नावांची लांब मालिका, ही सर्व पाहिली असता डोळे दिपून जाऊन एकाद्या बड्या दरबाराची आठवण होते. पण आत वाचू लागावे तो मजकूर काय, ती भाषापद्धति काय, कविता काय, बडा दरबार पाहून डोळे चक्क आल्यावर बड्या स्टार् ऑफ् इंडियाची, बड्या खानबहादुराची भाषणे ऐकून अंतःकरण जितके गार होऊन जाते, तितकेच वरील मजकुराने होते. येवढा थाटमाट ज्या पुस्तकाचा त्याचा आदर केवढा झाला असेल ते वाचकांनीच मनांत आणावे. 'राणीचे पुस्तक'! मग काय, साऱ्या जगास व त्यांत हिंदुस्थानास ते सर्वांपरी वंद्य झाले! आतां याच्याच उलट दुसरा प्रकार पाहा. 'सर्वसंग्रह' नावाचे एक अत्यंत उपयुक्त मासिक पुस्तक सुमारे सहासात वर्षे चालून ते[2] बंद झाल्यास आज तितकीच वर्षे झाली. ते आजपर्यंत चालले असते तर आमच्या मराठी कवीच्या सर्व ग्रंथांचा बहुधा जीर्णोद्धार झाला असता, आणि त्या पुस्तककाराचा येवढा खर्च, मेहनत व आस्था यांचे चीज झाले असते. येवढा उद्योग पुनः उभा राहणे परम दुर्घटच. पण त्यातून जरी यथाकथंचित् यापुढे तो राहिलाच, तरी नुकत्या कांही दिवसांपर्यंत जे त्यास अत्युत्तम साहाय्य होण्यासारखे होते तेंहि आतां समूळ नाहीसे झाले. वरील शब्द आमच्या साऱ्या वाचकास लवकर समजतीलसे वाटत नाही, यास्तव त्यांच्या स्पष्टीकरणार्थ येथे सांगतों की, थोड्या दिवसामागे कैलासवासी झालेले रा० रा० परशुरामपंततात्या गोडबोले, ज्यांच्या विद्वत्तेस्तव, सुस्वभावास्तव व मराठी भाषेवर आणि क-

---

१ 'भूर्दंड' हे रूप अधिक शुद्ध व प्रचलित आहे [भूरि (पुष्कळ) + दंड]—'सं०'

२ 'ते' निरर्थक द्विरुक्ति. मागें 'सर्वसंग्रह' हे नाम आहेच. माधव चंद्रोबा डुकले यांनी आपले रसिक बंधु डॉ० अनंत चंद्रोबा व परशुरामपंत तात्या गोडबोले यांच्या मदतीने सर्वसंग्रह मासिक (किंमत दर अंकास 'अर्धा रुपया') मुंबईस शिळा प्रेसवर १८६० साली सुरू केले ते १८६६ साली बंद पडले. 'सरकारी आश्रय तुटला तरी मासिक चालू ठेवण्याची माधव चंद्रोबाची इच्छा सिद्धीस गेली नाही.' माधव चंद्रोबा कळंगुटी (गोमांतक) येथील सारस्वत ब्राह्मण. जन्म १८२५, मृत्यु १८८५. १८७४ साली यांचा शब्दरत्नाकर नामक मोठा संस्कृत–मराठी कोश प्रसिद्ध झाला.—'सं०'

वितेवर जे त्यांनी मोठे उपकार करून ठेवले आहेत त्यास्तव वरील गोष्ट ऐकून सर्व हळहळले असतील, ते वरील 'सर्वसंग्रहा'चे काम करीत असत या कामास याच्याइतका वाकबगार पुरुष दुसरा कोणी नव्हता हे सर्वांस माहीत आहेच, व याचे कारण मराठी कवितेचाच सर्व जन्मभर त्यांनी मुख्यत्वे व्यासंग केला होता हे होय यांनी तिच्या प्रीत्यर्थ जे श्रम केले ते जर केले नसते तर मराठी कवितेचे ज्ञान आमच्या लोकास आज कितपत असते याचा मोठा संशयच वाटतो असो, तर इतपर या उद्योगाचे बहुतेक हातपायच मोडले असे म्हणण्यास चिंता नाही सेलर् हौस्,[1] सोन्याच्या तोफा[2] वगैरे कीर्तिदायक कृत्याकडे जो पैसा खर्च झाला त्याच्या एका सहस्रांशाने[3] वरील पुस्तकाचा इष्ट हेतु सिद्धीस गेला असता व देशावर फार मोठे उपकार झाले असते ! पण आता बोलून उपयोग काय ? गोष्ट गेली ती गेली ! अशा उत्कृष्ट पुस्तकाचा सरकाराने आपला आश्रय तोडला हे त्यास कितीहि भूषणार्ह असो, पण एकंदर लोकाच्या समजसतेस, रसिकतेस आणि उदारत्वास हे चिरकाळ लांछन लागून गेले यात संशय नाही ! असो; तर याप्रमाणे वशिल्याचा आणि आर्जवाचा या जगात काही विलक्षण जोर चालतो ! एरवी[4] अगदी नादान असणारे पु-

१ Sailors' Home— मुंबईस अपोलो बंदराकडे जाताना डाव्या बाजूस एक भव्य, दगडी, पश्चिमाभिमुख इमारत हिच्या पायाचा दगड प्रथम हॉर्नबी रोड्वर ड्यूक् ऑफ् एडिंबरो याच्या हस्ते बसविला होता तो तेथून हल्लीच्या ठिकाणी आणून बांधकामास २८ फेब्रुवारी १८७२ रोजी सुरुवात केली हे काम २९ फेब्रुवारी १८७६ रोजी संपले सुमारे पावणेचार लाख (३,६६,६२९) रुपये खर्चापैकी दोन लाख रुपये माजी श्री० खंडेराव गायकवाड यांनी दिले ही इमारत १८७६ साली लॉर्ड् लिटन् यांनी उघडली —'सम्पादक.'

२ Gold and Silver Guns —बडोद्यास 'नझरबाग' राजवाड्याजवळच्या बागेत दोन सोन्याच्या व दोन चांदीच्या तोफा आहेत वस्तुत श्री० खंडेरावांनी ओतविलेल्या चांदीच्या तोफावर त्यांचे बंधु श्री० मल्हारराव यांनी आपले नाव कोरविले व चुरशीमुळे दोन सोन्याच्या तोफाहि ओतविल्या सोन्याच्या तोफा चांदीच्या गाड्यावर व चांदीच्या सोन्याच्या गाड्यावर ठेवल्या असून ते गाडे ओढणाऱ्या धिप्पाड बैलाची शिंगे रत्नाभरणांनी शृंगारीत असत गायकवाडी उधळपट्टीच्या अतिरेकाचे हे एक नमुनेदार उदाहरण होय सयाजीरावांना हिंदुस्तानात राहणे रुचत नसे व जवळजवळ सर्व आयुष्य त्यांनी युरोपातच कंठिले, ही चैनबाजी तर 'उससे ज्यादा' ! कारण सोन्याच्या तोफा स्वदेशात तरी राहिल्या, सयाजीरावांच्या चैनीचे सारे पैसे सदैव परदेशात ! ३ सहस्रांशाइतके सहाय्य लाभते तर °ने = °च्या योगाने —'सम्पादक'

४ एरवी किंवा एरव्ही म्ह० 'तसे नसते तर' हा सामान्य अर्थ घेतला तर या वाक्याअखेर 'डोकेहि काढू देत नाही' या शब्दापुढे 'याचा खुलासा कसा करता येईल ?' असे शब्द हवे पण 'एरवी' याचा अर्थ 'विशिष्ट प्रसंग सोडून सामान्यत' असा घेतला म्हणजे आहे हे वाक्यहि ठीक आहे 'एरवी म्हणजे 'गोड नाव, सोनेरी पुठ्ठा, नामी चित्रे, इ० बाबी वगळल्यास इतर सामान्य दृष्टीनी' —'सम्पादक.'

स्तक सर्वांच्या आश्रयास पात्र होते, आणि खरोखरी जे अत्यंत उपयोगाचे व सर्वांच्या आश्रयास पात्र त्यास कोणी वर डोकेहि काढू देत नाही. असो, तर चांगल्या ग्रंथाचीहि अत्यंत शोचनीय उपेक्षा आणि तिरस्कार हे आपल्या भाषेची येवढी खराबी होण्याचे तिसरे कारण होय.

८ आता या भाषादूषणाचे निरनिराळे कम प्रकार आहेत ते दाखवितो. हे मुख्यत तीन आहेत. पहिला प्रकार ह्मटला ह्मणजे चांगले शुद्ध मराठी शब्द, पण त्यास इंग्रेजीचे स्वरूप दिलेले—जसे, 'ग्रंथकाराच्या विद्वत्तेची हा ग्रंथ साक्ष देत आहे', 'मी आपले विचार सभेपुढे ठेवतो अ० मांडतो', 'त्याच्या भाषणाचा ठसा सर्वांवर उठला', 'हा निराळा प्रश्न आहे', 'परीक्षेचा परिणाम', 'मुलाचे भक्ष्य' इत्यादि. दुसरा प्रकार संस्कृत शब्द, पण त्याचा मळचा अर्थ सोडून देऊन भलत्याच रीतीने त्याचा प्रयोग केलेला—जसे,'स्वकपोलकल्पित ग्रंथ', 'तू त्याजवर का नेहमी अवलंबून राहतोस?', 'निरुपद्रवी' इत्यादि. तिसरा प्रकार नवेच बनवलेले संस्कृत शब्द—जसे, 'साल्हादाश्चर्य', 'महत्त्वाकांक्षा', 'आईबापाशी आज्ञाधारकपणाने वागावे हे मुलाचे मुख्य कर्तव्यकर्म आहे' इत्यादि. हे तिसऱ्या प्रकारचे शब्द एकदा जे ठरून बसले आहेत ते आहेत. दुसरे तिसरे बुक शिकावयाला लागल्यापासून डिक्शनरीतले शब्द जे एकदा पोराच्या तोंडात बसून जातात ते अगदी शेवटपर्यंत ते खरे शब्द आहेत, किंवा त्याच्यापेक्षा शुद्ध मराठी असे शब्द सापडतील की नाही, हा विचार कोणीहि करीत नाही व करण्याची गरजहि कोणास पडत नाही. 'त्याचे भाषण ऐकून सर्वांस साल्हादाश्चर्य वाटले' —या वेड्यावाकड्या वाक्यापेक्षा—'सर्वांनी मोठी वाहवा केली',—'सारे तोंडात बोट घालून राहिले', वगैरे साहजिक वाक्ये किती शोभतात! 'शिवाजीस महत्त्वाकांक्षा होती' यापेक्षा त्यास 'राज्यलोभ होता' हे वाक्य, किंवा शेवटल्या वेड्यावाकड्या वाक्यापेक्षा 'आईबापाच्या आज्ञेत चालावे हा मुलाचा धर्म होय' हे वाक्य किती चांगले दिसते! पण इतका विचार कोणी करावा? एकदा अनादिसिद्ध परंपरेने जी वरील शब्दास वहिवाट मिळाली आहे ती आहे. मोठमोठ्या ग्रंथातून, भर सभेत, वर्तमानपत्रात, एरवीच्या बोलण्यात वरील शब्द व वाक्ये उच्चारण्यास कोणासहि तिळप्राय सुद्धा शंका वाटत नाही. वक्ते व्याख्यान देण्यास उठले की अगोदर सर्वांस विनंति करतात की, 'मी तुह्मापुढे आपले विचार ठेवतो', किंवा हेहि तितके पसंतीस न पडून याहूनहि छानी[1] करण्याचे मनात आल्यास 'विचार मांडतो' असे उत्कृष्ट मराठी बोलून आपल्या मोलवान् वक्तृत्वास आरंभ करतात! खरे पण, त्याच्यापुढे मेज तरी उभे केलेले असते! नाही तर विचारास खाली आधार न सापडल्यामुळे बिचारे श्रोत्याकडे घरंगळत जावयाचे! पुढे वक्तेमहाराज या विषयाकडे वळतात, त्या विषयाकडे वळतात, किंवा एकाच विषयाचे एकदा काळे अंग, दुसऱ्याने गोरे अंग, असे आपल्या प्रिय श्रोत्यास अनुक्रमेकरून दाखवितात! ग्रंथकर्त्यांची तरी झाक वक्त्याहून कमी असते असे नाही. कोणी म्हणतील न जाणो, की पुस्तकातील मजकूर इकडून तिकडून उपटला असेल, यास्तव मुखपत्रावरच ठळठळीत अक्षरानी ते जगास जाहीर करतात.

---

१. छानी म्ह० छाननी, नि[illegible] असा शब्द हवा.—संपादक.

की पुढील ग्रथ असा तसा नव्हे—हा आहे स्वकपोलकल्पित,' 'खुद्द आमच्या गालातून काढलेला'! भापेचे तिसरे वसतिस्थान न्यायाधिशाच्या कचेऱ्या या ठिकाणचा मराठी भाषच्या कवाऱ्यास मोठा आभार[२] आहे पण तेथे तर जी तिची विटबना होते तीस पारच नाही! शेकडो इग्रेजी शब्दाची भेसळ, त्याहून दुःसह असा वर सांगितल्यासारखा धेडगुजरी मराठीचा प्रकार, न्यायासनी बसलेल्या अधिकाऱ्याकडून तर तिचा उच्चारहि नोट होऊ नये फार तर काय पण मराठी भाषा जर मूर्तिमत अवतरली, तर सगळ्या कोर्टावर बेअब्रू केल्याची फिर्याद तीस पहिल्याने करावी लागेल! तिच्या शब्दाचे, वाक्याचे, उच्चाराचे जे तेथे प्रत्यही खून पडतात, तितके एका वर्षात साऱ्या पृथ्वीवर पडत नसतील! प्रत्यक्ष न्यायदड धारण करणाऱ्या कोर्टाकडूनच असा वाक्प्रवाह वाहतो, 'अरे! त्याने तुला मारले, तर तू त्या वेळेस आवाज[३] का केला नाही[३]? 'तू त्या वेळेस सूर्यांत[४] उभा होतास?'!! बरे, हे एक असो, पण परभाषेची सबब ज्यास लागू पडत नाही अशा नेटिव्ह वकिलाची तरी स्वभाषेवर केवढी आस्था असते! मागे कायद्यांच्या भाषातराचा प्रकार वर्णिला आहे तो याविषयी एक प्रमाण आहेच, आणि दुसरे त्याचे कोडतातील वक्तृत्व 'अमुक अमुक आक्टाअन्वये ('आक्टा'चा आणि 'अन्वया'चा मोठाच गोड अन्वय हा!) केदीस सशयाचा फायदा दिला पाहिजे', 'या साक्षीदाराच्या जबानीस पुष्कळ वजन[५] दिले पाहिजे', अशा प्रकारच्या सुदर रूपाने मराठी भाषा कोडतातून प्रकट झालेली दृष्टीस पडते असो तर याप्रमाणे येवढ्या उच्च उच्च शिखराहूनहि आमच्या भाषेचा प्रवाह जर असा अत्यत दूषित होत्साताच खाली येतो, तर नाटकवाल्यासारख्या अशिक्षित लोकातहि तो तसाच दिसत असल्यास काही आश्चर्य नाही 'नाटक्कार[६] कार्नी', 'नारायणरावाच्या मृत्यूचा[७] फार्स', असे अशुद्ध, दूषित आणि परम उद्वेगकारक शब्द ज्या छापखान्यात त्याच्या जाहिराती छापतात त्यास, किंवा ज्या पत्रातून त्याच्या नोटिशी घातलेल्या असतात त्यास, कर्सेहि भूषणास्पद असोत, पण बहुधा अक्षरशून्य असणाऱ्या आमच्या 'नाटक्कार' मडळ्यास आह्मास त्याबद्दल मोठासा दोष लावता येत नाही असो, तर याप्रमाणे मोठ्या विद्वान् ह्मणविणाऱ्या ग्रथकारापासून तो अगदी नाटकवाल्या मडळीपर्यंत, किंबहुना सुतारापर्यंत, शिप्यापर्यंत, आमच्या भाषेची अशी पायमल्ली व्हावी हा मोठा चमत्कार नव्हे काय? चारपाच वर्षापूर्वी युनिव्हर्सिटी-

---

१ आता 'स्वकपोल–कल्पित' या शब्दाची टर करणाऱ्याच शास्त्रीबोवानी चौथ्या अकातील तिसऱ्या पॅरिग्राफात पाचच महिन्यापूर्वी हाच शब्द वापरलेला (पृ १८ पाहा) पाहून 'आपण हसे लोकाला, शेबुड आपल्या नाकाला!' या म्हणीची आठवण कोणास नाही होणार? २ विश्वास, खात्री, कल्पना —'सम्पादक'

३ 'ओरडला का नाहीस?' अगर 'आरडाओरडा का केला नाही?' याऐवजी Noiseचे आवाज व गोंगाट असे दोन्ही अर्थ होतात —'सम्पादक.'

४ 'उन्हात'बद्दल 'सूर्यांत' 'In the sun'चे अधळे भाषातर —'सम्पादक.'

५. 'महत्त्व'बद्दल ६ 'नाटककार मडळ', 'नाटक–मडळी' याऐवजी. —'सं०'

७ 'खुनाचा' अगर 'वधाचा' याबद्दल. —'सम्पादक.'

च्या वरच्या परीक्षातून मराठी भाषा काढली[१] तेव्हा चोहोकडे मोठा गवगवा होऊन त्याबद्दल कित्येक वर्तमानपत्रातून, मासिक पुस्तकातून, व आमच्या विद्वान् मडळीत ज्याच्या त्याच्या तोडी तो वाद झाला व पुष्कळानी मराठी भाषेच्या सबधे पक्षकारीपणा त्या प्रसगी प्रदर्शित केला. पण शेवटी फल काय? काही नाही! त्याच सुमारास दुसरा एक मोठा वाद[२] उत्पन्न होऊन त्याच्या सबधाने आता जसे चोहोकडे गार होऊन गेले आहे तसेच याविषयीहि झाले नवे इग्रेजी शब्द प्रचारात आणण्याची, किंवा धेडगुजरी बोलण्याची त्या वेळेस जितकी कोणास शरम वाटत नव्हती, तितकीच आताहि वाटत नाही ज्या पत्रानी त्या प्रसगी स्वभाषेच्या कैवाराने वादामध्ये पुढारीपणा पतकरला, त्याची तरी लिहिण्याची पद्धति तेव्हापासून किती शुद्ध झाली असेल हे सागवत नाही एकदरीत, 'वचने का दरिद्रता?'[३] या न्यायास आमचे लोक हरएक प्रसगी फार अनुसरतात!

५ असो, वरच्या लिहिण्यावरून एकदरीत पाहता मराठी भाषेच्या शुद्धीकडे कोणाचेहि विशेष लक्ष नाही असे दिसून येईल आपला व इग्रेजाचा वर्णसकर होऊन प्रभूच्या शरीराचे व रक्ताचे एका मेळ्यात यथेच्छ भोजन करता येईल त्या सु-

१ मराठीचा प्रवेश मु० युनिव्हर्सिटीत तिच्या स्थापनेपासून (१८५७) थेट बी ए. पर्यंत होता दादोबा पाडुरग एक परीक्षक असत रामकृष्ण गोपाळ भाडारकर, न्या० महादेव गोविंद रानडे, वामन आबाजी मोडक व बाळ मगेश वागळे हे पहिले चार ग्रॅज्युएट (१८६२) पण चारदोन वर्षातच वारे फिरले! सर् रेमट् वेस्ट्, डॉ० वुइल्सन् वगैरे देशीभाषा–कैवाऱ्यानी खूप विरोध केला तरीहि मुंबई विद्यापीठातून देशी भाषाचे उच्चाटन करण्यात आले प्रि० मोडक व न्या० रानडे यानी देशी भाषाना पुन स्थानापन्न करण्यासाठी खूप परिश्रम केले, पण मेकॉलेने १८३५ साली ठरविलेले धोरणच प्रभावी ठरले २९-११-१८७० चा बी ए चा मराठीचा शेवटचा पेपर! —'सं०'

२ विधवा–पुनर्विवाहाचा वाद मूळ एक तेलगू व एक दक्षिणी अशा दोघा लेखकानी मिळून १८३७ साली प्रसिद्ध केलेल्या पुस्तकामुळे सुरू झाला त्यावर जाभेकर शास्त्र्याच्या मुबईदर्पणात अनुकूल–प्रतिकूल लेख प्रसिद्ध होत गेले; पुण्यात १८६८ साली पाच्छापुरकर–वाड्यात सनातनी विठोबाअण्णा दप्तरदार व माडे–वाड्यात सुधारक विष्णुबोवा (पडित) ब्रह्मचारी याची पुनर्विवाहावर परस्परविरुद्ध व्याख्यानाची धुमश्चक्री चालली होती पुढे १८७० साली दीक्षिताच्या वाड्यात नऊ दिवस पुनर्विवाहाबाबद प्रचड वाद कृष्णशास्त्री चिपळूणकर, रावजीशास्त्री आगाशे, रघुनाथशास्त्री शेडे, केशवशास्त्री गाडगीळ व व्यकटेशशास्त्री माटे, वि० भिकूशास्त्री गोडबोले, दिनकरशास्त्री खाबेटे, अप्पाशास्त्री खाडिलकर, भिकाचार्य ऐनापुरे व गणेशशास्त्री कोल्हटकर अशा पचासमोर झाला पुनर्विवाहानुकूल गोलदाज विष्णुशास्त्री पडित व न्या० रानडे आणि प्रतिपक्षीय गोलदाज नारायणाचार्य गजेद्रगडकर व विठोबाअण्णा दप्तरदार होते —'सम्पादक.'

३. बोलण्यात कसला कजूषपणा? बोलावयाला काही किमत पडत नाही, मग त्यात कजूषपणा कशाला? —'सम्पादक.'

दिनाचो' आमच्यामधले पुष्कळ शहाणे लोक जशी वाट पाहत आहेत, तशीच दोहों-च्या भाषाच्या मकराचीहि आमचे विद्वान् वाट पाहत नसतील ना! पण त्यानी पक्के समजून ठेवावे की, वरील गोष्ट होणे परम दुर्घट आहे आमच्या लोकाची इंग्रेजात मिसळण्याची जितकी इच्छा आहे, तितकाच तसे करण्याविषयी इंग्रेजाचा तिरस्कार आहे यांप्रमाणेच इंग्रेजीच्या संपर्काने आमच्या मराठीचा मात्र नाश होण्याचा संभव आहे इंग्रेजास आपल्या एकदर सर्व गोष्टीप्रमाणे आपल्या भाषेविषयी केवढा अभिमान आहे हे मागील अकात एके ठिकाणी[2] सागितलेच आहे आपणात जशी म्हण आहे की, 'तीर्थी गल्याखेरीज मुडन होत नाही'[3] त्याप्रमाणे ज्यास पक्के इंग्रेजी शिकवयाचे असेल त्याने लडन् शहरचाच वास पतकरला पाहिजे, हे तर काय, पण असे करूनहि ती भाषा साध्य होईलच असे नाही, इग्लिश् उच्चार अगदी बेचूक करणे व ती भाषा बेचूक लिहिणे हे जो इग्लडात जन्मला त्यासच केवळ साध्य होय असे ते लोक म्हणतात प्रसिद्ध सर् वॉल्टर् स्कॉट् व इतिहासकार रॉबर्टसन् याच्याहि ग्रथात अशा इंग्रेजीच्या चुका आहेत की, लडनातले एकादे पोर त्या शुद्ध करील, असे एके ठिकाणी मेकॉलेने लिहिले आहे असे असल्यावर मग या ठिकाणी आह्मा नेटिव्हाचा काय पाड? असो, तर इंग्रेजास आपल्या भाषेचा अभिमान येवढा जागृत आहे पण आह्मी पाहा! साहेबाच्या अशुद्ध लिहिण्याचा व उच्चाराचा आह्मास राग व तिरस्कार न येता उलटे त्याचे अनुकरण करण्यात आह्मास प्रतिष्ठा वाटते! हे लोकाच्या देशाभिमानास व भाषाभिमानास मोठे लाछन होय तसाच दुसरा हाहि मोठा चम-

१ Lord's Supper—या जेवणात खाल्लेल्या भाकरीचे व प्यालेल्या दारूचे रूपातर येशू ख्रिस्ताच्या शरीरात (मासात) व रक्तात होते अशी रोमन् कॅथॉलिक् ख्रिस्त्याची श्रद्धा आहे कौन्सिल् ऑफ् ट्रेंट्ने पास केलेले पुढील कलम पाहा —

"If any one shall say that in the most holy sacrament of the Eucharist, there remains the substance of bread and wine together with the body and blood of our Lord Jesus Christ, and shall deny that wonderful and singular conversion of the whole substance of the bread into the body and of the whole substance of wine into the blood, the species of bread and wine alone remaining—which conversion the Catholic Church most fittingly calls Transubstantiation—let him be anathema" [species means appearance] —'सम्पादक.'

२ "ज्या इग्लिश् लोकाचा येवढा बाणा आहे की त्याऱ्या भाषेचा नुसता उच्चारहि एका इंग्रेजाशिवाय दुसऱ्या कोणास—प्रत्यक्ष स्कॉट्लडातल्या त्याच्यात हरहंमेश वागलेल्या मनुष्यासहि—साध्य नाही..." (अक ८ वा, इतिहास, पॅरा २) —'सं०'

३ कडू अनुभवाचे टक्केटोणपे खाल्ल्याशिवाय सुधारणा होत नाही, विशिष्ट क्षेत्री (ठिकाणी) गेल्यावाचून मुडन (क्षौर) करता येत नाही [आता मात्र वाटेल तो रोजच मिशा काढीत असल्यामुळे ही म्हण निरर्थक झाली आहे!]—'सम्पादक.'

त्कार आहे की, जे इंग्रेज लोक आपल्या भाषेविषयी येवढा मत्सर मनात वागवितात तेच इतर भाषांच्या ज्ञानाविषयी घमेंडी बाळगण्यात यत्किंचित्‌हि कसर करीत नाहीत. नेटिव्हांस इंग्रेजीचा प्रोफेसर् करणे तर फारच दूर, पण प्रत्यक्ष संस्कृताचार्यहि करण्यास मोठीच वाटाघाट करावी लागते, पण युरोपियनांस इकडील कोणत्याहि भाषेचे आधिपत्य देण्यास काडीमात्रहि विचार पडत नाही! प्रोफेसर् बेलैर्स् साहेबानी 'Indian English Corrected' असे कुर्रेबाजपणाचे नाव देऊन त्यात शाळेतील पोरे वगैरे ज्या चुका करतात त्या खोडून शुद्ध केल्या आहेत. पण त्याच साहेबानी स्वतः एक मराठी बुक करून त्यात जी शब्दरचना व वाक्यरचना केली आहे तीस तोड नाही! त्यातील एका धड्याचे नाव अजून आह्मास आठवते. ते 'पिवळा वामनमूर्ति' असे आहे. आमच्या वाचकास या शब्दाचा अर्थ करण्यास बराच गोधळ पडेल अशी आमची खात्री आहे; तसेच आह्मासहि क्षणभर झाले. पण वर पाहतो तो इंग्रेजीत The Yellow Dwarf असे शब्द होते. तेव्हा साहेबाच्या अगाध ज्ञानाची आह्मास एकदम प्रतीति होऊन आह्मी क्षणभर चकित होऊन राहिलो. असो, पण अशी शब्दरत्ने व वाक्यरत्ने ज्यास यथेच्छ हवी असतील, त्याने पाश्चिमात्य लोकांचे भाषण किंवा लिहिणे याकडे अमळ लक्ष पुरवावे ह्मणजे झाले. येथील वडावरील बागेत आत उतरण्याच्या ठिकाणी आमच्या लोकांकरिता एक पाटी लावली आहे तीवर लेख असा आहे—'येथील झाडास व पुस्पास[1] कोणी हात लावू नये.' येवढा शब्द[2] झेपत नव्हता तर साहेबानी साधा मराठी शब्द[2] घालावयाचा होता! असो, तर चमत्कार काय की, मनुष्यस्वभावात असा विरोध अनेक वेळा दृष्टीस पडतो.

६. याप्रमाणे हल्ली अनेक प्रकारांनी मराठी भाषा दूषित होत चालली आहे. याची कित्येक कारणे मागे[3] एकदा सांगितली आहेतच, आता या दूषणासहि भूषण मानणाऱ्या कित्येक लोकांचे काय म्हणणे आहे ते सांगतो. कित्येकास असे वाटते की 'विचार मांडतो', 'ग्रंथ साक्ष देत आहे' वगैरे प्रयोग अप्रशस्त का मानावे? इंग्रेजीतहि तोच अर्थ त्या शब्दानी व्यक्त होतो. मग इंग्रेजीत जर ते वाईट दिसत नाहीत व तशी रूढि पडून गेली आहे, तर मग मराठीतहि ते आणल्यास काय बिघडले? हे ह्मणणे सकृद्दर्शनी समजस वाटते, पण अमळ विचार केला असता सहज लक्षात येईल की, हे गोड तत्त्वज्ञान यथेच्छ चालविले असता साऱ्या भाषांचा एकदम लय होणार आहे. मराठीत आपण ह्मणतो, 'थंडी वाजते', 'मी वाट पाहत आहे', 'त्याने मार खाल्ला', मग इंग्रेजीत 'Frost rings', 'I am looking at your way', 'He ate beating' असे म्हणण्यास काय हरकत आहे? मराठीत जर तोच अर्थ व्यक्त होतो, वाक्य वाईट दिसत नाही व अगदी रूढ होऊन गेले आहे, तर लंडनात भर पार्लमेंट सभेत अशी वाक्ये बोलण्यास काय हरकत आहे? पण इतकेच नव्हे तर साऱ्या पृथ्वीवर जेवढ्या ह्मणून भाषा आहेत त्यात वरील अर्थ ज्या शब्दानी व्यक्त करीत असतील त्यांचे हव्या त्या भाषेत शब्दशः भाषांतर करून बोलल्यास काय बि-

१. पुष्पास. २. फुलास. ३. याच निबंधातील तिसऱ्या पॅरिग्राफात. —'सम्पादक.'

घडले? काही नाही! आणि खरोखरच अर्थदृष्ट्या काही बिघडले नाही पण भाषेत जे शुद्धाशुद्ध ठरवितात ते केवळ अर्थावरच कधी ठरत नसते प्रत्येक भाषेला 'इडियम्' म्हणजे शब्दाचा किंवा वाक्याचा प्रयोगविशेष म्हणून एक निराळेच तत्र असते, ते भाषेचा बहुधा जीवप्राण होय त्यात लवमात्रहि इकडचे तिकडे होता कामास नये भाषेचा शुद्धाशुद्धपणा मुख्यत त्यावर धरतात व तिचे स्वास्थ्यहि सगळे त्यावरच असते यास्तव तत्त्वज्ञानात शिरून त्याची हयगय लवमात्रहि करता येत नाही आणि वस्तुत पाहता हे ठीकच आहे प्रत्येक राष्ट्रास त्याचा स्वत चा जसा निराळा पोषाक, निराळा धर्म, निराळा रीतरिवाज असतो, तसाच वरील प्रयोगविशेषहि असतो उद्या जर कोणी आपणास असा उपदेश केला की 'अहो, तुह्मी पागोटी घालता ती कशाकरिता? डोक्यावर काहीं असावे येवढ्याचकरता ना? मग साहेबासारख्या टोप्या का घाला ना?' किंवा मुसलमानात चुलत बहिणीशी लग्न करतात, मिसर[1] देशात प्रत्यक्ष सख्ख्या बहिणीशीहि करीत, येवढ्यावरूनच जर कोणी इतर देशात तशा व्यभिचाराबद्दल कोर्टात सबब सागू लागला, तर त्यास कोर्ट काय उत्तर देईल? आपण येथे हाताने जेवतो ह्मणून इग्लडातल्या खानावळीतहि तसेच करून तेथील बटणेराशी जर मोठ्या निकराने वाद करू लागलो, तर तेथील लोक आपणास काय ह्मणतील? असो, तर हीच गोष्ट भाषेसहि लागते तिचे प्रयोग जे एकदा ठरून गेले ते शिरसावद्य मानूनच चालले पाहिजे तेथे तर्कशास्त्राची मात्रा चालणे नाही

७ तरी एका मोठ्या गोष्टीचा आणखी विचार केला पाहिजे ती ही की, जे शब्द व जी रचना आपल्या भाषेत नाही ती आणावयाची असल्यास काय तोड करावी? रसायन, दर्शनानुशासन[2], भूगोल, अर्थशास्त्र वगैरेतील पारिभाषिक शब्दाची मराठीत काय तजवीज करावी? याविषयी आमच्या पहिल्या अकात[3] एके ठि-

१ ईजिप्त २ प्रकाशशास्त्र —'सम्पादक.'

३ पॅरा नववा —"आमच्या भाषेस दुसरी उत्कृष्ट सोय ही आहे की, तीस प्रसगानुरोधाने प्रौढता देण्यास व शास्त्रपरिभाषेने शब्द नवे बनविण्यास सस्कृत भाषेचे साहित्य तीस अनुकूल आहे कित्येक शास्त्रे अगोदर सस्कृतातच असल्यामुळे त्याची परिभाषा तर ठरलीच आहे पण दुसरी जी अनेक युरोपियन् लोकानी अलीकडे काढली आहेत त्यावरहि ग्रथ लिहिण्यास मराठीत काहीच अडचण पडणार नाही ही उत्तम सोय नसती तर 'मेडिटरेनियन्', 'अॅट्मस्फीयर्', 'रिफ्रॅक्शन्', असे कर्णकटु अडाणी शब्द मराठीत घणे भाग पडते; व 'भू–मध्य–समुद्र', 'वातावरण', 'वक्रीभवन', अशा मूळच्या इग्रेजी शब्दासहि प्रौढतेत व वर्णसौदर्यात लाजविणाऱ्या शब्दास आपण अतरलो असतो शिवाय सस्कृत भाषेत काव्यादि ग्रथाचा भरणाहि पुष्कळ असल्यामुळे तिचेहि सहाय्य वरच्या इग्रेजीप्रमाणे आपल्या भाषेस पुष्कळच होणार आहे मराठीत प्रवीण होऊ पाहणारास निदान काव्यव्युत्पत्तीपुरते तरी सस्कृत भाषेचे ज्ञान अवश्यमेव हवेच कारण, दोहोचा सबध निकट असल्यामुळे मूळच्या भाषेशिवाय चालू भाषेचे ज्ञान पुरतेपणी होणे कठिण आहे ..." —'सम्पादक.'

काणी लिहिलेच आहे, की संस्कृत भाषेचे साह्य आपल्या भाषेस असल्यामुळे यासंबंधे बहुधा पंचाईत पडण्यासारखी नाही. म्हणजे इंग्रेजीत ज्याप्रमाणे ग्रीक् भाषेतून नव्या शास्त्रांची नावे बनवितात त्याप्रमाणे आपल्या मराठीस संस्कृताची अत्युत्कृष्ट सोय आहे. यास्तव कोणी कोणी ग्रंथकारांनी अशा ग्रंथांत मूळचीं इंग्रेजीच जी नावे ठेविली आहेत ते बरोबर नाही असे आह्मास वाटते. थोड्या यत्नाने त्यासारखी किंबहुना त्याहूनहि उत्कृष्ट अशी नावे संस्कृतांतून साधतां आली असती. हा एक प्रकार झाला. दुसरा प्रकार ग्रंथरचनेचा. मराठींत मूळचे ह्मणजे काय ते छंदोबद्धच ग्रंथ आहेत, गद्य ग्रंथ ह्मटले ह्मणजे पंचोपाख्यानासारखे तीन चार गोष्टींचे ग्रंथ आणि बखरी. यास्तव इंग्रेजीतल्यासारखे शास्त्रीय ग्रंथ, व्याख्याने, निबंध वगैरे लिहितांना ग्रंथाची एकंदर रचना इंग्रेजी ग्रंथांच्याच धाटणीवर केली पाहिजे. ह्मणजे मजकूर कलमवार लिहून विरामचिन्हे ही जशी इंग्रेजीच्या नमुन्यावर मराठीत मांडतात, त्याप्रमाणेच लिहिण्याचा एकंदर झोंकहि बहुधा इंग्रेजीसारखाच आणल्याशिवाय गत्यंतर नाही. यास्तव येवढ्यापुरते इंग्रजीचे अनुकरण करण्यास चिंता नाही असे आम्हास वाटते,—कारण तसा मूळचा प्रकार आपल्या भाषेत मुळीच नाही. याप्रमाणेच ज्या कल्पना आपणांत पूर्वीच्या नव्हत्या त्यांचे द्योतक जे 'देशाभिमान', 'लोककल्याण', 'सुधारणा' वगैरे शब्द ते जरी अगदी नवे बनविले आहेत तरी ते ग्रंथांत घालण्यास काही हरकत नाही. 'अशी आमची आशा आहे', 'लिहिण्यास आनंद वाटतो की', अशा प्रकारचे जे नवे संप्रदाय अलीकडे प्रचारात आले आहेत तेहि आपणांत पूर्वी नसल्यामुळे आहेत तसेच ठेवण्यास काही चिंता नाही असे आह्मास वाटते.

८. याप्रमाणे आमच्या मते जेथपर्यंत इंग्रेजीचे अनुकरण करण्यास हरकत नाही तितकीच मर्यादा सांगितली, हिच्यापलीकडे जे विनाकारण तिचे अनुकरण ते अनर्थावह होय यांत संशय नाही. परभाषेचे साह्य कोणत्याहि भाषेने कोठवर घ्यावे याविषयी महाविख्यात इंग्रेजी ग्रंथकार जो ड्रायडन् त्याने एके ठिकाणी असे लिहिले आहे की, ते साह्य त्या भाषेवरच उलटून जबरदस्ती करूं लागेल येथवर घेऊं नये. भाषेची उणीव नाहीशी करून ते तिच्या खरोखर उपयोगी पडेल इतकेंच ते असावे. नाही तर आपल्या देशाची जशी स्थिति झाली आहे तशीच होण्याचा संभव. मराठ्यांचा इतिहास ज्यांनी समग्र वाचला असेल त्यास नाना फडणविसाची राज्यनीति माहीतच असेल. परराज्याचा अपहार करण्याची हिकमत पहिल्याने काढणारा पहिला गव्हर्नर् जनरल् जो हेस्टिंग्स् त्याने इंग्लिशांचा पगडा सगळ्या मुलुखांत करण्याकरितां 'सब्सिडियरी अलायन्स्' ह्मणजे आपले सैन्य दुसऱ्या राजापाशी चाकरीस ठेवण्याचा तह हा प्रकार काढला. असा तह करण्याविषयी त्याचा व पुढील गव्हर्नरांचा नानास आग्रह चालला होता. पण त्यास त्यांतला मतलब कळून एकंदर राज्याची जरी त्या वेळेस फारच तारांबळ झाली होती, तरी तो कबूल झाला नाही. त्याने अनेक निकडीच्या प्रसंगी त्यांचे साहाय्य मात्र मागितले, पण ते इंग्लिशांनी कधी दिले नाही. पण पुढे नाना मरण पावून दोन वर्षेहि पुरती लोटली नाहीत. तोंच शेवटल्या पळपुट्या पेशव्याने इंग्रजांचा फार दिवस मनांत धरलेला हेतु वसई मुक्कामी शेवटास नेला. तेथील

तहावर जी त्याने सही केली ती पुढे झालेल्या राज्याच्या राजीनाम्यावरच केली असे ह्मटले असता चालेल असो, तर आमच्या भाषेचीहि जर तीच गति न होऊ देण्याचे आमच्या लोकाच्या मनात असेल तर इंग्रेजीचा मराठीशी जो दिवसेदिवस अधिकाधिक निकट संबंध होऊ पाहत आहे त्यास त्यानी फार जपले पाहिजे या संबधास वर जी मर्यादा सांगितली तीसहि मराठ्याच्या इतिहासातले वरच्यासारखेच सादृश्य दाखविता येईल मराठ्याच्या लष्करात मुसलमान, युरोपियन् वगैरे सुद्धा असत, महादजी शिंद्याने तर इंग्रेजाच्यासारखी पलटणे तयार करून त्यास त्याच्यासारखी कवायत शिकविली होती. व तोफखानाहि संग्रहास ठेवला होता त्याचा त्यास फार उपयोग झाला व तो आणखी बरीच वर्षे वाचता तर त्याच्या योगाने तो काय करता हे सांगवत नाही! तर याप्रमाणे काही बेताचे इंग्रेजी शब्द मराठीत घेतले असता व तीतील ग्रंथरचनाहि तीत उतरली असता, तीस अपाय न होता तिचे हितच होईल इतकेच मात्र की, यास मूळच्या भाषेहून शिरजोर होऊ देता कामास नाही

९ याप्रमाणे प्रस्तुत विषयाविषयी सामान्यत विचार झाला आता भाषादूषणाची काही उदाहरणे देतो एक आपल्याच लोकाच्या ग्रथातली, आणि दुसरी परकी लोकाच्या ग्रथातून पहिल्या प्रकारच्या ग्रथाच्या उदाहरणार्थ रा० सा० विश्वनाथ नारायण मंडलिक याचे प्रसिद्ध पुस्तक 'हिंदुस्थानचा इतिहास' हे घेऊ हे भाषातर आज सुमारे पधरा वर्षे प्रसिद्ध असून युनिव्हर्सिटीत बी ए परीक्षेस मराठीकडे नेमले' असे शिवाय हेहि लक्षात आणले पाहिजे की, जेव्हा हे लिहिले त्या वेळेस इंग्रजीचा प्रसार आताप्रमाणे झाला नसल्यामुळे मराठी भाषा हल्लीच्याइतकी तेव्हा दूषित झाली नव्हती

"(भा २, पृ ३५१) पुढे त्याने आणखी एक तसाच प्रयत्न केला, तो विशेष मोठा होता त्याचा प्रकार—शाहूचे दैव खुलल्यामुळे मराठ्याच्या गादीचा दुसरा वारीस संभाजी हा झाकून गेला होता तथापि त्याने आपल्या राज्याची गादी कोल्हापूर येथे स्थापिली होती, आणि तो आपल्या तगाचे दक्षिणेकडील राज्य हातात राखून सगळ्या राज्याविषयी वारसा मागतच होता असोफजाने, त्याचा पक्ष विधिपूर्वक उचलिला असे न दाखविता, मराठ्यास आपल्या देशासबंधी जी खंडणी द्यावयाची होती ती कोणास द्यावी, अशा संशयात पडल्यासारखे ढोंग केले, आणि उभय पक्षाच्या लोकास आपल्या हक्काची शाबिदी दाखविण्याविषयी सांगितले या त्याच्या मागण्याने शाहूस फार क्रोध आला. तो राग काढण्यास बाजीराव हे त्यास तयारच साधन मिळाले इ०"

"(पृ २३७) शिवाजी हा मोठ्या सरदाराचा मुलगा असून, त्याने प्रथम धाडशी व कपटी अशा चोराच्या सरदाराचा वेष धरून संसार आरंभिला, परतु पुढे पक्व दशेस येऊन तो मोठा कुशल सरदार व शहाणा राज्यकर्ता होऊन गेला तो जी आपली कीर्ति ठेवून गेला, तिची बरोबरी अथवा तिच्या जवळ जवळ चालहि त्याच्या देशबांधवातून अद्यापि कोणी एकानेहि केली नाही जवळच्या देशाची स्थिति गडबड-

१. 'नेमलेले' असा शब्द हवा होता. —'सम्पादक.'

लेली होती, त्यामुळे ज्या संधि मिळाल्या त्यायोगेकरून यापेक्षा कमी बुद्धिमान् सरदारहि कदाचित् आपले हित करून घेता, परंतु धर्माविषयी श्रद्धा जागृत करून तिच्य द्वाराने मराठे लोकात स्वदेशाभिमान उत्पन्न करणे, आणि त्या योगाने औरंगजेबाने मुसलमानी धर्माविषयी दुराग्रह धरून हिंदूचे छळ करणे इत्यादि ज्या काही चुका केल्या, त्याची संधि साधून आपला फायदा करून घेणे, हे काम करण्यास शिवाजीसारखाच बुद्धिमान् पाहिजे होता इ०"

"(कित्ता) शिवाजी प्रथम चकित झाला होता, तो सावरून पुन लढाई करू लागला, तेव्हा आपली सामग्री शिवाजीने मारून नेली असे पाहून नाइलाज होऊन दिल्लीकराने विजापुरचा वेढा उठविला"

"(भा २. पृ २७५) या सर्व भारी मेहनतीच्या कामाचा विचार करीत असता त्याच्या उतार वयामध्ये ज्या ज्या संकटाचे व दु खाचे त्यावर आच्छादन पडले होते त्यातून त्याने मोठ्या धैर्याने आपले डोके कसे वर काढिले, याविषयी त्याची स्तुति न करणे हे अशक्य आहे"

"(—पृ २८७) हे बंदोबस्त होऊन फार वेळ झाला नाही, इतक्यात आपला अतकाळ जवळ येत आहे असे त्यास समजले त्या भयकर प्रसगी त्याणे शाहजादा अझीम यास स्वत पत्र लिहिले किंवा सागून दुसऱ्याच्या हातून लिहविले आहे; त्यात ऐहिक उपदेश व निर्वाणची भाषणे असून मधून मधून काही तुटक तुटक वाक्य आहेत, त्यात जे पश्चात्तापाचे उद्‌गार आणि परलोकची भीति याहीकरून त्याचे अत करण गलबलले होते, ती बाहेर पडली आहेत इ० इ०"

वरच्यासारख्या भाषेचा प्रकार प्रस्तुत भाषातरात येथून तेथून आहे मधून मधून भाषातर चागले आहे खरे, व कोठे कोठे शब्दहि चागले निवडून घेण्यासारखे घातले आहेत, पण ज्याकरिता हे भाषातर ग्रथकाराने केले त्यास याचा काडीइतकाहि उपयोग होण्यासारखा नाही असे म्हटल्यास हरकत नाही असे इतिहासग्रथ असल्यावर एकदर लोकाचे ठायी इतिहासाचे येवढे अज्ञान असल्यास नवल काय ?

आता दुसऱ्या प्रकारचे म्हणजे परकी लोकाचे ग्रथ पाहू याच्या उदाहरणार्थ 'साधारण प्रार्थना' हे पुस्तक घेऊ ख्रिस्ती दीक्षिता'च्या मडळीने तयार केलेले हे पवित्र पुस्तक सैतानाने आमच्या डोळ्यावर झापड घातले असल्यामुळे आम्हास चागले वाटत नसेल तर न कळे, पण आमचा आम्हास जो त्याचा अनुभव वाटतो तो मनोभावाने आम्ही आमच्या वाचकास कळवितो, आम्ही हे पुस्तक सगळे वाचले नाही हे मोकळे मनाने कबूल करतो, फार तर काय, पण एक पानहि आमच्याने सबध वाचून जाववले नाही असा यात काय गुण असेल तो असो ! तरी इकडून तिकडून चाळून पाहता या पुस्तकापासून दोनचार फार चागले उपयोग होतीलसे आम्हास वाटले एक, ज्यास झोप येत नसेल त्याने हे हाती घ्यावे, म्हणजे दोनचार वाक्यात झोप ठेवलेली ! कोणास जर करमेनासे झाले तर चार घटका त्यास खो खो हसविण्यास यासारखे साधन नाही; कोणाला जर वर्षा सहा महिन्याची सक्त मजुरीची शिक्षा द्यावयाची असली आणि तो तर प्रकृतीने अशक्त आहे, तर हे पुस्तक सबध

वाचणं त्या शिक्षेच्या मोबदला दिल्यास चालेल; किंवा अशुद्ध वाक्ये शुद्ध करण्यास विद्यार्थ्यास जर द्यावयाची असली, तर हे पुस्तक बाळगले असता दुसरीकडे बघण्याची बिलकुल गरज राहणार नाही!

मागील पुस्तक अमळ इकडे तिकडे वाचण्याचे तरी आम्हास श्रम पडले, पण तेहि श्रम प्रस्तुत ग्रथाचे दयाळू कर्ते आम्हास देत नाहीत. खरोखरी पाहता 'साधारण प्रार्थने'चे मुखपत्रहि आमच्या उपयोगी पडण्यासारखे आहे, पण तसे करणे फारच अप्रतिष्ठित जाणून प्रस्तावनेतले थोडके चुटके वाचकास सादर करतो —

"इग्लड देशच्या मडळीने पहिले मडळीतील भजनाचे पुस्तक रचिले, त्या वेळापासून त्यातील गोष्टीहून ज्या भिन्न आहेत त्या हटाने नाकारणे, अथवा सहज अगीकारणे, ह्या दोन्ही गोष्टी न करता मध्यम क्रम धरिला, यात मोठा शहाणपणा दाखविला आहे कारण आम्हास अनुभवावरून असे समजून आले आहे की, ज्या गोष्टी विचारपूर्वक स्थापित आहेत, त्यात फेरफार करण्याचे अगत्य नसून पालट केल्यावरून अनेक प्रकारच्या अडचणी लागल्या आहेत, आणि अशा फेरफाराने ज्या गोष्टी दूर करण्याच्या होत्या त्यापेक्षा अडचणी फार व अधिक मोठ्या लागल्या आहेत इ० इ०"

"सकाळची व सध्याकाळची प्रार्थना मडळस्थानात, भजनस्थानात अथवा कठड्यात ज्या ठिकाणी म्हणत आले आहेत, तेथेच ह्या प्रदेशातील धर्माधिकाऱ्याने निराळा हुकूम दिल्हा नसल्यास म्हणावी आणखी, कठडे मागल्या काळाप्रमाणे राहू द्यावे."

"आणि लक्षात ठेवावे की साहावा एडवर्ड राजा याच्या दुसऱ्या वर्षी पार्लिमेंताच्या अधिकाराने या इग्लडच्या मडळीत जी मडळीची व आचार्याची भूषणे चालत होती, तीच आचार्यत्व करण्यात नेहमी राखून उपयोगास लावावयाची आहेत"

सकाळची प्रार्थना—

"माझ्या पातकापासून आपले मुख आवरून घे, व माझे सर्व अन्याय पुसून टाक" —गीत ५१ ९

"देवाचे यज्ञ म्हणजे फुटलेला आत्मा, फुटलेले व नम्र झालेले हृदय, हे देवा, तू तुच्छ मानणार नाहीस" —गीत ५१ १७

"आपली वस्त्रे नका, तर आपले हृदय फाडा, आणि परमेश्वर जो तुमचा देव त्याकडे फिरा, का की तो कृपाळू व दयाळू, मदक्रोध व फार मायाळू आहे, आणि विपत्तीविषयी अनुतापी आहे"—योएल २ १३

"पश्चाताप करा, का की आकाशाचे राज्य जवळ आले आहे" मात्थी ३.२.

आणखी एकच लहानसा उतारा घेतो—

"शुभ्रसप्तकातील सोमवार—

"देवा, त्वा या समयानुसार आपल्या पवित्र आत्म्याचा प्रकाश पाठवून आपल्या विश्वासू लोकाच्या अतःकरणास शिकविले तसे आह्मास त्याच आत्म्याने हरएकगोष्टीत यथार्थ समज प्राप्त होऊन त्याच्या पवित्र सात्वनावरून सर्वकाळ आनद करावा असे कर; आमचा तारणारा ख्रिस्त येशू याच्या पुण्यास्तव, जो तुजबरोबर प-

वित्र आत्म्याच्या ऐक्यात एकच देव निरंतर असून युगोयुगी जगतो व राज्य करितो आमेन"

वरील वाक्ये आमच्या वाचकापैकी कित्येकास[1] समजली असतील ती असोत, आह्मास तर या भाषातरासारखाच त्याचा हेतुहि बिलकुल कळत नाही 'मराठीत भाषातर' ह्मणजे काय? ज्यास इंग्रेजी ग्रथ कळत नाही, त्यास त्यातील अर्थ मराठी भाषेने कळावा, हाच त्याचा उद्देश की नाही? हा उद्देश ख्रिस्ती लोकानी जी शेकडो भाषातरे आजपर्यंत केली व[2] अजून करीत आहेत त्याच्यापैकी कितीएकानी[3] सिद्धीस जातो बरे? प्रस्तुतच्याइतकीच जर ती सर्व उतरली असली, तर ते ग्रथ मूळचे इंग्रेजीचे इंग्रेजीतच ठेवणे फार बरे होते असे ह्मणण्यास काही चिंता नाही भाषातर उतरण्याचा व छापण्याचा तरी अटाट तशाने वाचता! असो, पण येवढी उघड गोष्टहि आमच्या ख्रिस्तभक्तास दिसत नाही, त्यास वाटते की आपल्या सद्धर्मातील ग्रथ देवनागरी लिपीत नुसते लोकाच्या दृष्टीस पडले तरी तेवढ्यानेहि त्याचे तारण होईल! असे त्याचे मत असल्यास आह्मी त्यास एक सूचना करतो की, अलीकडे भगभर बेरीज, गुणाकार वगैरे करण्याची जशी यत्रे केली आहेत तसे एका बाजूला मराठी व्याकरण व दुसऱ्या बाजूस मराठी कोश अशी आत घालून भराभर भाषातरे तयार होण्याचे त्यानी एक यत्र तयार करावे ह्मणजे तेणेकरून त्याच्या शुभवर्तमानाच्या कृत्याचा फार त्वरित जगावर प्रसार होईल!

१० आता सरतेशेवटी बोलण्याच्या किंवा लिहिण्याच्या मराठी भाषेच्या शुद्धतेचे एक निश्चित प्रमाण तरी कोणते धरावे ते सागतो एक मराठी कवि व दुसरे प्रमाण आपल्या स्त्रिया वगैरे पहिल्याच्या भाषेत परभाषेच्या संस्काराची बिलकुल शकाहि नाही हे उघडच आहे, यास्तव त्यात जे शब्द व जे प्रयोग आढळतील ते अर्थातच अत्यंत शुद्ध होत दुसरे प्रमाण तरी तसेच मजबूत आहे आपल्या बायकाच्या भाषेस अजून आपल्याप्रमाणे परभाषेचा विकार जडला नाही, यास्तव त्याचे बोलणे अगदी शुद्ध मराठी धरण्यास चिंता नाही असेच वृद्ध मनुष्याचे व ज्यास इंग्रेजीचा गधहि लागला नाही अशा एकदर सर्व लोकाचेहि बोलणे शुद्धतेचे उत्कृष्ट प्रमाण होय अशास समजण्यासारखा जो ग्रथ झाला, त्याच्या शुद्धतेविषयी मग ज्यास्ती बोलणेच उरले नाही यास्तव जो कोणी मराठी लिहील त्याने जर नेहमी हे मनात ठेवले की, हे वाक्य मी जर इंग्रेजी न समजणाऱ्या एकाद्या मनुष्यापुढे वाचून दाखविले तर ते त्यास कितपत समजेल, तर सध्याचा भाषादूषणाचा दोष हळू हळू अगदी नाहीसा होऊन जाईल ईश्वर करो, आणि आमच्या ग्रथकाराच्या ठायी स्वभाषेच्या शुद्धतेविषयी असा अभिमान सतत जागृत राहो!

---

१ 'कितीकास' हवे २ 'व'नतर 'ते' असा शब्द हवा ३. 'कितीकानी' असा शब्द हवा. —**'सम्पादक.'**

दुरुस्ती—या (भाषादूषण) निबधाच्या आठव्या पृष्ठावरील पहिल्या टीपेत 'पृष्ठ १४ पाहा' याऐवजी 'विद्वत्त्व व कवित्व या निबधाचे पृष्ठ १५ पाहा' असे हवे होते. —**'सम्पादक.'**

३. लेखनशुद्धि.

अंक १०वा (ऑक्टोबर् १८७८) — (१) उपोद्घात (२) शास्त्र आणि रूढि. (३) व्याकरणाचें प्राधान्य (४) भाषा आणि व्याकरण (५) त्याचा परस्पर संबंध (६) मराठी भाषेची स्थिति (७) लेखनपद्धति बसविण्याचें साधन (८) विषयाचीं तीन सदरें (९) वर्णशुद्धि (१०) शब्दशुद्धि (११) वाक्यशुद्धि (१२) सारांश।

लिपेर्यथावद्-ग्रहणेन वाङमयं नदी-मुखेनेव समुद्रमाविशत्* । —रघुवंश.

१ लेखनशुद्धि म्हणजे शुद्ध लिहिण्याची पद्धति हीविषयीं सध्या बरेच नियम ठरले आहेत, आणि शुद्ध कसें लिहावें,[१] म्हणजे ऱ्हस्व, दीर्घ, अनुस्वार वगैरेविषयीं विद्यार्थ्यांकरितां लहान पुस्तकेंहि कांहीं झालीं आहेत यांविषयीं आह्मास कांहीं विशेष लिहिणें नाहीं तरी या विषयाच्या संबंधाच्या आणखी कांहीं गोष्टी आहेत त्याविषयीं विचार करणें अवश्य आहे त्याविषयीं पूर्णपणें असें विवेचन आजपर्यंत कोणींच केलेलें नाहीं, असें समजून या अंकांत त्याविषयीं कांहीं विचार प्रदर्शित करतों

२ कोणत्याहि आचाराची शुद्धता म्हणजे तो बरोबर आहे की नाहीं याचा निर्णय नेहमीं दोन गोष्टींवरून होतो एक शास्त्र आणि दुसरी रूढि शास्त्र म्हणजे तत्त्ववेत्त्या पुरुषांनीं चांगला विचार करून घालून दिलेले नियम, आणि रूढि म्हणजे कालगत्या पडलेला प्रचार या दोहोंचा जगदीं प्रथमारंभीं अर्थात्च पूर्ण मिलाफ असतो, किंवा निदान पुष्कळ असतो, पुढें हळू हळू रूढि ढिली पडत जाऊन कधीं कधीं ती शास्त्राच्या अगदीं उलटहि होते हा प्रकार लोकव्यवहारांत, धर्मांत, वगैरे जेथें तेथें दृष्टीस पडतो असो, तर याप्रमाणेंच प्रस्तुत विषयाचाहि विचार आहे अमुक लिहिणें शुद्ध आणि अमुक अशुद्ध याचा निश्चय झाटला ह्मणजे एक शास्त्रावरून ह्मणजे व्याकरणावरून, आणि दुसरा रूढीवरून, ह्मणजे बोलण्यांत किंवा लिहिण्यांत तसा प्रयोग होतो यावरून जेथें दोन्ही प्रकार जमतात तेथें ठीकच आहे, पण जेथें दोहोंचा विरोध येतो, तेथें बरीक मोठी पंचाईत येते अशा ठिकाणीं कोणता मार्ग काढावा ?

३ आतां वरवर ह्मटलें असतां असा वाद जेथें उत्पन्न होतो, तेथें व्याकरणाप्रमाणें निर्णय करावा, म्हणजे जो शब्दप्रयोग किंवा वाक्यप्रयोग व्याकरणाच्या नियमास अनुसरून असेल तोच खरा म्हणावा असें केलें असतां भाषा निर्दोष होऊन तींत चोहोंकडे सारखा मेळ बसेल, आणि यामुळें शिकणारास व शिकविणारास दोघांसहि ती ज्यास्त सुलभ होईल याप्रमाणेंच तिचें बाह्य स्वरूप चांगलें नीटनेटकें होईल पण वरील प्रकार जर सर्वथैव चालविला, त्यास कांहींच नियमित मर्यादा

* "लिपि ह्मणजे बाराखडया चांगल्या शिकून हा [रघु] नदीच्या मुखानें जसें अफाट समुद्रांत शिरावें त्याप्रमाणें विद्येत शिरला"[२]

१. 'लिहावें'पुढें 'याविषयीं' असा शब्द हवा २ सर्ग ३, २८, उत्तरार्ध —'सं०'

केली नाही, तर भाषेची मोठीच हानि होईल तिचा स्वेच्छाप्रचार बंद होऊन ती व्याकरणाच्या सूत्रांनी जशी काही अगदी बद्ध होऊन जाईल आणि तिचे स्वरूप काही तऱ्हेवाईक, बोजड अशा प्रकारचे होऊन कृत्रिमतेचा मोठा दोष तिजवर सर्वथा येईल म्हणजे चालत्या बोलत्या माणसात आणि मनुष्याचा पुतळा करून त्याच्याकडून नेहमीचे व्यापार यांत्रिक शक्तीने करविले असता त्यात, या दोहोंत जितका भेद दिसेल तितकाच स्वेच्छाप्रचार जिला आहे अशा भाषेत आणि व्याकरणाने चोहोंकडून बांधून टाकलेल्या भाषेत दृष्टीस पडेल सारांश, पावसाचे पाणी जसे अगदी शुद्ध असते खरे, पण अगदी बेचव लागते आणि निर्वाहास अगदी उपयोगाचे नाही, त्याप्रमाणेच वर कापलेली शुद्ध भाषा होय, पण तेच पाणी जमिनीवरून वाहून त्यातील अनेक द्रव्ये मिसळली असता ते दूषित होते खरे, पण मधुर होऊन सेवनीय होते, त्याप्रमाणेच स्वच्छंदाने चालणाऱ्या भाषेची गोष्ट होय वैयाकरण्यांच्या[1] दृष्टीस जे तिचे दूषणप्रकार दिसतात तेच तिच्या अंगी अर्थव्यंजकता, माधुर्य चलाखपणा वगैरे गुण आणणारे असतात

४ पण इतकेच नव्हे वर व्याकरण प्रधान आहे म्हणून सांगितले त्यामुळे केवळ भाषेच्या प्रचारावरूनच शब्दाचा किंवा वाक्याचा प्रयोग शुद्ध मानणे बरोबर नाही हे खरे, पण एके रीतीने पाहता प्रचाराकडेच मोठी प्रधानता येते की अशी रीत. न्यायदृष्ट्या जरी व्याकरणावरूनच प्रयोगाची शुद्धता मानणे बरोबर आहे, तरी कालदृष्ट्या प्रचारासच अधिक मान दिला पाहिजे, कारण व्याकरणाची उत्पत्ति जर पाहिली तर ती भाषेच्या फारच मागून होते आणि जेवढी म्हणून शास्त्रे आहेत त्यास तरी हीच गोष्ट लागते, की प्रचार आधी आणि मग त्यावर विचार करून काही नियम बसवून ते नियम हळू हळू पूर्ण झाले, म्हणजे ते शास्त्र होतात असे तर क्वचित झाले नाही, की वैयाकरण अध्यक्षस्थानी बसून सर्व राष्ट्र त्याच्यापुढे हात जोडून उभे राहून त्याची सूत्रे त्यांनी उतरून घेतली, आणि घरोघर जाऊन त्या सूत्राप्रमाणे बेचूक बोलण्यास आरंभ केला! तसेच जेथे जेथे एखादी अडचण पडू लागेल[2] तेथे तेथे बोलताना तसेच अर्धे थांबून वैयाकरणाकडे आले आणि विचारू लागले, की, महाराज अमुक अमुक शब्दाला विभक्तिप्रत्यय नीट लागत नाही, किंवा अमुकापासून अमुक अर्थी तद्धित साधता येत नाही, तर या ठिकाणी तुम्ही काय निर्णय देता तो द्या, म्हणजे त्याप्रमाणे मी एका मनुष्याशी बोलताना अर्धेच वाक्य टाकून आलो आहे ते जाऊन पुरते करीन! असा तर प्रकार क्वचित झाला नाही ना? ज्यास जसा त्या वेळेस प्रत्यय लावता आला किंवा प्रयोग करता आला, तसाच त्याने घालटला असेल यात संशय नाही लहान मुले जेव्हा पहिल्याने बोलू लागतात तेव्हा 'करला', 'मरला', असे भूतकाळ, किंवा 'बुवा'–'बुवे' अशा प्रकारची अनेकवचने वगैरे रूपे प्रयोगसादृश्यावरून साधतात हे पुष्कळांच्या लक्षात असेलच, व याप्रमाणेच

---

१ 'वैयाकरणांच्या' असा शब्द हवा होता मूळ शब्द वैयाकरण आहे. वैयाकरणी नव्हे. वैयाकरणी हे वैयाकरणाचे स्त्रीलिंगी रूप ते येथे इष्ट नाही हे उघडच आहे. कदाचित् मुद्रणदोषहि असेल २. 'लागली' असा शब्द हवा — **सम्पादक.**

पहिल्यापहिल्याने भाषेचा उदभव हळू हळू होत गेला यात संशय नाही त्या वेळेस अष्टाध्यायीच्या अमुक अमुक सूत्रावर अमुक अमुक वार्तिक[1] आहे, तस्मात् हा प्रयोग अशुद्ध आहे, असे ह्मणण्यास मुळीच जागा नव्हती, हे उघड आहे तेव्हा भाषेत व व्याकरणात इतके अंतर आहे! भाषा केव्हा उत्पन्न झाली, कशी झाली व कोठे झाली याचा विचार ह्मटला ह्मणजे पर्वत केव्हा उत्पन्न झाले, समुद्र केव्हा पाण्याने भरला, या गोष्टीच्या शोधाइतकाच गहन आहे! आणि व्याकरणाची उत्पत्ति तर सर्व भाषांची सांगता येईल, कित्येकांची तर अगदी अलीकडे झाली आहे, आणि अजून अशाहि शेकडो भाषा असतील की ज्यास व्याकरणाची ओळखहि नाही!

५ वरील उपपादनावरून वाचकाच्या लक्षात आलेच असेल की, भाषा ही बहुधा अनादि आहे. तेव्हा कायद्याप्रमाणे वहिवाट जर पाहिली तर व्याकरणाच्या तर्फे फैसल्ला न होता प्रचाराच्या तर्फे होईल जे प्रयोग शेकडा वर्ष बसून[2] गेले आहेत, जो भाषेचा आणि त्याचा जणो काय एकच जीव होऊन गेला आहे, त्यास व्याकरणाने उपटून टाकण्याचा यत्न करणे ह्मणजे इंजनेरास सडक बांधावयाची असता त्याने मधील डोंगर व पर्वत उपटून दूर फेकून देण्यासारखेच कृत्य आहे! ज्याची मुळे अगदी भाषेच्या मुळाइतकीच बहुतेक पोचली आहेत असे प्रयोग वैयाकरणांनी कितीहि आपली शक्ति वेचली तरी कसे निघतील? फार झाले तर 'आपल्या व्याकरणा'त मोठमोठ्या, डोळ्यात भसकन जाणाऱ्या अक्षरांनी तो अमुक अमुक प्रयोगास निषिद्ध करून त्यावर बहिष्कार टाकील, पण रोमच्या पोप्महाराजाच्या बहिष्कारास यत्किंचित्‌हि न जुमानता त्याची आज्ञा एकीकडे झुगारून देऊन पृथ्वी जशी फिरतेच आहे, -फार तर काय, पण त्या युरोपियन् शंकराचार्यांचा व्हॅटिकन्[3] नामक सदर मठ व प्रत्यक्ष धर्ममूर्ति स्वत यासहि निजबरोबर फिरावे लागतेच, त्याप्रमाणेच अशा जुलमी व्याकरणकर्त्यांचीहि फजिती होते! * यास्तवच संस्कृत वैयाकरणांचा पहिला मोठा सिद्धांत हा आहे की, 'प्रयोग–शरणा वैयाकरणा', वैयाकरण हे प्रयोगाचे बांधील आहेत,

१ न्यूनाधिक्य सांगणारा अगर स्पष्टीकरण करणारा नियम —**'सम्पादक.'**

२ नुसत्या 'बसून' ऐवजी 'इतके बसून' असे शब्द हवे होते —**'सम्पादक'**

३ Vatican ह्म० पोप्‌चा रोममधील विख्यात राजवाडा हा सेंट् पीटर्स् जवळील टेकडीवर आहे हयात वाङमयविषयक व कलाविषयक उत्कृष्ट नमुन्यांचे प्रचंड संग्रहालय आहे —**'सम्पादक.'**

* वरील संबंध आमच्या साऱ्या वाचकांच्या लक्षात येण्यासारखा नाही, यास्तव तो फोडून सांगितला पाहिजे गॅलिलिओने पृथ्वीच्या गतीचे नवेच मत[4] काढल्याबद्दल त्याचा पोप्महाराजांनी छळ केला हे सर्वांस माहीत असेलच पण इतक्यानेच झाले नाही त्या ख्रिस्ताच्या प्रतिनिधीने लवकरच एक आज्ञापत्र काढले, की पृथ्वीने फिरू नये!!! या एकंदर वृत्तांतावरून ख्रिस्ती धर्माने अंगी येणाऱ्या शांतीचे व ज्ञानाचे स्वरूप उत्कृष्ट दृष्टीस पडते!

४ 'आमच्या ग्रहमालेचा मध्य–बिंदु सूर्य आहे, पृथ्वी नव्हे अर्थात् पृथ्वीच सूर्या-

(पुढे चालू.)

त्याच्यापुढे याचे शहाणपण खुटते ते जसे असतील तसेच घेऊन यास चालले पाहिजे, त्याशी दांडगाई करून काही उपयोग नाही भाषा ही कोणी महानदीच होय हिचा प्रवाह सतत वेगाने धावणारा व अत्यंत उच्छृंखल असा असतो यास्तव त्यास रोध करणारी जी धरणे, पूल वगैरे बांधणे, ती फार जपून बांधावी लागतात ही जर तिच्या अनुरोधाने बांधली, अशी की तिच्या स्वच्छंद गतीस ती प्रतिबंधक न होत, तरच त्यांचा काही टिकाव! नाही तर वैयाकरणरूप इंजनेरांनी आपली सगळी कर्तबगारी खर्चून जरी आपल्या मते मोठे भक्कम काम केले असले, तरी एकादे दिवशी इंजनेरसाहेब खुद्द पुलावर उभे राहून नदीवेगास हसत असताच वेळेनसार धडाड होऊन नदी आपले सामर्थ्य प्रकट करावयाची! असो, तर जसे शहर नदीच्या अनुरोधाने वसते, शहराच्या अनुरोधाने नदी वाहत नाही, त्याप्रमाणेच भाषेच्या अनुरोधानेच व्याकरणाने नेहमी चालले पाहिजे, त्याच्या अनुरोधाने ती कधी चालावयाची नाही!

६ जो व्याकरण नवे करू जाईल किंवा भाषेचे शोधन करण्याच्या वगैरे खटपटीस पडेल त्याने वरील गोष्टी चांगल्या पक्केपणी ध्यानात ठेवल्या पाहिजेत पण त्याकडे आपल्या भाषेत सर्वथा लक्ष दिलेले दिसत नाही भाषेतील रूढ शब्द, रूढ प्रयोग यास बळेच फिरविण्याचा आज बरीच वर्षे उद्योग चालू आहे याविषयी पुढे विशेष लिहिण्यात येईल सध्या इतकेच सुचवितो की, मागील कलमात भाषेच्या प्राबल्याविषयी जे लिहिले ते आपल्या मराठी भाषेस तर फारच लागू पडते संस्कृत, इंग्लिश वगैरे भाषा व्याकरणाच्या अटकावात आज शेकडो वर्षे तरी आहेत पण आमच्या

भोवती फिरते, सूर्य तिच्याभोवती फिरत नाही'' हा कोपर्निकस्चा सिद्धांत दुर्बिणीच्या सहाय्याने खरा असल्याचे त्याने ठरविले

Galileo सर्वांत प्रमुख शास्त्रसंशोधकांपैकी एक जन्म पिसा येथे १५६४, मृत्यु १६४२ पिसा येथील कॅथेड्रल्मधील गाभाऱ्यात हेलकावे खाणाऱ्या दिव्याच्या हेलकाव्यांना लागणाऱ्या वेळाची आपल्या नाडीच्या ठोक्याशी तुलना करून पाहता त्याला आढळून आले की, आंदोलनास लागणारा वेळ सर्वत्र नेहमी ठराविक व निश्चित असतो यामुळे त्याने लवकरच प्रयोग करून पहिले अॅस्ट्रॉनॉमिकल् घड्याळ बनविले पिसा व पॅडुआ (Padua) येथील विद्यापीठात याने प्रोफेसरी केली व पिसा येथे असता, अॅरिस्टॉट्ल्ला मूर्ख ठरविणारा असा अभिनव सिद्धांत सिद्ध केला की, 'हवा काढून घेतलेल्या अंतरालात पदार्थमात्रावर पृथ्वीचे आकर्षण सारखेच असते; अर्थात् एकाच उंचीवरच्या, वेगवेगळ्या वजनाच्या पदार्थांनाहि पृथ्वीवर पडण्यास (in vacuo) हवा नसेल तर सारखाच वेळ लागतो' त्यानेच पहिली दुर्बीण बनविली गुरूला उपग्रह आहेत व सूर्य स्वत भोवती फिरतो हे शोध (सूर्यावरील डागाच्या फिरण्यावरून) त्यानेच प्रथम लावले रोमन् चर्च्च्या अधिकाऱ्यांनी त्याच्या सिद्धान्तावर नास्तिकपणाचा शिक्का मारला, इनक्विझिशन्ने त्याला आपले सिद्धांत मागे घेण्यास लावण्याचा यत्न केला, म्हणून फ्लॉरेन्स्जवळ एकान्ती जाऊन त्याने आपले संशोधन-कार्य आमरण चालू ठेविले. —'**सम्पादक.**'

मराठीस तो मस्कार नकना नुकना लागत चालला आहे असे ह्मणण्यास हरकत नाही. तिचे नियमन करण्यास्तव आमच्या पाणिनीने' उद्योग केल्यासच नुकती कोठे चाळीस वर्षे होत आहेत त्याच्या आधीचा सर्व काळ तर तीस कोणतेच बंधन माहीत नव्हते अजून तरी वरील दोन भाषाप्रमाणे तीत कोणी मोठे नामांकित ग्रंथकार होऊन तिचे प्रयोग त्यानी बसवून टाकले आहेत असेहि झालेले नाही तिचा प्रचार अजून बहुधा स्वच्छंद वृत्तीचाच आहे यास्तव तिला जी बंधने करावयाची, ती फार जपून केली पाहिजेत तरच ती काही निभावून भाषेचे हित होईल

७ आपल्या भाषेच्या मूळ भाषा ह्मटल्या म्हणजे बालभाषा, संस्कृत, फारसी व अरबी या होत, यास्तव तिची लेखनपद्धति बसविण्यास या चारी भाषांचे चांगले ज्ञान अगोदर अवश्य पाहिजे हे अजूनपर्यंत कोणी ह्मणण्यासारखे संपादन केलेले आह्मास माहीत नाही अलीकडे युनिव्हर्सिटीच्या परीक्षात संस्कृत घातल्यामळे त्याचा प्रचार बराच होऊन हे एक अंग पुष्कळास साध्य झाले आहे खरे पण यावेरीज बाकीच्या तिहींचे ज्ञान फारच थोडक्यास असेल मोल्स्वर्थ्‌च्या कोशात मात्र शब्दव्युत्पत्ति देताना वरील भाषातील मूळची रूपे पुष्कळ ठिकाणी दिली आहेत पण त्यावर आज सुमारे पन्नास वर्षात याविषयी कोणी यत्किंचित्‌हि विचार केला आहेसा दिसत नाही आह्मी सहाव्या अंकाच्या शेवटी ज्या थोड्या चुका दाखविल्या आहेत त्यावरून पाहता या कोशात फेरफार करण्यास बरीच जागा अजून असेल यात अगदी संशय नाही. असे आह्मास वाटते तर आमच्या भाषेच्या हितचिंतकास आह्मी येथे इतकेच सुचवितो की, ज्यास वरील भाषांचे ज्ञान असेल त्यानी ते प्रस्तुत विषयास लावून तिची व्युत्पत्ति व लेखनपद्धति ही जर सुधारली तर त्याच्या ज्ञानाचे चांगले चीज होणार आहे।

८ आता प्रस्तुत विषयाची तीन सदरे करून त्याविषयी विचार करू एक वर्णशुद्धि, दुसरो[२] शब्दशुद्धि आणि तिसरी[२] वाक्यशुद्धि वर्णशुद्धि ह्मणजे मराठी भाषा सध्या जशी लिहितात ती तऱ्हा बरोबर आहे की नाही, असाच शब्दाविषयी व वाक्याविषयीहि विचार करावयाचा

१ दादोबा पांडुरंग (१८१४–१८८२) हे पधरा भावडात सर्वात वडील मुंबईस आटकिन्‌च्या व पुढे १८२५पासून सोसायटीच्या शाळेत शिक्षण, गुरु, बापूशास्त्री शुक्ल, विवाह १८२८, व्याकरण, पहिली आवृत्ति, गणपत कृष्णाजीच्या शिळाप्रेसवर, १८३६ दादोबास फारसी व तेलगीहि येई १८४६ साली जांभेकरशास्त्री वारल्यावर शाळांचे सुपरिंटेंडट्‌ व पुढे पेरी साहेबाच्या शिफारशीने नगरास डेप्युटी कलेक्टर्‌ झाले पेन्शन्‌ १८६२ पुढे मराठी ट्रान्स्लेटर केकावलीवर अफाट टीकाग्रंथ, यशोदा पांडुरंगी १८६५ मुंबई युनिव्हर्सिटीत बी ए ला मराठीचे एक परीक्षक मध्यंतरी नास्तिकतेकडे कल, पण अखेर परमार्थी बालबोधकर्त्यानीहि याना 'मराठीचे पाणिनि' म्हटले आहे —'सम्पादक'

२. वस्तुत 'दुसरे' व 'तिसरे' असे शब्द हवे होते 'सदर'बद्दल नपुसकलिंगी विशेषणच इष्ट —'सम्पादक.'

९ वर्णशुद्धीविषयी एकंदरीत पाहता सध्याची पद्धत बहुतकरून बरोबर आहे असे आह्मास वाटते वीसपचवीस वर्षापूर्वी 'स्थ'च्या जागी 'स्छ,' 'च'चा दततालव्य उच्चार कर्तव्य असता त्याच्या मागे टिब द्यावयाचे, वगैरे जे विलक्षण प्रकार चालू होते ते आता कोठेहि दृष्टीस पडत नाहीत इग्रेजीतील 'ट', 'ड' याच्या जागी 'त', 'द' असे लिहिण्याचा परिपाठहि अलीकडे अमळ माजीच[1] पडला असे दिसते 'स्कातलद', 'त्रान्स्लेतर', 'वाशिगतन' वगैरे रूपे सरकारी मराठी पुस्तकातून व मिशनरीच्या[2] ग्रथातून अगदी नेहमी आढळतात खरी पण बाकीच्या पुस्तकातून वरील नियम तितका अबाधित चालत नाही 'इग्लड', 'आक्टोबर' अशीच रूपे बोलण्यात व लिहिण्यात अलीकडे चालू झाली आहेत ' हे वरील तिन्ही फेरफार फार समजस झाले. तरी अद्याप कित्येक शब्दाविषयी लिहिण्यात धरसोड दिसते. उदाहरणार्थ, 'पाहणे', 'पाणी' पहिला शब्द कोणी 'पहाणे' असाहि लिहितात, व दुसऱ्यावर बहुधा कोणी अनुस्वार देत नाहीत पण हे शब्द मूळ कशापासून अपभ्रश पावले आहेत हे जर पाहिले, तर 'पाहणे', 'पाणी', हेच बरोबर आहे असे सर्वाच्या लक्षात येईल पहिल्याचे मूळ रूप 'पश्य' असे आहे, तव्हा 'साप', 'आग' याप्रमाणे याचा अपभ्रश 'पाह' असाच होईल, 'पहा' असा कदापि होणार नाही तसेच 'पानीयम्' याच्या शेवटी नासिक्य वर्ण असल्यामुळे 'रामे', 'गाव', 'भे' याप्रमाणेच[3] 'पाणी' असे लिहून अनुस्वार ठेवणे बरोबर आहे असो, तर याप्रमाणे मूळ व्युत्पत्तीचा जर विचार केला, तर पुष्कळ शब्दाची शुद्ध व ग्राह्य रूपे कोणती ती चागली समजतील आता वरच्याशिवाय आणखी एक वर्णशुद्धीविषयीचा प्रकार सागणे राहिला आहे तो हा की, एरवी लोक सामान्यत जसा उच्चार करतात त्यास अनसरून न लिहिता भलतेच रूप लिहिणे जसे, 'गोई', 'मवई', 'रूचिकर', 'नव्यत' इत्यादि हेच शब्द जसे आपण ह्मणतो तसेच ह्मणजे अनुक्रमेकरून 'गोय', 'मयय', 'रुचकर', 'नव्हेत' असेच लिहिणे विशेष प्रशस्त आहे असे आह्मास वाटते

१०. दुसरे सदर शब्दशुद्धि. हीविषयीहि सध्या बराच घोटाळा आहे मराठीत संस्कृतातूनच जे शब्द आले आहेत त्याची कोणी मुळाप्रमाणेच शुद्ध रूपे लिहितात व कोणी मराठीप्रमाणेच लिहितात तरी ज्या ग्रथकारास मानमान्यता आहे ते बहुधा

---

१ माजी म्हo मागे २ 'मिशनऱ्याच्या' असे रूप हवे —'सम्पादक.'

' हा विलक्षण प्रघात कशामुळे पडला असेल तो असो! 'इग्लड्' शब्दाचे 'इग्लद' असे जे रूपातर करावयाचे ते मराठीत 'ड' नाही ह्मणून, किंवा तसा उच्चार आह्मी नेहमी करतो ह्मणून, काय असेल ते असो! आमच्या लिपीत तर 'ड' आहेच, व इग्रेजी शब्दाचाहि उच्चार 'बटाटा', 'पोष्ट', 'अलिफष्टन', असाच आमचे लोक करीत आले आहेत एक मात्र कारण दिसते, की इग्रेजीत 'त' नसल्याने Calcutta[3] असे इग्रेज लोक त्या शब्दाचे रूपातर करतात, तेव्हा असे शब्द पुन मराठीत आणले असता 'ट'चा पुन 'त' करावा लागतो पण या इग्रेजी लिपीच्या उणिवेबद्दल मराठीला काय म्हणून तिसऱ्या ठिकाणी प्रायश्चित!! [३ कल्कट्टा —'सं०']

३. 'रामेण', 'ग्रामम्', 'भयम्', हे मूळ संस्कृत शब्द होत —'सम्पादक.'

पहिलीच पद्धति उचलतात, दुसरीस अनुसरणारे थोडे, आणि ज्यास विशेष मान नाही असे उदाहरणार्थ, 'जन्म' शब्द घ्या हा संस्कृतात नपुंसकलिंगी आहे, आणि मराठीत पुल्लिंगी आहे, तरी 'त्याचा जन्म झाला' असे न ह्मणता 'त्याचे जन्म झाले' असे लिहिण्याचा सध्या बहुधा अगदी परिपाठ पडून गेला आहे[१] 'जे वस्तु', 'ती वीणा', किंबहुना 'तो स्वप्न' असेहि कोणी अगदी संस्कृताच्या पद्धतीवर पडून लिहितात पण हा प्रकार आमच्या बुद्धीने सर्वथा प्रशस्त नव्हे एक तर मराठी भाषा संस्कृताहून भिन्न आहे, यास्तव ही तिची भिन्नता जितकी कायम राहील तितकी अवश्य राखली पाहिजे नाहीं तर फारसी भाषेविषयी जसे सांगतात की ती अर्धीमुर्धी अरबीच आहे, त्याप्रमाणे आपल्या भाषेची दशा होऊन तिचे स्वातंत्र्य नष्ट व्हावयाचे दुसरे, जर याप्रमाणे मूळ संस्कृत शुद्ध म्हणून त्याचेच अनुसरण करण्यास एकदा आरंभ केला, तर मग हा प्रकार चालवावा तरी कोठपर्यंत? शेंकडो शब्दाची रूपे बदलून टाकून त्यास नीटनेटके करावे लागेल! 'मी जेवणा अनंतर निजतो', 'हे घडणे दुरापास्त आहे, 'ही तुला कोठून अवदशा आठवली?', 'मला स्वप्न पडला', 'त्याने वीणा वाजविली', 'इंग्लंडात विदुषी स्त्रिया पुष्कळ आहेत', असे प्रयोग[२] करणे भाग पडून सगळी भाषाची भाषा उसकटावी लागेल! शिवाय, संस्कृतापासून आलेल्या शब्दास याप्रमाणे पूर्वस्थिति दिली तर मग फारसी व अरबी शब्दानी तरी काय केले आहे? त्याचीहि मूळची रूपे व मूळचे अर्थ पुनः आणावे लागून सगळा येथून तेथून गोंधळच गोंधळ होऊन जाईल! तेव्हा प्रशस्त मार्ग हाच दिसतो की, जशी रूपे एकदा भाषेत रूढ होऊन गेली आहेत तशीच कायम राखावी ज्यास संस्कृत, फारसी किंवा अरबी भाषा पूर्ण अवगत आहेत त्यास सध्याची मराठीतील विलक्षण रूपे व विलक्षण अर्थ पाहून मनास नीट वाटणार नाहीं व ती पुनः पहिल्यासारखी करावीशी वाटतील. पण तशा शब्दाचे जर नसते सध्याचेच रूप मनात आणले तर काही विलक्षण वाटणार नाही पाहा की, 'त्याला रूपवान् बायको मिळाली' हे वाक्य 'त्याला चांगला बायको मिळाली' यासारखेच वस्तुतः अशुद्ध आहे, व ह्मणूनच दुसरे वाक्य मराठी जाणणाऱ्या मनुष्यास जसे कानास अतिशय वाईट लागेल, तसेच पहिले संस्कृतज्ञास लागेल यात आश्चर्य नाही! तरी ते केवळ प्रचारात आले असल्यामुळे त्यास[३] अगदी काढून टाकणे आह्मास बरोबर वाटत नाही ज्या संस्कृतज्ञास ते अगदी दुःसह होत असेल त्याने त्या वाक्याकडे केवळ मराठीच्या दृष्टीने पाहावे, ह्मणजे त्यास त्यात काही वावगे दिसणार नाही ते असे की, 'त्यास सुंदर बायको मिळाली' यात जसे काही वाईट नाही, तसेच 'सुंदर' या जागी 'रूपवान्'[४] हा शब्द केवळ विशेषणा-

---

१ अलीकडे हा परिपाठ पार मोडून जाऊन जन्म पु वापरण्यात येतो —**'सं०'**

२ 'जेवणानंतर', 'दुरापस्त', 'अवदसा', 'स्वप्न' (नपुं), वीणा (पु), 'विद्वान् स्त्रिया' या प्रयोगाबद्दल यापैकी 'दुरापरत' हे रूप सध्या तर कोठेच प्रचलित नाही दुरापास्त असेच रूप चालू आहे —**'सम्पादक.'**

३ 'त्यास' चालेल, पण 'ते' असा शब्द असता तर बरे झाले असते —**'सं०'**

४ 'रूपवान्' शब्द न वापरता 'सुरूप', 'सुस्वरूप', असे शब्द वापरावे —**'सम्पादक.'**

प्रमाणे घातला आहे असे जर पाहिले, तर त्यात काय वाकडे आहे? तर याप्रमाणे चालू असणारी रूपे जशीची तशीच ठेवणे आह्मास बरे वाटते फार तर काय, पण 'तिकीट', 'नाटपेट', 'गटार', वगैरे[1] अगदी अलीकडे सुरू झालेल्या इंग्रेजी शब्दाचीहि रूपे बिघडविणे आह्मास नीट वाटत नाही असो, तर हे दुसरे कारण झाले तिसरे असे की, वर सांगितलेला प्रकार सोपा असल्यामुळे तो सर्वास साध्य आहे, व यामुळे भाषेत जो एकदा चोहोकडे जम बसून जाईल तो जाईल लेखनशुद्धि ही एकदा रूढीवर ठरली, ह्मणजे अमुक शब्द कसा लिहावा याविषयी कोणास यत्किंचितहि पंचाईत पडणार नाही त्या त्या शब्दाचा जसजसा उच्चार होत असेल तसतसा तो खुशालपणे लिहावयास सापडेल त्यास संस्कृताचा किंवा अरबीचा अभ्यास करण्याची मुळीच गरज पडणार नाही

याप्रमाणे शब्दशुद्धीविषयी विचार कर्तव्य असता रूढीवरच बहुधा अवलंबन करावे हे अनेक कारणानी प्रशस्त होय असे आह्मास वाटते तरी प्रसंगविशेषी वरील नियम मोडल्यास काही हरकत नाही 'मध्यान्हरात्र', 'अहोरात्र अहोदिवस', 'परस्वाधीन' वगैरे जे मुळीच अर्थासंगतीचे शब्द आहेत ते काढून 'मध्यरात्र', अहोरात्र', 'पराधीन', वगैरे शुद्ध रूप त्याच्या जागी घालावी यास आह्मी कबूल आहो तसेच 'अंध कार', 'हाहा कार', 'दीपोत्साह' वगैरे शब्दाची 'अंधकार', 'हाहाकार', 'दीपोत्सव' अशी व्याकरणरीत्या शुद्ध रूपे लिहावी हेहि आह्मास ठीक वाटते तसेच अलीकडे अगदी नवे शब्द जे साधले असतील किंवा यापुढे साधावे लागतील त्याविषयीहि शुद्धाशुद्धतेबद्दलचा विचार करण्यास आपण मुकत्यार[2] आहो पण जे एकदा रूढ होऊन बसले त्याशी दांडगाई करण्यात आह्मास मोठासा शहाणपणा वाटत नाही येवढे पाणिन्यादि समर्थ व्याकरणकार, पण त्यासहि छांदस[3] व आर्ष[4] प्रयोगापुढे हात जोडावे लागले, व 'पृषोदरादित्वात्साधु'* अशा प्रकारच्या हिकमती कराव्या लागल्या! इंग्रेजीतहि असा घोटाळा नाहीसा नाही पण हे तसे काय, सर्व भाषात तो वस्तुगत्याच असावयाचा वैयाकरणाच्या मनात साऱ्या भाषेत जिकडे तिकडे उत्कृष्ट व्यवस्था होऊन वेडेवाकडे कोठे काही दिसू नये असे असते पण ते होते कसे? नदी जशी उगमापासून निघाली की जिकडे तिला सखल प्रदेश सापडेल तिकडेच वाहत

१ 'टिकेट्', 'नॉटपेड्', 'गटर्', याबद्दल —'**सम्पादक.**'

२ मुखत्यार अगर मुख्त्यार असा शब्द हवा होता मुखतार या अरबी शब्दापासून हा शब्द बनला आहे —'**सम्पादक.**'

३ वेदातच (छंदस् म्ह० वेद) आढळणारा [छांदिष्ट नव्हे!] —'**सम्पादक.**'

४ ऋषींनीच वापरावयाचा व वापरलेला, इतराना अननुकरणीय —'**सं०**'

*ज्या शब्दाच्या व्युत्पत्तीचा काहीच थांग लागत नाही त्यास ढकलून देण्याकरिता वरील वर्ग संस्कृत वैयाकरणानी एक जबरदस्त करून ठेवला आहे वरील सूत्राचा अर्थ असा की, 'पृषोदर' या अव्युत्पन्न शब्दाचेच हे भावंड, मग यास व्युत्पत्ति कसची? **रॉम्युलसाने**[5] चोर, दरवडेखोर, खुनी अशा मनुष्याकरिता केलेली गुहाच ही!

५. 'रोम'चा संस्थापक. Romulus व Remus हे कुमारी Sylvia चे जुळे मुलगे.

जाते व तिचे पात्र पुढे मोठे होऊन जसे तुफान वाहू लागते, त्याप्रमाणेच भाषेचीहि गोष्ट आहे तिच्या उच्छृखल वेगास जर वळेच रोध करण्याचा प्रयत्न केला, तर तो सिद्धीस जाईलच असा बिलकुल नेम सांगवत नाही शभर वाटेने[1] अशा बाधाऱ्याची गति नर्मदा, कृष्णा वगैरेचा बोभाट जसा वरचेवर ऐकू येतो तशीच व्हावयाची!

११ तिसरे सदर वाक्यशुद्धि मराठीत प्रयोगाचा घोटाळा किती आहे तो पुष्कळास माहीत असेलच 'बाजीरावास पुणे द्यावे लागले' इत्यादि प्रयोगाची वाटाघाट आज कित्येक वर्षे चालू आहे, तरी त्याविषयी अजून पक्का निश्चय कोणताच होत नाही तसेच 'त्याने त्या पोरीस मारिली', 'मी अघोळ केलो', 'त्याने तुला लहानाचा मोठा केला' 'तुह्मी जेवलात?' वगैरे विलक्षण प्रयोगाविषयीहि मोठाच वाद आहे मराठी भाषेचे नियमन करण्यात[2] अग्रभागी गणण्यास योग्य अशा एका गृहस्थाने वरील प्रयोगास[3] केवळ अशुद्ध ठरवून त्यास आपल्या नजरेखालून जाणाऱ्या ग्रथात बिलकुल थारा दिलेला नाही हे त्याचे मत व्याकरणदृष्टया बरोबर आहे का की, वरील प्रयोग शुद्ध रीतीने ह्मटले म्हणजे, 'त्याने त्या पोरीस मारिले' अ० 'त्याने ती पोर मारली'. 'मी अघोळ केली', 'त्याने तुला लहानाचे मोठे केले', 'तुह्मी जेवला?' असेच असावे तसेच 'तो पुराण पठण करतो', 'माझे वाक्य श्रवण कर', 'त्याने आज चार दिवस अन्न ग्रहण केले नाही' या[4] प्रयोगासहि[4] अशुद्धच ठरवून त्याने त्याचे जागी 'तो पुराणाचे पठन करतो', 'माझ्या वाक्याचे श्रवण कर', 'त्याने आज चार दिवस अन्नाचे ग्रहण केले नाही' असे प्रयोग घातले आहेत हा व्याकरणाविषयीचा येवढा पक्षपात आमच्या मते यथायोग्य नव्हे व्याकरणाचा हक्क एके रीतीने खरा आहे, पण दुसऱ्या रीतीने पाहता भाषाप्रचाराचाहि तितकाच, किबहुना अधिकहि, हक्क पोचत नाही काय? या दोहोंच्या हक्काविषयी वर[5] सविस्तर लिहिलेच आहे, व व्याकरणासच सर्वथा अनुसरले असता केवढ्या अडचणी प्राप्त होणाऱ्या आहेत हेहि आमच्या वाचकास मागील[6] लेखावरून पुरतेपणी कळलेच असेल तेव्हा सदरहू गृहस्थाने वरील अपवादक प्रयोगास अशुद्धच ह्मणून जे निखालस ठरविले आहे ते आह्मास मान्य नाही व्याकरणदृष्टया ते अशुद्ध होत हे आह्मी अजून कबूल करतो, पण रूढिदृष्टया ते अत्यत शुद्ध आहेत ज्याची व्याकरणावर मोठी भक्ति असेल, त्याने वरील प्रयोग व्याकरणशुद्ध रीतीने हवे तर लिहावे, पण रूढीस अनुसरून हजारो सुशिक्षित लोकाच्या बोलण्याप्रमाणे व अभियुक्त कवीच्या लेखाप्रमाणे जरी त्याने[7] वरीलच प्रयोग लिहिले, तरी त्यास अशुद्ध ह्मणण्यास कोणासहि अधिकार नाही!

वर 'अभियुक्त कवीच्या लेखाप्रमाणे' असे ह्मटले आहे त्यावर एक मोठा आक्षेप निघण्यासारखा आहे, त्याचे येथे समाधान केले पाहिजे मराठी कवीच्या मालिकेत

१ 'शभर वाटयानी' (अगर 'वाटानी') असे शब्द हवे होते. Cent per cent 'शभर टक्के' असा अर्थ अभिप्रेत आहे. २. 'करणाऱ्यात' हवे ३ 'प्रयोग' असा शब्द हवा. ४ 'हे प्रयोग' असे शब्द हवेत. ५. याच निबधात मागे पृ १८–२१ (पॅरे ३–५ पाहा) ६ मागे पृष्ठे २३–२६, पॅरा १० पाहा. ७ 'एकाद्याने' हवे —**'सम्पादक.'**

कवित्वाच्या संबधाने ज्याची गणना मोठी आहे, व शुद्धतेविषयी तर जो सर्वात पहिलाच गणला पाहिजे, त्या मोरोपंताच्या कवितेत व्याकरणाविषयी व संस्कृताविषयी मोठा पक्षपात आढळतो वर ज्या प्रयोगाच्या कैवाराने आह्मी लिहिले, ते वरील नामांकित कवीनेहि आपल्या ग्रंथातून काढले आहेतसे दिसते ––

पार्थ ह्मणे, "**तू** मुनिनी चित्ती पंडरि–क्षयार्थ **धरिलास** !" – –उद्योगपर्व, १, ५२.

वरिलासि मत्सखीने, म्याही **वरिलासि तू** मने, —।—आदिपर्व, ११, १२ पूर्वार्ध.

जाउनि तो सूत वदे, 'कृष्णे ! द्यूतात **तू** स्वये धर्मे

हारविलीस, सुयोधन–सदनाप्रति ये करावया कर्मे" ॥ —सभापर्व, ८, ९१

इत्यादि रूढीविरुद्ध व शुद्ध व्याकरणास अनुसरून केलेले प्रयोग सर्वांस माहीत असतीलच याप्रमाणेच एकंदरीत संस्कृत व्याकरणाच्या शुद्ध पद्धतीवर मराठी भाषा नेण्याचा प्रस्तुत कवीचा रोख जेथे तेथे दृष्टीस पडतो ––

(१) **ऐसा स्वप्न** विलोकुनि तो श्रीमान् कर्ण जाहला जागा।

—वनपर्व, १४, १५ उत्तरार्ध

कृप, भोज, द्रौणि तिघे पाहुनि राजासि दीन आरडले, ।

ते राज–दार[२] जसे तैसे तेही ह्मणोनि 'हा!' रडले ॥––स्त्रीपर्व, १, १२

पांडव–गुण–वर्णन ते विदुर–मनो–धारणार्थ हे साच ।

वरि स–रस, आंत नी–रस मद्–भाषण **मित्र[३]** होय **फेसाचे** ॥––आदिपर्व, ३७, ९

वास करुनि परमात्मा, सकळा भूतात एक पूर्ण वसे ।

जो, तोचि आपणातहि, **आकाश जसा** घटात तेवि असे ॥—मंत्रभागवत, ११, ५७१.

तो ये तेथ पहावयासि उदरी, **ज्याचे** तिच्या **जन्म** ती ।––बृहद्दशम, ५५, २८ अर्ध.

दुर्योधन, पंचाक्षरि–मंत्रे परमोग्र–भूतसा, खवळे ।––सभापर्व, ४, २८३

सावध होउनि करिसिल, जरि लोक–प्रत्ययार्थ **हा शपथ** ।––भारती रामायण

(२) ते नंद–यशोदोद्भव* **रात्रीला** नेणतीच **सरलीला** ।––भागवत, १०, ५८९ पूर्वार्ध.

(३) स्मरोनि कृत मतुला,‡ न **कविता–वधू स्वीकृती**

---

१ कर्मे म्ह० मजुरीची कामं ––**'सम्पादक.'**

२. राज–स्त्रिया संस्कृतात 'दार' नित्य पु अनेकवचनी असल्यामुळे 'ते', 'जैसे', हे पुलिंगी अनेकवचनी शब्द वापरले आहेत ––**'सम्पादक.'**

३ फेसाचे मित्र म्ह० वरून फेसासारखे सरस पण वस्तुत नीरस ––**'सम्पादक'**

* 'नंद–यशोदोद्भव' हा द्वंद्व समास होय याचा संस्कृतात असा नियम आहे की, शेवटल्या पदाचे लिंग साऱ्या समासास लागते या नियमासच अनुसरून सगळा सामासिक शब्द येथे पुल्लिंगी करून 'ते' या पुल्लिंगी बहुवचनान्त सर्वनामाशी कवीने अन्वय केला आहे

‡ हा प्रयोगहि संस्कृताच्या पद्धतीवरच केला आहे संस्कृतात 'राजाने त्यास प्रधान केला', 'मनुष्याने सुज्ञ असावे' असे प्रयोग न होता 'राजाने त्यास प्रधानास केला', 'मनुष्याने सुज्ञाने असावे' असे होत असतात. असाच प्रकार वरील दोन पद्यात केला आहे.

कराल, तरि आयका, प्रभु! खराच मी दुष्कृती।—केकावली, ३४, पूर्वार्ध.
घाली घृतान मेधव, दुग्धीं जबीर, पायसी कथिका, ।
मथि काम–शर जया **त्या**, राम ह्मणे **साधु मोक्ष–सत्पथिका**॥ बृहद्दशम, ८६, १३.
(४) त्वा हे पाच पति कसे वश केले? भजति सर्व एकीते?
थोडे याहुनि पाहुनि **नटती**§ कादबिनीस केकी ते॥'—वनपर्व, ६, ५८

वरील सर्व प्रयोगावरून मोरोपताचा एकदर रोख तेव्हाच दृष्टीस पडतो तो अर्थात् हाच की, मराठी भाषेस जितकी व्याकरणशुद्धता आणता येईल तितकी आणावयाची पण इतकेच नव्हे, वरील उदाहरणावरून हेहि सहज लक्षात येईल की, संस्कृतातील व्याकरणप्रयोगहि मराठी कवितेत आणण्याचा त्याने यत्न केला आहे हे पूर्वीच्या एकाहि मराठी कवीने मुळीच केले नसल्यामुळे या शेवटल्या कवीचा यात मोठा धीटपणा उघड दिसतो पण हेचसे काय, प्रस्तुत मालेच्या चवथ्या अकात[२] सागितल्याप्रमाणे आमचे बाकीचे महाराष्ट्र कवि बहुतेक सारे व्याकरणापासून केवळ अलिप्त होते असे म्हणण्यासहि काही हरकत नाही त्यात अगोदर विद्वान् म्हणण्यासारखे तीनचारच निघतील, आणि व्याकरणास बुद्धिपुरःसर अनुसरलेला आम्हास एक मोरोपतच दिसतो बाकीच्याची कोणाचीहि व्याकरणाकडे तशी करडी नजर दिसत नाही* असो, तर हा महाप्रसिद्ध कविहि आमच्या पक्षाचा आहे असा नाद करण्यास वरील लोकास सवड राहून ते म्हणतील की, ज्या अर्थी या कवीनेहि असे

---

§ 'नट्' नाचणे या संस्कृत धातूवरून वरील क्रियापदाचा अर्थ 'नाचतात' असा होतो संस्कृताच्या पद्धतीवर केलेल्या अशा प्रयोगास 'Sanscritism' असे इंग्रजीत म्हणता येईल

१ अन्वयार्थ—कादबिनीस (मेघमालेला) पाहुनि केकी (मयूर) नटती (नाचू लागतात) ते याहुनि थोडे! (यात काय नवल?) —'**सम्पादक**'

२ पृष्ठ २६, 'विद्वत्त्व व कवित्व', पॅरा १० पाहा —'**सम्पादक**'

* वामनपडिताच्या ग्रथातून जागोजाग अशुद्धे आढळतात —

(१) कैकेयीच्या ये गृहा 'सानुरागे'। (२) दे भूमि 'विप्रप्रवरोत्तमाते'। (३) करी बळी 'स्वात्मनिवेदनाते'। (४) असा मी त्या माते 'पुनित' करिशी तू जननिये। (५) वस 'तु' 'मौन्यपणे' 'अथवा उगा'।

या शेवटच्या एका लहानशा चरणात तर बहुधा शब्दाइतक्यात चुका आहेत — (१) 'तु' याबद्दल 'तू' असावे (२) 'मौन्य' हा शब्द अगदी अशुद्ध आहे, खरा शब्द 'मौन' ('मुनि'पासून तद्धित) होय (३) तो विशेषण नव्हे, यास्तव 'पण' हा प्रत्यय त्यास लागणे नाही (४) 'अथवा उगा' याचा काहीच अर्थ दिसत नाही— 'मौन धर' आणि 'उगा वस' ही दोन्ही केवळ समानार्थक होत!

रघुनाथपडितातहि 'नाडीज्ञान जयाचे', 'करुनि मज रवाना' वगैरे ठिकाणी भाषाशुद्धीकडे बरेच दुर्लक्ष आढळते

असो, वर इतर कवीचे दोष दाखविले त्याप्रमाणेच खुद्द मोरोपताचेहि काही दा-

(पुढे चालू)

शुद्ध प्रयोग मराठीत बळेच घातले आहेत त्या अर्थी यापुढे आपणहि तोच क्रम चालविला असता काही काळाने रूढिहि फिरवून टाकता येईल हे म्हणणे सकृद्दर्शनी कोणास समजस वाटेल, पण वास्तविक पाहिले असता कळून येईल की, ही केवळ भ्राति आहे गद्य भाषेत व पद्य भाषेत नेहमी फार अतर असते दोहोचे नियम अगदी निराळे, एकात[2] असा प्रयोग करतात, म्हणून दुसऱ्यात[3] तो केला असता कधी शोभणार नाही मोरोपताने वरील प्रयोग जरी आपल्या काव्यात निर्भयपणे केले आहेत, तरी बोलण्याचालण्याच्या भाषेत 'मी तू मारिलास', 'त्याने मी धरलो', 'मी असा स्वप्न पाहिला', 'तो माझे मित्र आहे', 'त्याने त्याला शहाण्यास केले'. असे प्रयोग तो करीत असेल काय ? इग्रजीत ऱ्हस्वाचे दीर्घ, दीर्घाचे ऱ्हस्व, हवे तसे छदोऽनुरोधाने करतात, म्हणून बोलतातहि तसेच काय ? कालिदासाने

त पातयां प्रथममास पपात पश्चात्[4] ।

असे काव्यात घातले ह्मणून तो नेहमीच्या बोलण्यातहि आपला निरकुशत्वाचा ह-

---

क्क चालविले पाहिजेत हे आमच्या वाचकापैकी पुष्कळास बहुधा अशक्य वाटेल का की, या शेवटच्या कवीचा वर सागितल्याप्रमाणे व्याकरणशुद्धतेविषयी ह्मटला ह्मणजे मोठाच बाणा आहे व तसा त्याचा लौकिकहि आहे परन्तु पुढे पाहा --

ऐसे म्हणता स्त्रीच्या कठी घालूनि मिठी म्हणे, "अयि ! ते ।

कथमेवमुक्तमदय तदय 'किमनष्ठित क्षमो दयिते ! "॥'---आदिपर्व, ३१,२७

'अनुष्ठितु' ही अर्थात्च मोठी चूक आहे शुद्ध रूप 'अनुष्ठातु' हे होय पण अनुष्ठित' या भूतकालवाचक धातुसाधितावरून आपला कवि येथे चुकला ! --

तसेच एके ठिकाणी 'पुनीत' असे अशुद्ध रूप वाचल्याचे आम्हास आठवते स्थल पक्के माहीत नाही ते अर्थात्च 'पूत' असे असावे पुनाति या रूपावरून कवि फसला, हे उघडच आहे अथवा वरील वामनपडिताच्या चरणावरूनहि ही चूकी झाली असल्याचे सभवते

मोरोपताची व्युत्पत्ति केवळ पुराणिकाइतकीच असल्यामुळे वरील चुका त्याच्या हातून घडल्या यात काही आश्चर्य नाही ! आताप्रमाणे लहान सुलभ व्याकरण-ग्रथ त्या वेळेस नव्हते हे लक्षात आणले पाहिजे तसेच 'वैयाकरणास्तृणव' ही गम्मतहि आमच्या सस्कृतज्ञ वाचकास बहुधा माहीत असेलच ! !

१ अन्वय---अयि, ते कथ एव उक्तम् ? दयिते ! अय तत् अनुष्ठितु क्षम किम् ?
अर्थ---हे स्त्रिये, तू कसे असे (निष्ठुर) बोललीस ? हा मी ते करण्यास समर्थ आहे काय ? ---'सम्पादक'

२, ३. वस्तुत 'एकीत' व 'दुसरीत' अशी रूपे हवी होती कारण गद्य भाषा व पद्य भाषा याबद्दल ते शब्द आले आहेत. तथापि समर्थनच करावयाचे तर गद्य व पद्य याबद्दल ते शब्द घातले आहेत असे म्हणता येईल. पण समर्थन झाले तरी ते लगडेच ! ---'सम्पादक'

४. '(दशरथाच्या बाणाने) प्रथम त्याला (डुकराला) पाडले, मग (तो) आपण पडला.' [रघुवश, ९, ६१, अत्यचरण] ---'सम्पादक.'

कक* चालवीत असेल काय? अर्थात्च नाही तेव्हा पद्यरचनेतील प्रयोगावरून गद्यातील प्रयोगास काही आधार मिळत नाही शिवाय, दुसरे असे की, कवीचा एकदर परिपाठच आहे की, बोलण्याचालण्याच्या भाषेपासून जितकी करवेल तितकी कवितेची भाषा निराळी करावयाची प्रकृत[1] व्यवहारात जी नेहमी भाषा चालू असते तिच्याच रूपाने कविता लिहिल्यास ती केवळ हास्यास्पद दिसते यास्तव विभक्ति-प्रत्ययात, वाक्यरचनेत वगैरे जेथे तेथे कवितेचे स्वरूप गद्याहून नेहमी भिन्न करतात, व छंदोऽनुरोधाने वगैरे ते आपोआपहि होतेच मिल्टन् कवीच्या 'पॅराडैज् लॉस्ट्' काव्यावर ॲडिसन् नामक प्रख्यात निबधकाराने जे सर्वप्रसिद्ध निबध लिहिले आहेत, त्यातील एकात त्याने कवितेची भाषा प्रौढ करण्याचे दोनतीन उपाय सागितले आहेत त्यातील एक हा आहे की, परभाषेतील प्रयोग आपल्या भाषेत घ्यावे, की, तेणेकरून काव्यरचना गद्याहून निराळी होऊन त्या भाषेचा प्रौढपणा आपल्या भाषेत उतरतो आपल्या मराठीस जशी संस्कृत तशी इंग्रेजीस लॅटिन् भाषा होय, यास्तव मोरोपताप्रमाणे मिल्टन् कवीने त्या प्रौढ भाषेतील प्रयोग आपल्या काव्यात कित्येक जागी उतरले आहेत आता आपल्या कवीने[2] ॲडिसन्चे निबध न वाचता वरील गोष्ट त्यास[2] कशी सुचली, याचे आमच्या वाचकास कदाचित् मोठे आश्चर्य वाटेल, त्यातून विशेषत काय झाले आहे की, तसा प्रयत्न पूर्वीच्या मराठी कवीतून कोणीहि— खुद्द वामनपडितानेहि— बिलकुल केला नाही पण वर सागितलेल्या दुसऱ्या[3] कवीवरूनच या शकेचे समाधान होईल ह्मणजे ॲडिसन् याने निबध लिहिण्यापूर्वीच जसा तो प्रकार तिकडे मिल्टन् याने केला तसाच इकडे इतक्या अतरावर आपल्या कवीनेहि केला, ॲडिसनचे निबध मधल्यामधेच राहिले! वस्तुत जर पाहिले तर वरील गोष्टीचे कारण असे आहे की, नियम हे सामान्य मनुष्याच्याच उपयोगार्थ होत, जे जात्याच महाबुद्धिमान् असतात त्यास अन्यकृत नियमाची मुळीच गरज पडत नाही त्याचेच स्वतउद्भूत ज्ञान त्यास नियमाच्या जागी होते 'लीलावतीना सहजा विलासा'[4], 'स्त्रियाचे विलास त्यास आपोआप प्राप्त होतात' असे भर्तृहरीने ह्मटले आहे तीच गोष्ट वरच्यासारख्या महाकवीस लागते ह्मणजे स्त्रियास यौवनदशा आली असता विलास जसे मागून आपोआप आलेच, त्याप्रमाणेच कवीची बुद्धि एकदा प्रौढ दशेस आली की, तिचे जगास मोहनी[5] घालणारे विलासहि सहजच प्रकट होतात!

---

* 'निरकुशा कवय' ह्म० 'कवि जे जे प्रयोग करतील ते ते चालणारे आहेत' अशी संस्कृतात एक ह्मण आहे इंग्रेजीत याच अर्थी Poetical license ह्मणतात

१ प्रकृत ह्मणजे प्रचलित, चालू —**'सम्पादक.'**

२ 'कवीने' याऐवजी 'कवीस' असे हवे होते व पुढचा 'त्यास' हा शब्द नको होता कारण 'कवीने' या तृतीयान्त कर्त्याला क्रियापदच उरत नाही! अगर 'न वाचना' याबद्दल 'वाचलेले नसता' असे शब्द तरी हवे होते ३ मिल्टन् —**'सम्पादक'**

४ शृगारशतक, ७८, १ पुढचे तीन चरण —त एव मूढस्य हृदि स्फुरन्ति। रागो नलिन्या हि निसर्ग–सिद्ध, तत्र भ्रमत्येव मुदा षडङ्घ्रि॥ —**'सम्पादक'**

५. 'मोहिनी' अधिक शुद्ध. 'मोहनी'हि चूक नव्हे अर्थ भुरळ. —**'सम्पादक.'**

तीस शिक्षणाची गरज पडत नाही

असो, तर या दोन कारणावरून मोरोपताने आपल्या कवितेत कमेहि व्याकरण आणले असले, तरी ते चालू गद्य भाषेस अगदी उपयोगी पडणार नाही काव्य रचणारानी हवी तर त्याची पद्धति पुढे चालवावी, पण गद्यरचना करणाराने तीस अनुसरता कामा नये जी वेडीवाकडी रचना कवितेस शोभा देते तीच गद्यास हास्यास्पद मात्र करील ठीकच आहे, पाहा की, कलावतीण आपल्या गायनाने व नृत्याने रसिक विलासी जनास तल्लीन करून टाकते, ह्मणून नेहमी बोलतानाहि जर ती गाऊनच बोलेल किंवा एरवी चालताना नाचतच जाईल, तर ते उपहासास्पद होणार नाही काय? हीच गोष्ट भाषेस लागते कवितारूपाने ती प्रकट झाली असता जे जे विलास ती[1] करील ते ते तीस शोभतच जातील, व तितकी तितकी तिचे ठायी रममाण होणाऱ्या रसिकास ती अधिकच प्रिय होईल, पण एरवीच्या गद्य रूपास ह्मटले ह्मणजे तिचे स्वरूप जितके सरळ व साधे असेल तितके चागले!

१२. याप्रमाणे मागे केलेल्या तिन्ही सदराचा विचार झाला या महत्त्वाच्या विषयावर आजपर्यंत ऊहापोहपूर्वक कोणीच विचार केलासा दिसत नाही, यास्तव प्रकृत निबधात त्यासबधाने जे काही विचार प्रदर्शित केले आहेत त्याकडे आमच्या भाषेच्या मार्मिक ज्ञात्यानी चागले लक्ष पुरवावे अशी त्यास आह्मी सूचना करतो हा अशासबधाचा पहिलाच लेख आहे, यास्तव आमच्या लक्षात न आलेल्या गोष्टी यात कित्येक घालावयाच्या राहिल्या असतील, किंवा घातल्या आहेत त्यात फेरफार करणेहि कदाचित् जरूर पडेल तरी सदरील निबधाने या अगत्याच्या विषयाकडे जर आमच्या लोकाचे लक्ष लागेल तर तेवढेहि आह्मास बस्स आहे असो, आता या अकात एकदर आपणाकडून आह्मी काय सिद्ध केले ते थोडक्यात सागतो भाषेचे ह्मणजे पडून गेलेल्या रूढीचे सामर्थ्य केवढे आहे व त्यापुढे व्याकरण किती पगु, हे दाखवून तीस अटकाव करू जाणे हे किती वेडेपणाचे काम आहे ते दर्शविले त्यावरून असे समजावयाचे की, जेथे रूढीचा आणि व्याकरणाचा विरोध पडतो तेथे 'शास्त्राद्रूढिर्बलीयसी' ह्मणजे 'शास्त्राहून रूढि प्रबळ आहे' याच वचनास प्राय अनुसरणे उत्तम तसेच वर्ण, शब्द किंवा वाक्य[2] ही कशी लिहावी असा जेथे म्हणून सदेह पडेल, तेथे फार करून केवळ उच्चारावरून प्रमाण धरून चालावे हा नियम अत्यत सयुक्तिक, साधा आणि सोपा असून यामुळे लेखी भाषेत चोहोकडे एकदम मेळ बसून जाईल, हे उघड आहे

१ 'ती' नको निष्कारण पुनरुक्ति. 'ती प्रकट झाली असता' यात 'ती' हा शब्द आला आहेच —'सम्पादक'

२ 'वाक्य' चूक, 'वाक्ये' असा शब्द हवा 'किंवा' या उभयान्वयी अव्ययाने जोडलेल्या तीन नामाबद्दल 'ही' हे अनेकवचनी सर्वनाम वापरले असल्यामुळे ती तीनहि नामे अनेकवचनीच हवी. —'सम्पादक.'

४. वाचन.

[अंक ११वा (नोव्हेंबर १८७८)--(१) विषयस्वरूप (२) व्युत्पत्ति (३) दोन लाभ (४) पहिला—मनोरंजन (५) इतर प्रकाराशी तुलना (६) दुसरा लाभ—ज्ञान (७) विशेषत निरूपण (८) मराठीतील ग्रंथसंग्रह (९) हल्लीचा वाचनाचा प्रघात (१०) त्याची खरी रीत]

अथास्य[1] तत्त्वेषु कृतेऽवभासे । समुन्मिमीलेव चिराय चक्षुः[2]।*

-- किरातार्जुनीय.[3]

१ प्रस्तुत अंकात वाचन म्हणजे वाचण्याची कला याविषयी लिहावयाचे नाही. ह्मणजे उत्कृष्ट वाचनाचे जे काही नियम आहेत ते दाखल करून त्याचा उपयोग सांगणे हा याचा उद्देश नाही तर ग्रंथ वाचण्याचा निरंतर नाद असणे हे किती हितावह आहे, तो प्रघात आपल्या लोकांत कितपत आहे, वाचावयाचे ग्रंथ कसे असावे, ते वाचावे कसे, वगैरे गोष्टींविषयी या निबंधात विचार करू

२. येथे पहिल्याने 'वाचन' या शब्दाची व्युत्पत्ति असळ चमत्कारिक आहे ती सांगतो हा शब्द अर्थातच 'वच्' (बोलणे) या धातूपासून निघाला आहे, आणि हे रूप प्रयोजक रूपावरून साधलेले क्रियावाचक नाम होय तेव्हा वाचन ह्मणजे 'बोलवणे'. 'पुस्तक वाच' ह्मणजे 'पुस्तकास बोलव' असा अर्थ ! यावरून कागदास—किंवा कागद तरी कसचा !—वृक्षत्वचास वगैरे बोलते करण्याची लेखनकला* जेव्हा पहिल्याने निघाली, तेव्हा आपल्या पूर्वजास जे आश्चर्य वाटले ते वरील शब्दांत गर्भित होते

३ असो, आता मुख्य विषयाविषयी विचार करू वाचनापासून लाभ कोणकोणते आहेत ते सर्वास विदितच आहेत ते मुख्यत दोन --एक मनोरंजन आणि दुसरा ज्ञान आता याविषयी अनुक्रमेकरून लिहू

४ पहिले मनोरंजन याचा अनुभव थोडाबहुत बहुधा सर्वास असेल लहान वयात

---

१ अस्य ह्मणजे पार्थस्य, अर्जुनाच्या २ सर्ग ३, श्लोक २६. ---**'सम्पादक.'**

* याप्रमाणे तत्त्वाचा बोध होऊन त्याच्या हृदयात ज्ञानदीप उजळला असता, फार दिवस मिटलेले डोळे जणो काय एकदम उघडले !

३ अर्जुन व किरातवेषधारी शंकर याच्यामधील युद्धावरील बहारीचे काव्य, कर्ता, भारवि शके ५५६ (सन ६३४) मधील एका कोरीव लेण्यात भारवि व कालिदास याचे सुविख्यात कवि असे वर्णन केले आहे —

येनायोजि न वेश्म स्थिरमर्थ—विधौ विवेकिना जिन—वेश्म ।
स जियतां रवि—कीर्तिः कविताश्रित—कालिदास—भारवि—कीर्तिः ॥ —**'सं०'**

* 'लेखन' हा शब्द तरी 'वाचन' शब्दाप्रमाणेच ऐतिहासिक ह्मणजे पूर्वस्थितिसूचक होय. 'लिख्' ह्मणजे 'ओरखडणे' यावरून लिहिण्याचा प्रघात पहिल्याने झाडाच्या साली वगैरे कठिण पदार्थांवर झाला हे उघड दिसते

तर ही गोष्ट विशेषत अनुभवास येते लहान मुलास प्रथमत. वाचता येऊ लागले ह्मणजे पुस्तके वाचण्याची त्यास केवढी हौस वाटत असते हे सर्वांनी पाहिलेच असेल. अक्षरओळख होऊन आपणास वाचता येऊ लागले हीच अगोदर मोठी गोष्ट मिळविलीशी वाटून तिजबद्दल त्यास मोठाच हर्ष व अभिमान वाटू लागतो त्या भरात त्यास जी उमेद व हौस वाटत असते ती त्याच्या विद्याभासास फार उपयोगी पडते त्या मौजेच्या काळी मनोरजन व ज्ञान ही दोन्ही एकरूपच असतात ह्मणजे पुढील वयात ज्ञानसपादनाची हौस कमी होऊन अभ्यास करण्याचा जसा त्रास येतो तसे त्या वेळेस मुळीच न होऊन नव्या गोष्टी शिकणे हे मनास केवळ रजन करणारेच होते शरीराने ती जशी अचपळ[1] असतात, सुस्त बसणे बिलकुल न आवडून काही ना काही तरी करीत असल्यावाचून त्यास चैनच पडत नाही, त्याचप्रमाणे त्याच्या मनाची स्थिति असते ज्ञानग्रहण करण्यास त्याचे कोवळे मन तेव्हा इतके प्रवीण असते की, व्याकरण, भूगोल, गणित वगैरे जे नीरस शुष्कप्राय विषय तेहि त्यास मोठ्या मजेचे वाटून मनोरजक गोष्टीप्रमाणेच त्याविषयीहि त्यास जी हौस वाटत असते ती काही पराकाष्ठेची ! वरील दोन्ही गोष्टी जगन्नियत्या परमेश्वराचे, त्याने निर्माण केलेला क्षुद्र प्राणी जो मनुष्य त्याच्या कल्याणाकडे केवढे लक्ष आहे याविषयी प्रमाणभूत होत मनुष्य जन्मास आल्यापासून तो[२] स्वत विषयी खबरदार होईपर्यंत मध्यतरी पुष्कळ काळ जातो हा काळ लहानपण होय यात ईश्वराचा असा सकेत उघड दिसतो की, मनुष्याच्या पुढील ससारास उपयोगी असे शारीर व मानसिक सामर्थ्य त्याने या काळात सपादन करून ठेवावे. असो; तर ज्याप्रमाणे मुलास उडण्याबागडण्याची अतोनात हौस असते, त्याप्रमाणेच त्याच्या मनासहि त्या वेळेस स्वभावत च मोठी प्रबळ जिज्ञासा वाटत असते या दोहोंचा नीट उपयोग करून घेणे हे सुजाण मातापितराचे व शिक्षकाचे काम आहे असो, तर वाचनापासून मनोरजन केवढे होते हा लहानपणचा अनुभव सर्व सुशिक्षित लोकास अर्थात् आहेच पण इतकेच नव्हे, ती लहानपणची सवय नीट वाढविली असता अगदी शेवटपर्यंत ती मनुष्यास सारखी खिळून राहते. आजपर्यंत जे मोठमोठे ग्रथकार होऊन गेले ते बहुतकरून सर्व मोठे जब्बर वाचणारे होते असे आढळेल यात वस्तुत पाहता काही आश्चर्य नाही कारण कोणाची बुद्धि केवढीहि उज्ज्वल असली तरी खाणीतल्या हिऱ्याप्रमाणे तीवर जर काहीच सस्कार घडला नाही, तर तिचे तेज कधीहि प्रकट होणार नाही. किवा दुसरा दृष्टान्त घ्या -- जमीन मोठी पिकाऊ आहे, पण तिची नीट मशागत करून जर तीत काहीच पेरले नाही, तर अर्थातच नुसती रानझाडे किवा काटेकुटे हे मात्र तिजवर उगवतील ! तर याप्रमाणेच विशाल बुद्धीचे महान् ग्रथकर्ते जे आजपर्यंत होऊन गेले त्यास वरील गोष्ट पुरतेपणी अनुभवास येऊन आपल्या मनास ज्ञानाचा सस्कार अधिकाधिक करताना ते कधी थांबले नाहीत ग्रथवाचन हेच त्यास परम सुखकर वाटून त्याशिवाय त्यास[३] चैनच पडू नये इटाली देशात सुमारे पाचशे वर्षापूर्वी पेट्रार्क् नामेकरून एक

१. अतिशय चपळ पाहा —'अचपळ मन माझे नावरे आवरीता'. २. 'तो' अनवश्यक.
३. निरर्थक द्विरुक्ति, 'त्यास परम सुखकर वाटून' यात 'त्यांस' आहेच.—'सं०'

मोठा नामांकित कवि[1] होऊन गेला त्याविषयी अशी एक गोष्ट लिहिली आहे की, तो एकदा आपल्या एका मित्राच्या येथे राहिला असता त्याची प्रकृति अमळ बिघडलीशी पाहून तो मित्र त्यास म्हणाला, "तुम्हाला बरे वाटत नाही, यास्तव दहा दिवसपर्यंत तुमची बुके, कागद, लेखणी, शाई, ही मला अडकवून ठेवू द्या" पेट्रार्क् 'बरे!' म्हणाला मग त्याने तसे केले असता पहिला दिवस पेट्रार्क्चा मोठा कटाळवाणा गेला. दुसऱ्या दिवशी भारी डोके दुखू लागले, आणि तिसऱ्या दिवशी तर बारीक ताप भरू लागला ही अधिकाधिक चिन्हे पाहून त्या मित्रास मोठा धाक पडला आणि त्याने मुकाट्याने त्याच्या पुस्तकालयाची किल्ली त्याच्या पुन स्वाधीन केली दुसऱ्या दिवशी तो कवि पुन पहिल्यासारखा हुशार झाला असो, तर याप्रमाणे विद्याप्रिय लोकाचा पुस्तकाविषयी अतोनात हव्यास असतो[2]

५ आता या मनोरजनाच्या प्रकारात व इतर जे लोकात चालू आहेत त्यात किती भेद आहे तो पाहू. कालक्रमण करण्याचे प्रकार विद्वज्जनाचे कोणते व तदितर जनाचे कोणते याविषयी एका सस्कृत कवीने[3] म्हटले आहे —

काव्य–शास्त्र–विनोदेन, कालो गच्छति धीमताम् ।
व्यसनेन तु मूर्खाणां, निद्रया कलहेन वा ॥[4]

"बुद्धिमान् जे आहेत त्याचा काळ काव्य किवा शास्त्र याचे अध्ययन, अथवा विनोद या तिहीत जातो, आणि मूर्खाचा ह्मटला म्हणजे व्यसनात, निद्रेत किवा कलहात!" हे वचन अगदी यथार्थ आहे यात सशय नाही अज्ञ किवा अल्पज्ञ जे लोक असतात त्याचे नेहमीचे वर्तन जर पाहिले, तर वरील श्लोकाच्या उत्तरार्धात त्याचा बहुधा समावेश होईल आणि एकदर जगात पाहिले असता, अशाचीच कोटि फार फार मोठी आहे वरील श्लोकाचे पूर्वार्ध ज्यास खरोखरी लागेल असे लोक किती थोडे! त्यातून आमच्या हिदुस्थानात तर विचारूच नये युरोप खडात वगैरे अलीकडे विद्येचा पुष्कळच फैलाव झाला असल्यामुळे काळाचा वर सागितल्याप्रमाणे सद्व्यय करणारे तिकडेच काय सापडतील ते सापडतील बाकीच्या जगाच्या बहुतेक भागात दुसऱ्या चरणाचेच फार करून प्राबल्य आढळेल आमच्या देशात जुन्या पद्धतीचे जे लोक आहेत त्याचा एकदरीत पाहता वाईटच काळ जातो असे ह्मणता येणार नाही, तरी त्याचा विद्याभ्यास फारच तोकडा असल्यामुळे ज्ञानापासून होणारा जो परमानद त्याचा अनुभव त्यास कधीहि घडत नाही. विद्येचे स्वरूप काही ज्यास कळते म्हणावयाचे असे जे शास्त्री, पडित वगैरे त्याचीहि शिकण्याची पद्धति काही विलक्षणच असल्यामुळे वरील आनद त्याच्याहि ह्मणण्यासारखा अनुभवास येत असेलसे वाटत नाही ही साधारण एकदर लोकाची स्थिति झाली श्रीमताची व विशेषत

१ Francesco Petrarch (1304–1374) विख्यात इटॅलियन् कवि, याच्या ओड्स् व 'To Laura' ही सुनीते इतकी बहारीची व ओजस्वी आहेत की, बहुतेक सर्व भाषात त्याची भाषातरे झाली आहेत चर्च्मध्येहि त्याने बऱ्याच महत्त्वाच्या जागी कामे केली २ 'तुमचा आवडता धदा कोणता?' या प्रश्नाला कार्ल् मार्क्स्ने उत्तर दिले, 'वाचन ३ विष्णुशर्मा. ४ हितोपदेश, १, १ —'**सम्पादक**'

मम्थानिकाची जर आमच्या देशातली स्थिति पाहिली, तर ती फारच शोकास्पद वाटेल सगळ्या देशभर जी लहानमोठ्या राजेरजवाड्याची राग लागत गेली आहे त्यात[1] चागले हुशार तर काय, पण सरासरी समजूत तरी ज्यास आहे असेहि फारच थोडे निघतील! मागे त्यास मोठ्या जोखमीची सरकारी कामे करावयाची पडत, शत्रूचे निरतर भय असे, त्यामुळे त्यास सतत हुशारीने राहावे लागे पण सध्याच्या काळी वरील दोन्ही प्रकार बिलकुल नाहीसे झाल्यामुळे पोरासोराची व अज्ञान लोकाची जी कल्पना की, राजाला ह्मणजे काही करावयाला नको, जेथे तेथे चाकर, निरतर पक्वान्ने खावी, ख्यालीखुशाली करावी, इतकेच त्याचे काम, ती दिवसेंदिवस पूर्णपणे खरी होत चालली आहे! 'तुम्ही काय राजे आहा!' या वाक्यात 'राजे' शब्दाचा जो अर्थ, तो दिवसेदिवस अधिकाधिक यथार्थ होत चालला आहे असे झाल्यावर मग राज्यातील व्यवस्था किती उत्तम असेल व दरबारातली मनुष्ये कशा प्रकारची असतील, याची कल्पना सहजच करता येईल, व वर्तमानपत्रद्वारे ते बहुतेक प्रकार सर्वास विदित होतातच असो, तर मग अशा ठिकाणी वरील श्लोकाचे कोणते अर्थ लागते ते आमच्या वाचकाम फोडून सागावयास नकोच!

वरील लेखावरून हे ध्यानात येईलच की, खरे जे विद्यासुख ते जुन्या पद्धतीच्या लोकास बहुतकरून मुळीच माहीत नाही यास्तव मनोरजनाचे हे माठे साधन त्यास अगदी अतरते. आमच्या मराठीत वाचण्याचे ग्रथ मुळीच नव्हते असे नाही पण ते अगोदर थोडे, आणि त्यातून दुर्मिळ गद्य ग्रथ ह्मटले ह्मणजे इतिहासाच्या किवा पौराणिक विषयाच्या बखरी, आणि पचोपाख्यान[2], विदुरनीति[3] वगैरे तीनचार पुस्तके[4] इतकीच[5] काय ती[5] पद्य–ग्रथ वरच्याहून पुष्कळ होते खरे, पण त्याचा सग्रह ह्मटला तर हरदास वगैरे लोकापाशीच काय तो! छापखान्याचे उत्कृष्ट साधन अनुकूल न-

१ त्यात म्ह० राजेरजवाड्यात, वस्तुत 'तोत' (रागेत) हवे होते —'स०'

२ पचोपाख्यान, कर्ता विष्णुशर्मा पैठण नगरीच्या सुदर्शन राजाला मूर्ख मुलगे असल्याने फार काळजी लागली होती आपल्या कुमार्गवर्ती मुलास शिकवून विद्वान् कोण करील असा सवाल त्याने दरबारात टाकताच बृहस्पतितुल्य विद्वान् ब्राह्मण विष्णुशर्मा याने सहा महिन्यात त्यास शास्त्र–पारगत करण्याचे काम अगावर घेतले मुलगे त्याच्या स्वाधीन केल्यावर त्याने पाच नीतिपर गोष्टी सागून राज्याचा गाडा हाकण्यास त्यास लायक केले हा ग्रथ पचतत्रासारखाच दिसतो, इतकेच नव्हे तर बॉन् विद्यापीठातील सस्कृत व भाषाशास्त्र याचे आचार्य Theodor Aufrecht यानी सर्व उपलब्ध याद्याचा उपयोग करून सस्कृत ग्रथ व ग्रथकर्ते याचा जो एक कॅटलॉग् (Catalogus Catalogurum) लीपझिग् येथे १८९१ साली प्रसिद्ध केला, व १८९५ आणि १९०१ साली त्यास पुरवण्या जोडल्या, त्या कॅटलॉगात पचोपाख्यान ह्मणजे पचतत्र असाच खुलासा केला आहे पण पचतत्रातील राजाचे नाव अमरशक्ति असून त्यातील नगरी महिलारोप्य नामक आहे, इतका मात्र फरक पचोपाख्यान व पचतत्र या दोन ग्रथात पडतो पचोपाख्यानाचे मराठी भाषातर १८५१ साली झाले [३ विदुरनीति व ४, ५, या टीपा पुढील पृष्ठावर पाहा]—**'सम्पादक.'**

सल्यामुळे जे आपणास हवे असेल ते हाताने उतरून घेतल्याखेरीज सोय नसे. पण या सर्वांहून जबरदस्त अडचण ह्मटली ह्मणजे लोक-शिक्षणाचा मुळीच प्रघात नसल्यामुळे लोकात विद्याभिरुचीचा जो मुळीच अभाव होता तो होय मरासरी काव्य-व्युत्पत्ति पुष्कळास असल्यामुळे पुराणादि ग्रथ, तसेच ज्ञानेश्वरी' आदिकरून प्राकृत

---

३ विदुर-नीति—विचित्रवीर्याच्या दोघी निपुत्रिक विधवा स्त्रियाच्या ठिकाणी कृष्णद्वैपायन व्यासापासून नियोगपद्धतीने वशविस्तार करण्याचा प्रयत्न दोनदा सफल न झाल्यामुळे (व्यासाच्या भीतीने एकीने डोळे झाकल्यामुळे तिला अधळा धृतराष्ट्र व दुसरी फिकी पडल्यामुळे तिला पडुरोगी फिकट पडु असे झाल्यामुळे) फिरून तिसऱ्या खेपेस सत्यवतीने दोघीनाहि व्यासाकडे जाण्यास सागितले पण भीतीमुळे स्वत न जाता त्यानी दासीस पाठविले. तिला व्यासापासून झालेला मुलगा विदुर पडूच्या पश्चात् त्याच्या लहान मुलावर ह्मणजे पाडवावर विदुराचे फार प्रेम होते लाक्षागृहाची बातमी बर्बर भाषेने याने युधिष्ठिरास कळविली नसती तर पाडव जळून गेले असते! पाडव वनवास व अज्ञातवास सपवून परत आल्यावर धृतराष्ट्राने सजयास त्याच्याकडे पाठविले व कळविले की, त्यानी अर्धे राज्य मागू नये त्यावर पाडवानी सागितलेला निरोप ('सामाने राज्य दिल्यास ठीकच, नाही तर युद्ध करून घेऊ') त्या वेळी मध्याकाळ झाल्यामुळे दुसऱ्या दिवशी सागण्याचे कबूल करून सजय गेल्यावर धृतराष्ट्रास तळमळ लागून झोपहि येईना तेव्हा तो विदुराकडे गेल्या वेळी त्याने केलेला उपदेश 'विदुरनीति' या नावाने प्रसिद्ध आहे. महाभारत, उद्योगपर्व, अध्याय ३३-५१ पाहा —**'सम्पादक'**

४ कहाण्या, पौराणिक कथा, पुराणे, शुकबहात्तरी, वेताळपचविशी, पचोपाख्यान, सिंहासनबत्तिशी, एकनाथकालीन महालिंगदासाने शेवटच्या तीन मनोरजक ग्रथाचे पद्यमय भाषातर केले आहे —**'सम्पादक.'**

५ वस्तुतः ग्रथासबधी उल्लेख असल्यामुळे 'इतकेच काय ते' असे पुलिंगी शब्द हवे होते, पण 'पुस्तके' या जवळच्या नपु शब्दामुळे चूक झाली असावी —**'सम्पादक'**

१ ज्ञानेश्वरी—ज्ञानदेवाची श्रीमद्भगवद्गीतेवर अठरा अध्यायी, सुमारे नऊ हजार (८८९६) ओव्याची व शके १२१२मध्ये ह्मणजे वयाच्या अवघ्या पधराव्या वर्षी अग्रस्थानी बसलेल्या निवृत्तिनाथासमोर भोवतालच्या श्रोत्यास नेवासे येथे उपदेशिलेली टीका प्राचीन शब्द फार आल्यामुळे ही क्लिष्ट वाटली तरी उत्कृष्ट उपमा व दृष्टान्त याची रेलचेल, लोकोत्तर, प्रेमळ, विद्वत्ताप्रचुर आणि प्रासादिक भाषासरणी, तत्त्वज्ञानाच्या गूढ सिद्धान्ताचे तेज पुज भाषेत सुगम प्रतिपादन व जागोजाग ओथबणारे उत्कृष्ट काव्य हीत आढळत असल्यामुळे हिला सारस्वताचे गोड झाड म्हणावे, की वागीश्वरी म्हणावे, की काव्यगगा म्हणावे, की धर्मक्षेत्र हे नाव द्यावे काहीच कळत नाही! शास्त्र (ज्ञान) व काव्य, बुद्धिप्रागल्भ्य व कल्पनाविकास, धर्म व काव्य याची दु साध्य सागड हीत आढळते शृगाराच्या शीर्षावर शातरसाने जणू पाय दिला आहे असे सोळाव्या अध्यायातील १-१७ ओव्या वाचल्यास वाटेल नववा अध्याय

[पुढे चालू]

ग्रंथ हजारो लोक वाचीत व अजूनहि वाचतात, पण ते केवळ पारमार्थिक बुद्धीने. ह्मणजे तसे करणे हे पुण्यकर्म आहे येवढेच समजून ते करावयाचे अर्थज्ञान किंवा रसानुभव घेऊन वाचणारे फारच थोडे असो, तर याप्रमाणे ग्रंथवाचनरूप जो करमणुकीचा उत्तम मार्ग तो पूर्वीच्या लोकास मुळीच अनुकूल नसल्यामुळे सोंगट्या, बुदबळे वगैरे खेळ, कैफ, किंवा व्यभिचार अशीच पोरकळ[1], निंद्य व लज्जास्पद साधने त्यास जवळ करावी लागत फार तर काय, पण अजूनहि नेटिव्ह् संस्थानातून बहुतेकात वरील प्रकार भरपूर आढळून येतात त्याचे केवळ दिग्दर्शन करणे हे सुद्धा एतद्देशीय मनुष्यास अत्यंत लज्जेचे व खेदाचे काम होईल

तर याप्रमाणे वाचनाचा पहिला मोठा उपयोग ह्मटला म्हणजे त्याच्या योगाने चित्ताचे उत्कृष्ट रंजन होऊन दुसरे जे अज्ञान व मूर्ख लोकाचे शेकडो करमणुकीचे उपाय त्याची बिलकुल गरज राहत नाही भर्तृहरीने[2] एके ठिकाणी[3] म्हटले आहे —

मुकविता यद्यस्ति राज्येन किम् ? ।

'उत्कृष्ट कविता जर आहे तर तीपुढे राज्य काय ?' हेच वचन बाकीच्याहि सर्व प्रकारच्या ग्रंथास लागेल खरा रसिक व विद्वान् हा आपल्या पुस्तकालयात बसून ग्रंथवाचनात निमग्न झाला असता त्यास त्या वेळेस जे सुख होत असेल, ते मोठ्या सार्वभौम राजास भरदरबारात राज्यासनावर बसल्यापासूनहि नसेल ! आणि खरोखरच नुसत्या सुखाच्या संबधानेहि पाहता ते विद्येपासून जितके साध्य होते, तितके राज्यापासून होणे नाही रोमन् लोकाचे लोकसत्तात्मक राज्य बुडून बादशाही अमल सुरू झाल्यावर पुढे जे कित्येक बादशाहा झाले त्याची हकीकत वाचली असता वरील उल्लेखाची प्रचीति कळून येईल त्याची सत्ता त्या वेळच्या बहुधा साऱ्या जगावर असताहि त्यास रात्रंदिवस चैन पडू नये शेकडो राजोपचार निरंतर चालले असता त्याचा त्यास अगदी वीट येऊन त्यानी नाना तऱ्हेचे फंद व चाळे करावे झर्सीज् नामेकरून जो पारसीकाचा[4] राजा होऊन गेला, ज्याने वीस लक्ष सैन्य जमा करून ग्रीस्

भक्ति–स्फूर्ति–ज्ञान याच्या त्रिवेणी–संगमामुळे उत्तमोत्तम ठरतो यात न्हाता न्हाता अनेक साधूनी जिवंत समाधि घेऊन देहविसर्जन केले नवव्याच्या खालोखाल अठरावा अध्याय होय. हा महाराष्ट्र–वाङ्मय–मन्दिरावरील जणू कळसच आहे वाग्यज्ञ संपवून, अवभृथ स्नान करून विश्वात्मक देवाजवळ या अध्यायाअखेर मागितलेले 'आता विश्वात्मके देवे' इत्यादि सर्वाच्या पाठात असलेल्या ओव्यातील पसायदान कोणत्या सहृदयाचे अंतःकरण हलवून सोडणार नाही ? —'सम्पादक.'

१. वस्तुत येथे 'पोरकट' अगर 'पोरगळ' असा शब्द हवा होता —'सम्पादक.'

२ भर्तृहरि, शतकत्रय (शृंगार, नीति, वैराग्य) व वाक्यप्रदीप या ग्रंथाचा कर्ता; इसवी सनाच्या पहिल्या शतकाअखेर अगर दुसऱ्या शतकारंभी होऊन गेला हा विक्रम राजाचा भाऊ असेहि परपरेने कित्येक मानीत आले आहेत. —'सम्पादक.'

३ नीतिशतक, श्लोक २१, चरण ४, उत्तरार्ध. —'सम्पादक'

४ पारसीक (पारशी, इराणी) हे इराण (Persia) देशाचे व तेथील लोकाचे प्राचीन नाव हा देश अफगाणिस्थानच्या पश्चिमेस होता. राजधानी तेहरान. —'सं०'

देशावर स्वारी केली, त्याविषयी[1] अशीच एक गोष्ट लिहिली आहे की, जो कोणी एकादा नवा करमणुकीचा खेळ काढील त्यास त्याच्याकडून मोठे बक्षीस मिळे असो, तेव्हा एकदरीत स्पष्ट काय दिसते की, केवळ शारीर सुखे स्वभावत च अल्पकालिक होत, त्याचा तेव्हाच वीट येऊन मन लवकरच उदास होते मौजेच्या खेळाचीहि गोष्ट तीच व्यसने तर याहूनहि भयकर, त्याच्या योगाने शरीरास बहुतकरून जन्माचा अपाय होऊन निरतर जिवास खाण्याचे मात्र साधन पैदा होते तेव्हा वरील कोणताहि दोष नसून उलटे अत्यत शुद्ध, अत्यत प्रतिष्ठादायक आणि अत्यत मनोरजनावह असे करमणुकीचे साधन एक वाचन मात्र होय

६ दुसरा लाभ ज्ञान हे सपादन करण्याचे ग्रथवाचन एक मोठे साधन आहे हे उघडच आहे सिसरोने[2] एके ठिकाणी म्हटले आहे की, लेखनकला जर नसती, तर मुळारभी जी जगाची स्थिति होती तिजपेक्षा पुढे पाऊल पडतेच ना उघडच आहे साप्रत काळी मानवजाति जी येवढ्या उत्कर्षास पोचली आहे त्या सर्वांचा मूळ पाया पाहिला तर बावन्न मातृकाच[3] होत! हल्लीच्या काळच्या आश्चर्यकारक सुधारणेची जी येवढी भव्य इमारत उभी आहे ती असख्य कारागिराच्या श्रमाचे फळ होय ! मागल्याने रचलेले थर पुढच्याच्या उपयोगी पडावे अशी आजपर्यंत अनादिसिद्ध परपरा चालत आली आहे व हीस एक कारण काय ती लिहिण्याची अमोलिक कलाच होय ही नसती तर आज लक्षावधि महाबुद्धिमान् लोकाचे अत्यत परिपक्व विचार आपणास नाहीसे झाले असते ! प्रख्यात ग्रथकार लॉर्ड बेकन्[4] याने एके ठिकाणी या मुळाक्षरास जहाजाशी तुळिले आहे. आणि[5] म्हणतो की, या जहाजानी कालरूप समुद्राच्या फार दूरदूरच्या बदरावरून आपणाकडे माल आणून[6] यापुढेहि तशाच अत्यत दूरच्या बदरात ती तो

---

१. वस्तुत 'त्याच्याविषयी' असा शब्द हवा होता २ Cicero Marcus Tullius (106 B C–43 B C) रोमन् प्रजासत्ताक राज्यातील मोठा वक्ता व तत्त्वज्ञानी याच्या ग्रथानी याची कीर्ति अजरामर केली याचा धाकटा भाऊ Quintus हा शिपाई होता दोघाचेहि ख्रि पू ४३मध्ये खून झाले ३ मुळाक्षरे —**'सम्पादक.'**

४ Francis Bacon (1561–1626) इग्लिश् तत्त्वज्ञानी व राजकारणधुरधरामध्ये पहिल्या पक्तीत बसविण्याच्या लायकीचा हा एलिझाबेथ् राणीचा ॲटर्नी-जनरल् होता, पहिल्या जेम्स्च्या कारकिर्दीत तो लॉर्ड् चॅन्सेलर् झाला त्याच्या राजकीय चारित्र्याला लाचलुचपतीचा कलक लागला व त्याचे प्रायश्चितहि त्याला भोगावे लागलेच तथापि त्याच्या लेखनातील उज्ज्वल भाषासरणी, खोल विचारसरणी आणि या दोहोवरून सिद्ध होणारी वस्तुमात्राच्या अतरगापर्यंत थेट पोचणारी त्याची सखोल दृष्टि, यामुळे त्याच्या लेखाना तत्त्वज्ञानविषयक वाङमयात अव्वल दर्जा प्राप्त झाला आहे त्याचे निबध व Novum Organum ही पुस्तके त्याचा दीर्घ व्यासग व प्रचड बुद्धिमत्ता याची उज्ज्वल स्मारकेच होत —**'सम्पादक.'**

५ 'आणि' या शब्दानतर 'तो' असा शब्द हवा 'ह्मणतो'ला कर्ता नाही —**'स०'**

६. **'आणला असून'** असे शब्द हवे होते. कारण, 'आणून' हा शब्द वापरल्यास 'जहाजानी' या कर्त्याला क्रियापद नसल्यामुळे तो तसाच लोबकळत पडतो. —**'सं०'**

पोचवितील! असो, तर याप्रमाणे सर्व काळच्या व सर्व देशाच्या महान् महान् लोकाची आपणास हवी तेव्हा, हवी तेथे, हवी तेवढी वेळ परमानदकारक सगति होण्याची जी अद्भुत सोय सर्वांस झाली आहे, तिचे मोल किती म्हणून सागावे! त्यातून अलीकडे तर मुद्रणकला, अग्निरथ वगैरे अनेक साधनानी वरील सुख तर चोहोकडे होऊन केवळ दारिद्र्यावस्थेत असणाऱ्या मनुष्यासहि ते अनुकूल झाले आहे तसेच विद्येच्या सर्व शाखावरहि अलीकडे ग्रथ होऊन[1] काही अमुक शाखाच पढल्याच्या योगाने पूर्वीच्या काळी बुद्धीवर जो सकुचित्वाचा वाईट सस्कार घडत असे तोहि हल्लीच्या काळी नाहीसा करण्याची सोय होऊन[2] अलीकडील शिक्षणपद्धतीचा मुख्य रोख तोच आहे आपल्याच देशातील पूर्वीची स्थिति पाहिली तर विद्याभ्यासाची यत्ता निदान तरी बारा वर्षे होती तितका काळपावेतो गुरूच्या घरी राहून एकनिष्ठेने जेव्हा अध्ययन करावे तेव्हा काही म्हणण्यासारखी विद्वत्ता शिष्याच्या ठायी यावी आणि इतकेहि करून बहुधा कोणत्या तरी एकाच शास्त्रात त्याची गति! न्याय[3] आहे तर व्याकरण नाही,

१ 'होऊन'बद्दल 'झाले असून' हवे २ 'होऊन'बद्दल 'झाली असून' हवे —**'सं०'**

३ **न्याय**—'विश्वोत्पादक व विश्वनियामक' अशा परमेश्वराचे अस्तित्व साख्य मानीत नाहीत "जड प्रकृतीत उत्क्रातीचे सामर्थ्य स्वभावत च असते, कर्मच त्या उत्क्रातीचे नियमन करते व आत्मा—ज्याच्याकरिता उत्क्राति होत असते तो—निष्क्रिय आहे, जग हे सत्य व अनादि आहे, कारण, 'सत् वस्तूंशिवाय अस्तित्व असणारे पदार्थ उत्पन्नच होणार नाहीत, प्रकृति अविभाज्य असली तरी ती सत्त्व, रजस्, तमस् अशी त्रिविध गुणयुक्त असल्यामुळे काही नियमानी सृष्टीच्या उद्भवाला व विविधतेला कारण होते", असे साख्य मत आहे कपिल हा या मताचा प्रवर्तक हा इ स पूर्वी सहाव्या शतकात होऊन गेला ईश्वरकृष्णकृत 'साख्यकारिका' हा या मताचा आद्य ग्रथ होय

साख्याशी विसदृश आणि सेश्वरवादी अशी दोन दर्शने, एक वेद व ब्राह्मण याच्या आधारावर, व दुसरे उपनिषदाच्या मूळ अद्वैतपर अध्यात्म विचाराचा पद्धतशीर विकास होऊन, निर्माण झाली पहिल्याचा जनक जैमिनि, यात कर्मकाडाचाच विचार आहे विधि व तत्पालनजन्य फलप्राप्ति, याचीच यात चर्चा आहे हे वेदाचे अपौरुषेयत्व मानते शब्दोच्चार अनादि व शब्दाचा त्याच्या अर्थाशी सबध सकेतजन्य नसून स्वयभू असतो असे हे मत आहे यात तत्त्वविचार नाही याला पूर्व–मीमासा, कर्ममीमासा अगर मीमासा ह्मणतात दुसऱ्या मताला उत्तर–मीमासा अगर शारीरक मीमासा म्हणतात याच्या 'तत्त्वमसि' या प्रमुख सिद्धान्तावरून जीवात्म्याचे तादात्म्य अगर अनन्यसादृश्य व्यक्त होत असल्यामुळे याला 'अद्वैत' असेहि म्हणतात 'जीवात्मा परमात्म्याचा अश अगर व्यक्त स्वरूप आहे' असल्या मिथ्याभासाचे कारण अविद्या किंवा स्वयभू अज्ञान होय, असे मानणाऱ्या या मताचा आधारभूत ग्रथ बादरायणकृत ब्रह्मसूत्र हा होय

'न्याय' हे दर्शन कणादाच्या वैशेषिकाचेच विकसित स्वरूप होय यात विध्यनुरूप तर्कशास्त्राचे विस्तृत विवरण आहे गौतमाचे 'न्यायसूत्र' हा या दर्शनाचा आ-

[पुढे चालू.]

व्याकरण आहे तर मीमासा[1] नाही, असा प्रकार अर्थात्च होत असे कारण जे शास्त्र हाती धरावयाचे ते शेवटास पोचविल्यावाचून थाबावयाचेच नाही, ही त्याची शिक्षण-पद्धति पुष्कळ तऱ्हेवाईकच होती यात सगय नाही तिचा एक मोठा गुण होता खरा, की जेवढे म्हणून कोणी शिकेल तेवढे अगदी ठाम! एकदा त्याचे पठण झाले म्हणजे त्यात लेचेपेचेपणा बिलकुल राहावयाचा नाही कोणतेहि शास्त्र घेतले की, त्यावरील मुख्य ग्रथ, उपग्रथ, टीका, प्रतिटीका वगैरे जेवढे म्हणून ग्रथ असतील तेवढे पार मुखोद्गत केल्यावाचून प्राय सोडावयाचे नाहीत! मुळी परपरेनेच तशी वहिवाट चालत आलेली! गुरु आपल्या आसनावर बसून पक्ति सागावयाला लागले म्हणजे शिष्याच्या हातात जेवढे पुस्तक असेल तेवढेच काय ते, गुरूनी म्हणून पाठ सागताना पोथी हाती धरावयाचीच नाही! तसे करावे लागले तर तो गुरु कसचा? असो, तर असाच बाणा पूर्वीपासून चालत आलेला असल्यामुळे पुढे जे शिष्य गुरुस्थानापन्न होतात, तेहि तो तसाच पुढे अबाधित चालवितात याप्रमाणे अलीकडची जी पोपटपची तीस पूर्वी मुळीच थारा न[2] मिळून[2] जे कोणी पडित होत, ते आपआपल्या शास्त्रात केवळ निष्णात असेच होत अलीकडील इग्रेजी युनिव्हर्सिटीच्या पद्धतीने म्हटले म्हणजे हवा तो विषय ज्यास अवगत आहे असे विद्वान् तयार करावयाचे! हमालाचे जसे टप्पे असतात, त्याप्रमाणे आधीच नि शक्त झालेल्या आमच्या गरीब विद्यार्थ्यांवर वर्षानुवर्ष अधिकच विषयाचे ओझे लादून त्यानी अमुक दिवसात अमुक मजल मारली पाहिजे असा ठराव झालेला असतो मग विद्यार्थीहि निरुपायास्तव जेमतेम करून तेवढी यातायात करतात, पण एकदा सुटले म्हणजे बुकाना जी एकदा रजा मिळते ती मिळते त्याच्या कृपाळू आईने येवढा खटाटोप करून जे नाना विषयाचे ज्ञान त्याचे ठायी साठविले[3] असते[3] ते लवकरच घालवून ते बहुधा पहिल्यासारखेच पुन लखलखीत होऊन बसतात! असो, तर या मानाने पाहता पहिली एकधोरणी रीतच काही अशी बरी होती असे आम्हास वाटते तरी अली-

धार–ग्रन्थ आहे न्याय व वैशेषिक दोन्ही मताना ईश्वरास्तित्ववाद कालान्तराने मान्य झाला असला तरी प्रकृतीला कोणी जनक आहे हे मात्र त्यास मान्य नाही पतजलीचे योगदर्शन, जीवात्मा व परमात्मा याच्या ऐक्याचा (ह्म०आतमा ब्रह्मस्वरूप होण्याचा) मार्ग एकाग्र ध्यान होय असे प्रतिपादिते

१ मीमासा—षड्दर्शनापैकी एक या आर्य तत्त्वज्ञानपद्धतीचे दोन प्रकार आहेत. (१) पूर्वमीमासा ऊर्फ कर्ममीमासा ऊर्फ मीमासा (सस्थापक जैमिनि), वेदवाङमयातील वादग्रस्त वाक्याचा अर्थ निश्चित करणे व वैदिक धर्मविधीचे बिनचूक अर्थ लावणे हे या मीमासेचे दोन उद्देश (२) उत्तरमीमासा ऊर्फ ब्रह्ममीमासा ऊर्फ अद्वैत वेदात (सस्थापक बादरायण); ब्रह्मस्वरूपनिर्णय हा हिचा उद्देश या दोन्ही मीमासा स्वतत्र आहेत, परस्परावलबी नाहीत नावावरून उत्तरमीमासा पूर्वमीमासेचा उत्तरार्ध अगर परिपाक असेल असे वाटणे सभवनीय असले तरी वस्तुस्थिति तशी नाही २. 'मिळत नसून' असे हवे —'**सम्पादक**'

३ वस्तुत 'साठविलेले असते' असे शब्द हवे नाही तर सकेतार्थ होईल —'**स०**'

कडे जे सर्व विषयावर उत्कृष्ट रीतीने लिहिलेले ग्रथ युरोपातील भाषात झालेले आहेत, त्याच्या योगाने फार काळ व श्रम न पडता मनुष्याचे मन विशाल व बहुश्रुत होते, व पूर्वीच्या पद्धतीने मनास जडणारे जे वेडेपणाचे ग्रह व दुष्कल्पना त्या यामुळे[1] बहुतेक नाहीशा होऊन जातात, हा लाभ लहानसान म्हणता येत नाही.

७ याप्रमाणे प्रकृत विषयाविषयी सामान्यत काही विचार प्रदर्शित केले. आता खुद्द आपल्या स्वत च्या स्थितीविषयी काही लिहून हा विषय सपवितो

८ आता पहिल्याने हे उघडच आहे की, वाचन म्हटले म्हणजे अगोदर भाषेत ग्रथसग्रह पाहिजे आमच्या मराठीत तो मूळचा कोणत्या प्रकारचा होता हे वर[2] लिहिण्यात आलेच आहे तसेच अलीकडे तो कोणत्या प्रकारचा झाला आहे व होत आहे याविषयीहि प्रस्तुत मालेच्या पहिल्या दोन अकात[3] काही लिहिले आहे आता हा ग्र-

१ यामुळे म्ह० युरोपीय ग्रथामुळे नव्हे तर मनुष्याचे मन विशाल व बहुश्रुत होण्यामुळे २ पृष्ठे ३५–३६ पाहा —'सम्पादक.

३ "इतर ग्रथाचा भरणा आपल्या भाषेत अद्याप मोठासा झाला म्हणता येत नाही इग्लिश् भाषेत पहिल्यानेच गति होऊन तीतील सुरस ग्रथाची आपल्या लोकास जेव्हा गोडी लागली, तेव्हा त्यासारखे आपल्याहि भाषेत काही करावे अशी त्यास सहजच मोठी हौस वाटली मग पुष्कळानी हा उद्देश भाषातरद्वारा सिद्धीस नेला याच्या योगाने लोकाचे पुष्कळ हित झाले पुढे कित्येकानी यावरहि तोड करण्याचे मनात आणले कोणी इग्रेजी ग्रथाच्या नमुन्यावर कल्पित कथा, नाटके व इतर ग्रथ केले, व कोणी इग्रेजीतीलच गोष्टीचे देशाचारानुरोधाने रूपातर करून मराठी ग्रथ बनविले तशीच सस्कृतातूनहि काव्यादि ग्रथाची भाषातरे होऊन भाषेची व रसिकत्वाची लोकात वृद्धि होण्यास बरीच कारणे झाली याप्रमाणे तऱ्हेतऱ्हेचे ग्रथ होऊन मराठीस पुष्कळ शोभा येत चालली होती पण सध्या दोघाचा मात्र आश्रय तीस उरला आहे एक पाद्री लोकाचा व दुसरा निजवर उपजीवन करणाऱ्या अर्थलुब्ध ग्रथादिकर्त्याचा. पण यावरून सध्या छापली जाणारी सारी पुस्तके येथून तेथून अगदी नादान असतात असा आमच्या लिहिण्याचा अभिप्राय कोणी समजू नये" (अक १)

" विद्येचा इतका फैलाव झाला असता व तिची साधने इतकी वाढली असता वर्तमानपत्राची जशी भरभर झाली तशी पुस्तकाचीच का होऊ नये? विद्वान् लोकाची मराठी भाषेविषयीची उपेक्षाबुद्धि, वर्तमानपत्रेच वाचण्याकडे जुन्या नव्या अशा एकदर लोकाची प्रवृत्ति आणि वर्तमानपत्रातील मजकूर कसाहि असला तरी तो लोकापुढे फार वेळ राहत नाही पण पुस्तकात दर वेळेस काही तरी नवे असावे लागते, व इतर पुस्तकातील उतारे त्याला राजरोस घेता येत नाहीत त्यात जो लेख एकदा पडला तो पडला, त्याची चर्चा होण्याचा पुष्कळ दिवस सबध असतो. . इतकी सर्व पाने स्वत च्या मजकुराने भरून शिवाय त्यात दोष न राहण्याविषयी मोठी खबरदारी ठेवावी लागते, ही पुस्तके मागे पडल्याचीं आमच्या मते तीन कारणे होत मराठी भाषेसबधाने मुख्य अचाट काम म्हणजे कोश, हे इग्रजानीच आ-

[पुढे चालू]

थसग्रह सगळा एकदरीत धरला तरी अर्वाचीन युरोपियन् भाषाशी किंवा सस्कृतादि प्राचीन भाषाशी त्यासबधे' आमच्या गरीब मराठी भाषेस टक्कर मारता येईल हे अगदी सभवत नाही खरे, तरी सध्याच्या स्थितीत सुद्धा तीस आपल्या दारिद्र्याचास्तव केवळ खालीच पाहावयास हवे असे आम्हास अगदी वाटत नाही एतद्देशीय इतर भाषात तर तिच्याहून कोणच्याहि सबधे वरचढशी भाषा एकहि नाही असे आम्हास वाटते, तसेच सुमारे तीनचारशे वर्षापूर्वी इंग्लिश् वगैरे युरोपियन् भाषाची जी स्थिति होती तीपेक्षाहि सध्या देखील तिची स्थिति बरी आहे साराश, केवळ अज्ञानास्तव, दुराग्रहास्तव व आळसामुळे मराठीचा जे तिरस्कार करू पाहतात व तिची ज्यास मोठी लाज वाटते त्यास तसे करण्यास वरच्याशिवाय 'दुसरे कोणतेहि समर्पक कारण नाही हे त्यानी पक्के समजावे तसेच जे फाकडे नवीन विद्वान् जुन्या गालजोडीवाल्या शास्त्र्याप्रमाणे मराठी भाषेवर नाक मुरडतात त्यावर दोन प्रकारचा दोष येतो एक तर जिचे ज्ञान आपण पुरतेपणी कधीहि सपादन केले नाही तीस विनाकारण दूषण देणे हे, आणि दुसरे असे की, जी न्यूनता त्यानी पूर्ण करावयाची ती न केली हे तर एकीकडच राहिले, पण पुन तीबद्दल भाषेसच दोष ! भाषेच्या अगी रानातील जमिनीप्रमाणे तर शक्ति नाही ना ? की तीत जसे गगनचुबित वृक्ष आपोआप उत्पन्न होतात व वाढतात त्याप्रमाणे मोठमोठे ग्रथ भाषेत आपले आपोआप व्हावे ! काव्ये, नाटके, कादबऱ्या, शास्त्रीय ग्रथ हे केवळ स्वत च उत्पन्न व्हावे, मनुष्याच्या श्रमाची ह्मणून त्यास बिलकुल गरज लागू नये, असा जर सृष्टीचाच नियम असता, तर बरीक वरील मराठीवरची दूषणे ठीक होती ! पण अशी स्थिति मुळीच नाही हे स्पष्ट आहे ग्रथसग्रह हे मुख्यतः उद्योगाचे फळ होय मोठमोठे कवि, कादबरीकार, किंवा शास्त्रकार वगैरे निपजणे ही गोष्ट केवळ एकेका देशाच्या भाग्याची होय, ती येथे धरावयाची नाही पण एकदर लोकाच्या हितार्थ इतर भाषातील ग्रथाची भाषातरे करणे किंवा त्याच्या नमुन्यावर आपल्या भाषेत तसे ग्रथ उतरणे, असल्या सामान्य कृत्याकरिता ईश्वराचे लालच निर्माण झाले पाहिजेत असे नाही ! सुताराचे, शिप्याचे वगैरे काम जसे त्यात काही दिवस पडले ह्मणजे बहुधा सर्वास येण्यासारखे आहे तशाच मासल्याची वरील कामे होत इंग्लिश् भाषेत जे आज लाखो ग्रथ झाले आहेत त्या सर्वांचेच कर्ते प्रतिमिल्टन्,[1] प्रतिन्यूटन्[2]

णाकरता करून ठेवले आहेत या कोशानी महाराष्ट्र भाषेवर जे उपकार करून ठेवले आहेत त्यास पार नाही ते तयार करताना शास्त्री लोकाचे साह्य पुष्कळ घेतले, व दोघा साहेबास (मोल्स्वर्थ् व कँडी) सरकारने मोठे बक्षीसहि दिले, हे खरे पण .तितके किंवा त्याहून चौपट सहाय्य मिळाले असते तरी येवढे काम अगावर घेण्यास आमचे विद्वान् कितीक तयार होते ?. सध्या मराठी लिहिण्याची इच्छा आहे एकास व शक्ति आहे दुसऱ्यास "(अक २) —'सम्पादक.'

१. 'त्यासबधे' म्ह० ग्रथसग्रहाच्या सबधात अगर बाबतीत —'सम्पादक.'

१ जॉन् मिल्टन् (१६०८–१६७४) वीररसप्रधान काव्ये लिहिणारा इंग्लड्मधील [ही व २ न्यूटन् या टीपा पुढील पृष्ठावर पाहा.]

असे आहेत काय? काही नाही! पुष्कळ अशी त्या लोकाच्या अचाट उद्योगाचेच केवळ ते फळ होय पण आमच्यात बहाद्दर पाहा कसे आहेत! नाव लिहावयाचे झाले तर पुढे हात सव्वा हात किताब, देशाभिमानाविषयी तर पहिल्या प्रतीचा बाणा, देशकल्याणाचे कोणतेहि काम निघो, त्यात प्रमुख मडळीत नाव, पण देशभाषेत जर चार शब्द बोलण्याचा किंवा लिहिण्याचा प्रसग आला, तर बहुधा प्राणसकटच! असो, तर जेथे स्वभाषेचे येवढे ज्ञान व तीविषयी येवढी आस्था दृष्टीस पडते तेथील स्थिति काय सागावी? ती सर्व प्रकारे अत्यत शोचनीय असून तिच्या सबधे येथवर अनेक वेळा मागे आम्ही लिहिलेच आहे, यास्तव ज्यास्त पुन लिहिण्याची गरज दिसत नाही असो, एकदरीत मराठीतील ग्रथसग्रहाविषयी आम्हास असे वाटते की, सध्या तो जितपत आहे त्याची इतराच्या मानाने पाहता फार मोठी योग्यता जरी नाही, तरी आम्ही सध्या जितपत स्थितीस येऊन पोचलो आहो तितक्या स्थितीला तो चागला उपयोगी पडण्यासारखा आहे, व आमचे पाऊल जसजसे पुढे पडत जाईल त्यात्याप्रमाणे आमच्या भाषेची, अगची योग्यता व लोकाचे कर्तृत्व पाहता तो वाढत जाण्याचेहि आम्हास अगदी कठिण वाटत नाही

९ आता वाचनाचा प्रघात आपल्या लोकात सध्या कितपत आहे तो पाहू पूर्वीच्या पद्धतीचे जे लोक आहेत त्याच्या वाचनाचा वर[१] एक प्रकार सागितलाच आहे,—— की ज्ञानेश्वरी, भगवद्गीता[२] अशासारखे ग्रथ ते नियमाने वाचतात, पण ते केवळ भाविकपणाने, म्हणजे आपण जे वाचतो त्याचा अर्थ आपणास कळावा इतकीसुद्धा

धील प्रमुख कवि पॅरॅडाइज् लॉस्ट् हे याचे इग्लिश् भाषेतील मोठचात मोठे वीररसप्रधान काव्य चार्लस्चा वध केल्यावर क्रॉम्वेल्ने याला कॉमन्वेल्थ्चा लॅटिन् सेक्रेटरी केले १६५२ साली हा पुरा अधळा झाला वेस्ट्मिन्स्टर् ॲबेमध्ये याचे स्मारक उभारण्यात आले याने पॅरॅडाइज् लॉस्ट् व पॅरॅडाइज रीगेन्ड् याशिवाय कित्येक ऐतिहासिक, राजकीय व भक्तिरसात्मक लेख व ग्रथ लिहिले आहेत याची युरोपीय पचमहाकवीत (ग्रीक् होमर्, रोमन् व्हर्जिल, इटॅलियन् ॲरिओस्टो व टासो आणि इग्लिश् मिल्टन्) गणना होते ——'सम्पादक.'

२ न्यूटन् (१६४२–१७२६) इग्लिश् खगोलशास्त्रज्ञ. याने पृथ्वीचे आकर्षण इ० आर्य शोधाचे पुनरुज्जीवन करून दुर्बिणीतहि बऱ्याच सुधारणा केल्या ——'सम्पादक.'

१. पृष्ठ ३६–३७ पाहा ——'सम्पादक.'

२ भारतीय युद्धात होणाऱ्या कुलाच्या व ज्ञातीच्या क्षयामुळे घाबरून किंकर्तव्यमूढ झालेल्या अर्जुनाला क्षत्रियधर्मानुसार युद्ध सोडून सन्यास घेणे गैर, बुद्धिप्रधान कर्मयोगच अधिक श्रेयस्कर व ब्रह्मात्मैक्यभावनेने व साम्यबुद्धीने स्वधर्मप्राप्त कर्तव्यपालनच मोक्षप्रद, असे रणागणावर सागून श्रीकृष्णाने त्याला युद्धास तयार केले हा सवादात्मक उपदेश श्रीमद्व्यासानी आपल्या महाभारत नामक काव्यग्रथात, अठरा अध्यायात व अनुष्टुप् छन्दातील सातशे श्लोकात समाविष्ट केला असून तो 'श्रीमद्भगवद्गीता' या नावाने फार लोकप्रिय झाला आहे हिंदुस्थानातील लाखो लोक पिढ्यानुपिढ्या भगवद्गीता मुखोद्गत करीत आले आहेत. ——'सम्पादक.'

थोड्याचीच इच्छा असते! हे असले वाचन विद्येच्या दृष्टीने केवळ निरर्थक होय हे उघड आहे. आता नव्या पद्धतीचे लोक पाहू यापैकी फार करून सगळ्याचे मुख्य वाचन ह्मटले ह्मणजे वर्तमानपत्रेच होत माजसकाळ लायब्ररीत खेप घालून आले म्हणजे त्या दिवसाचे कर्तव्यकर्म आपण बजावले असा पुष्कळाचा समज दिसतो पण खरोखरीची जी लायब्ररी तिजकडे[1] बहुधा कोणी महिन्याचे महिने ढुकूनहि पाहत नाही तेथे खरा अक्षय वास ह्मटला ह्मणजे अधाराचा व केराचा, पुस्तकाचा खरा चालक[2] ह्मटला ह्मणजे महिन्या दोन महिन्यानी त्यावर साचलेला मळ झाडणारा गडी, आणि त्याचे खरे उपभोक्ते[3] ह्मटले ह्मणजे कृमिकीटक! हा हास्यास्पद प्रकार बहुधा जेथे तेथे दृष्टीस पडत असेल यात सशय नाही पण याबद्दल कोणासहि कधी काही चमत्कार वाटला आहे, किवा तो मोडावयाचे मनात आले आहे, असे बिलकुल आढळत नाही! याचे कारण काय असावे बरे? एकदर लोकात एकाएकी ज्ञानाची भरती येऊन आजपर्यंत मोठे मानलेले ग्रथहि त्यास आज एकदम नादान वाटू लागले? किवा देशात विद्येची अगदी रेलचेल होऊन गेल्यामुळे अधिक शिकण्यास आता जागाच उरली नाही? अथवा सर्व लोक एकदर लोककल्याणाच्या कामास लागून मार्ग तयार करण्याच्या किवा कलाकौशल्य वाढविण्याच्या कामास तर गुतले नाहीत ना! काय असेल ते असो याचे कारण आम्हास एक सुचते ते हे की, वरच्यासारखे प्रकार केवळ लोकाचाराचे[4] होत. सुधारलेले शहर ह्मटले ह्मणजे जशी त्यात म्युनिसिपालिटी पाहिजे, सभागृह, नाटकगृह वगैरेहि अवश्य आलीच, त्याचप्रमाणे पुस्तकालय त्याची एकदा स्थापना होऊन गेली पाहिजे! मग पुढे त्याची व्यवस्था काही का होईना? त्याचा मूळचा अर्थ असा खरा, की उपयुक्त व मनोरजक पुस्तके त्यात ठेवून ती लोकानी वाचावी, व तेणेकरून ज्ञानप्राप्ति करून घेऊन देशभाषेत नसे ग्रथ रचण्याची त्यास उमेद यावी, व पहिल्यापहिल्याने हा त्याचा उद्देश बराच सिद्धीस गेला पण त्याचे आता काय? जे पहिल्याने खरोखर उपयोगाकरिता होते ते आता केवळ शोभेचे कलम झाले आहे! साराश, आमच्या राजेरजवाड्यास कमरेस रेशमी म्यानात लटकणाऱ्या तरवारीचा जितका उपयोग, किवा कित्येक शौकीन गृहस्थाच्या बड्याच्या कप्यात[5] टिकटिक करणाऱ्या धाकट्या घड्याळाचा त्यास जितका उपयोग, तितकाच घरच्या दिवाणखान्यात सुदर सोनेरी पुठ्ठे करवून नीट बेताबेताने ठेवलेल्या लायब्ररीतील बुकाचा! असो, एकदरीत सागावयाचे काय की, याप्रमाणे ग्रथवाचनाचा प्रघात बहुतेक मोडून नुसती वर्तमानपत्रेच वाचण्याकडे आमच्या लोकाचा दिवसेदिवस कल होत चालला आहे. यावरून वर्तमानपत्रे वाचणे अगदी निरर्थक, त्यास लोकानी आश्रय देणे अगदी गैर आहे, असे म्हणण्याचा आमचा बिलकुल रोख नाही ती वाढणे हे भाषेच्या सबधाने व सरकारच्या सबधाने लोकास फार हितावह होय अशी आमची पक्की खात्री आहे पण त्यापलीकडे ज्ञा-

१. ग्रथ-सग्रहाकडे २ हलविणारा, साफसूफ करणारा ३. ज्ञानाचा आस्वाद घेणारे नव्हेत तर कागद खाऊन अगर कुरतडून टाकणारे ४ परपरागत; इतरत्र असल्यामुळे आमच्या देशातहि जरूर ५ कप्यात ह्म० खिशात. —**'सम्पादक.'**

नाचे साधनच नाही, ही जी लोकाची समजूत होत चालली आहे ती मात्र फार गैर आहे, हे आम्हास दाखविणे आहे वर्तमानपत्रे वाचणे हे इग्रेज लोक सकाळी जसा चहा घेतात त्यासारखेच पुष्कळ अशी होय. ह्मणजे अर्धे पोषण, अर्धी करमणूक, असाच दोहोचा प्रकार आहे. शरीराचा निर्वाह होऊन त्याचे यथास्थित पोषण होण्यास जसे चागले जेवणच पाहिजे, त्याप्रमाणेच खरी उपयोगाची अशी विद्वत्ता ज्यास सपादन करणे असेल त्याने मोठमोठ्या नानाविधविषयक ग्रथाचा ऊहापोहपूर्वक यथास्थित व्यासगच केला पाहिजे हे परिश्रम केल्याने आलेला शीण घटकाभर दूर करण्यास व जगात काय उलाढाली चालल्या आहेत त्या समजण्यास वरील पत्राचा आदर करणे बरोबर आहे, पण त्यास विद्येच्या शिखरावर बसवून ठेवणे हे अगदी शोभत नाही. फार तर काय, पण कित्येक मोठमोठ्या ग्रथकाराचे असेहि मत आहे की, वर्तमानपत्रे, मासिक पुस्तके, इत्यादिकाची समृद्धि लोकास अपायकारक होय का की, हीच चाळून पाळून वरवर वाचण्याची सवय एकदा मनास लागून गेली म्हणजे विचारपूर्वक व शोधक बुद्धीने मोठमोठे ग्रथ सावकाश वाचण्याचा मनास कटाळा येऊ लागतो व यामुळे वरवरचे शुष्क पाडित्य मात्र चोहोकडे माजून खऱ्या विद्वत्तेचा लोप होतो

१०. प्रस्तुत विषयावर निरनिराळ्या सबधाने[1] आणखी पुष्कळ लिहिता येईल पण सरतेशेवटी एका मात्र गोष्टीविषयी काही लिहून हा निबध आटपतो ज्यास ग्रथ वाचण्याचा नाद असतो, किवा डौलाकरता जे तसा आव घालतात, ते बहुधा आपली विद्वत्ता वाचलेल्या पानाच्या सख्येवर लेखतात म्हणजे जितकी पाने आपण वाचली तितक्या मानाने आपले ठायी अधिक ज्ञान आले असे ते समजतात पण हा केवढा भ्रम आहे हे हवे त्यास अमळ विचार केला असता कळण्यासारखे आहे जितके जितके ज्याने वाचले तितका तितका तो विशेष ज्ञानसपन्न व शहाणा असे जर असते, तर सध्याचा काळ जगाच्या मागील सर्व काळापेक्षा ज्ञानात व शहाणपणात श्रेष्ठ असता, कारण, हल्ली जितके ग्रथ झाले आहेत व होताहेत, व लोकात वाचनाचा सध्या जेवढा प्रचार आहे त्याचा लक्षाशहि प्राचीन काळी नव्हता पण चमत्कार पाहा काय आहे, की अत्यत प्राचीन काळचे महान् महान् ग्रथकार कीर्तिमदिराच्या अत्युच्च पदावर जे एकदा अढळ बसले आहेत ते आहेत! हल्लीच्या काळी ज्ञानाचा केवढाहि फैलाव झाला तरी त्याची सर कोणासहि येत नाही! तेव्हा यावरून स्पष्टच दिसते की, वाचलेल्या ग्रथाच्या सख्येचा आणि विद्वत्तेचा मेळ घालणे हे नेहमी बरोबरच असते असा नेम नाही ज्याने दहाच ग्रथ वाचले पण ते मननपूर्वक शोधक बुद्धीने वाचले त्याचे ज्ञान, आणि ज्याने शेकडो भगभर वाचून फेकून दिले त्याचे ज्ञान, या दोहोत काहीच साम्य धरता येणार नाही पारसीकाचे मोठ्या डामडौलाचे अफाट सैन्य आणि शिकदराचे[2] थोडकेच पण कसलेले सैन्य या दोहोचा सा-

१ 'सबधानी' असे अनेकवचन हवे मागे निरनिराळ्या हे विशेषण आहे ---'सं०'

२. शिकदर (Alexander the Great) ख्रि. पू. ३५६ ते ख्रि पू ३२३. म-

[पुढे चालू]

म्ना झाला असता जो परिणाम झाला तोच वरील दोन पंडिताचे वाग्युद्ध झाले असता व्हावयाचा! पण इतकेच नव्हे असे 'भाराभर केलेले पाठांतर' सर्वथा 'व्यर्थ' होय इतकेच नव्हे, तर ते अत्यंत अनर्थकारकहि होय. वरच्या सैन्याचाच दृष्टांत घेऊन पाहा त्यात कोणाचा जोडा कोणाच्याच पायात नसल्यामुळे व जो तो आपल्याच थाटात असल्यामुळे ऐन गर्दीच्या वेळेस सगळा घोटाळाच घोटाळा होऊन सैन्याची सख्याच त्याच्या नाशास जशी कारण होते, त्याप्रमाणेच वरील ग्रंथसख्या वाचणारास उपयोगी पडत तर नाहीच, पण उलटी गर्वोत्पत्तीस मात्र कारण होऊन त्यास प्रसगी गोत्यात आणण्यास मात्र खाशी उपयोगी पडते! अथवा सर्वाच्या अतिशय परिचयातला जो व्यापार भोजन त्याचा दाखला घ्या अन्न जसे शरीरास तसे[1] वाचन, श्रवण वगैरे जी ज्ञानाची साधने ती मनास होत एकाने[2] जसे शरीराचे पोषण होते तसेच दुसऱ्याने[3] मनाचे होते या दोन्ही व्यापारात पुष्कळ प्रकारचे मोठे चमत्कारिक साम्य आहे ते असे —जेवण जसे सावकाश, नेमस्तपणाचे व नियमाने असेच केले असता अंगी लागून शरीरास हितावह होते, त्याप्रमाणेच वाचावयाचे ग्रथ जर पूर्ण लक्ष देऊन मननपूर्वक असे बेताबाताने वाचले तरच त्यापासून ज्ञानाचा लाभ होऊन निरनिराळ्या मानसिक शक्ति वृद्धिगत होत जातील नाही[4] तर जसा अधाशी मनुष्य अन्नाशी गाठ पडली असता अखड तृप्ति करून घेऊन पुढे मग आमाशाच्या योगाने होणारी पीडा भोगीत बसतो, त्याप्रमाणेच वाचणाराचीहि स्थिति होते म्हणजे सगळेच अर्धेमुर्धे माहीत, पक्के निश्चित असे काहीच नाही, असे असल्यामुळे भलभलत्या कल्पना व विलक्षण वेडगळ मते त्याच्या मनात शिरून ती अभिमानास्तव त्यास कधीहि टाकावीशी वाटत नाहीत तेव्हा अन्नाचा परिपाक होऊन ते रक्तरूपाने शरीरास मिळाले म्हणजे जसे त्याचे सार्थक झाले, त्याप्रमाणेच आपण जे वाचले त्याचे पुरतेपणी विवेचन करून त्यातले ग्राह्य कोणते, त्याज्य कोणते वगैरेची नीट व्यवस्था झाली, म्हणजे तो मजकूर ज्ञानरूपाने आपल्या मनाशी मिळून तो आपला झाला असे समजावे या ठिकाणी मासाहाराचा दृष्टान्त फार समर्पक होय पशुपक्ष्यादिकाचे मास खाल्ले म्हणजे ते जसे तत्क्षणीच शरीराच्या मासाशी मिळत नाही, तर जठराग्नीने त्याचे पुन पृथक्करण होऊन व तेथील सर्व व्यापार त्यावर क्रमाक्रमाने होऊन शेवटी जेव्हा त्याचे रक्त बनते व रक्ताचे मास होते तेव्हाच ते जसे खाणाराच्या मासाशी मिळते, तशीच गोष्ट ग्रथवाचनाची होय

मिडोनियाचा राजा, हा आपला बाप फिलिप् याच्या पश्चात् ख्रि पू ३३६मध्ये गादीवर बसला याने क्रमाने थीबन् लोकाचा व पर्शियन् राजाचा पराभव केला, डेरायस्‌ला पदच्युत केले, सिरिया व फोएनिशिया हे देश पादाक्रात करून भूमध्य समुद्राच्या किनाऱ्यावरील सर्व शहरे काबीज केली व ईजिप्त जिंकून अलेक्झाड्रिया वसविले पुढे एक मोठे साम्राज्य स्थापून बाबिलोन् हे प्राचीन शहर त्याची राजधानी करण्याच्या हेतूने तो बाबिलोन्‌ला गेला, पण अकराच दिवसात वारला —**'सं०'**

१. वस्तुत 'तशी' असा शब्द हवा होता २ एकाने ह्म० भोजनाने ३ दुसऱ्याने ह्म० वाचनाने. ४ Jack of all trades, but master of none —**'सं०'**

शेकडो जाड मोठमोठाले ग्रंथ जरी घोकून टाकले, तरी जोपर्यंत त्याचे विवेचन करण्यास वाचणाराने आपल्या विचारशक्तीचा उपयोग केला नाही[1], तोपर्यंत नितकी विद्या त्या जाडी पुस्तकातल्या पुस्तकातच राहिली! त्याचा[2] लवलेशहि याच्या मनात शिरला नाही. इसापनीतीतील उंटाप्रमाणे त्याच्या पाठीवर मात्र अन्नसामुग्री पुष्कळ आली, पण पोटात काही नाही! त्या खागा ओझ्याने यास वाहण्याचे मात्र श्रम होतील, व मूर्खत्वास्तव त्याच्या भाराचा यास मोठा गर्वहि वाटेल, पण उपयोग ह्मटला तर जो कोणी शहाणा त्यातील अन्न काढून करून घेईल त्यासच!

असो, वरील अर्ध्याकच्च्या विद्वत्तेचे अनर्थ फार प्राचीन काळापासून सर्व देशातल्या पंडितानी पाहून ठेवले आहेत. ते सर्व भाषातील ह्मणीत व सुभाषितात बहुधा सापडतील. त्यापैकी आम्हास अवगत असलेल्या तीन भाषातले तीन चुटके येथे लिहून हा लेख पुरा करतो.

आपल्या मराठीतील ह्मण आमच्या सर्व वाचकास माहीत असेलच —

'उथळ पाण्याला खळखळाट फार.' [3]

पोप्[4] कवीने आपल्या एका लहानशा काव्यात (Essay on Criticism) ह्मटले आहे —

१ 'Think more, read much and talk less' असे एक इंग्रजी वचन आहे. २ वस्तुत 'तिचा' हवे विद्येबद्दल स्त्रीलिंगी सर्वनाम इष्ट. —**'सम्पादक.'**

३ अगर, 'अर्धी (ह्मणजे बरोबर अर्धी नव्हे, तर अपूर्ण भरलेली) घागर डचमळते', 'बोलेल ते करील काय व गर्जेल ते पडेल काय ?' —**'सम्पादक.'**

४ Alexander Pope (1688–1744) अगदी लहानपणी या कापडविक्याच्या मुलाची काव्यप्रतिभा प्रकट झाली. हा फार हुशार विद्यार्थी नव्हता, तरी याने ग्रीक् व लॅटिन् भाषाचे चागले ज्ञान संपादिले. याच्या कवित्वाबद्दल फारच मतभेद आहेत. तथापि Heroic Couplet नावाचा नवीनच काव्यप्रकार याने योजिला व पूर्णत्वाप्रत नेला. आयुष्यातील अनुभव दर्शविणाऱ्या तीव्र, तेजस्वी, परिणामकारक व आटपशीर ह्मणी बनविण्यात याचा हातखंडा असून शेक्स्पिअरखेरीज दुसऱ्या कोणाचीहि अवतरणे याच्याइतकी उद्धृत करण्यात येत नाहीत. अप्रतिम व हुबेहुब शब्दचित्रे काढण्यात ड्रायडन्खेरीज कोणीहि याचा हात धरू शकलाच नाही. हा फार चिडखोर व गर्विष्ठ असल्याने याची सर्वांशी भांडणे होत. त्यामुळे Lady Mary Wortley Montague सारख्याच्याहि स्नेहास याला मुकावे लागले! Pastorals (1708), Essay on Criticism (1711), Rape of the Lock (1712), Windsor Forest & Temple Fame (1723), Dunciad (1728), Essay on Man (1733) हे याचे ग्रंथ. यापैकी शेवटचे दोन सर्वोत्कृष्ट व परिणामकारक आहेत. याने इलियड् (१७१५–२०) व ऑडिसी (१७२५–२६) या ग्रंथाची भाषांतरे केली आहेत. Essay on Man हा याचा सर्वोत्कृष्ट व Dunciad हा तत्कालीन सटरफटर वाङ्मयसेवकाना चागले 'शालजोडीतील' लगावून त्याचा मूर्खपणा सिद्ध करणारा व कमालीची खळबळ उडवून देणारा उपरोधिक ग्रंथ. —**'सं०,**

'A little learning is a dangerous thing,
Drink deep, or taste not the Pierian spring,
There shallow draughts intoxicate the brain,
But drinking largely sobers us again.'

"चुटपुटती विद्या ही फार भयकर आहे विद्यारूप झऱ्याशी तोड लावून एक यथेच्छ प्राशन तरी कर, नाही तर एक बिदुहि घेऊ नको कारण त्याचा असा विचित्र गुण आहे की, थोडेच घोट घेतले असता त्यानी माथे फिरून जाते, पण तेच पुष्कळ जस-जसे घ्यावे तसतसा मद उतरत जातो !"

भर्तृहरि 'नीतिशतका'च्या आरभी म्हणतो —

अ–ज्ञः सुखमाराध्यः, सुखतरमाराध्यते विशेष–ज्ञः ।
ज्ञान–लव–दुर्विदग्धं, ब्रह्मापि च तं नरं न रञ्जयति! ॥ ३ ॥*

"जो केवळ अज्ञान आहे त्याची लवकर समजूत करून देता येते, किवा जो ज्ञाता आहे त्याची तर त्याहिपेक्षा लवकर करता येते. पण ज्ञानाचा अर्धामुर्धाच सस्कार ज्यास घडला आहे अशास नमस्कार असो ! साक्षात् ब्रह्मदेवाच्यानेहि त्याचे समाधान करवणार नाही !"

---

* वामनाने[1] वरील आर्येचे असे भाषातर केले आहे —

करूं ये समाधान जो मूर्ख त्याचे । धरू ये सुखे चित्त पं जाणत्याचे ॥
न जाणे न नेणे अशा पामराला । बुझावूं शकेना विधाता तयाला ! ॥

१ वामन शेषे, वासिष्ठ गोत्री विजापूरस्थ ऋग्वेदी ब्राह्मण. बालपणापासूनच विद्याव्यासगी व तीव्र बुद्धीचा आदिलशाही पातशाहीचा अमल चालू असल्याने बाळपणीच फारसीचा अभ्यास केल्यामुळे याच्यावर पातशाहाची मर्जी बसली पण तो आपणास बाटविणार असे कळताच विजापुरास रामराम ठोकून भिक्षाटन करीत वामन काशीस गेला सस्कृत, वेद व शास्त्रे यात प्रावीण्य मिळवून पूर्वपक्ष–उत्तरपक्ष करून त्याने नाना सभा जिकल्या ! उटभर पोथ्यापुस्तकासह वाद करीत व जयपत्रे घेत तो दक्षिणेत आला द्वैतमताने समाधान लाभेना म्हणून त्याने नाना ग्रथ पाहिले, नाना शास्त्र्याच्या भेटी घेतल्या तरी असमाधान कायम असे आढळल्यामुळे त्याने देहत्याग करण्याचा बेत केला, पण पुढे तो रामदासाच्या सागण्यावरून श्रीमलयाचल पर्वताकडे स्त्री गिराबाई हिला घेऊन गेला कर्मठ इतका की स्त्रीच्या हातचेहि जेवण घेत नसे सारा वेळ 'सच्चिदानद' ब्रह्माच्या चितनात घालवीत वाट चाले व स्वत· जेवण तयार करी एके दिवशी हाताने पाकसिद्धि व मनाने ब्रह्मचितन चालू असता सच्चिदानद स्वामीनी त्याला दर्शन देऊन गुरुपदेशपूर्वक वरुणाने पूर्वी भृगूस पढविलेली 'भार्गवी वारुणी' विद्या दोन मुहूर्तात (४–५ मिनिटात) पढविली ज्ञानेश्वरीच्या तिप्पट म्हणजे सुमारे बावीस हजार ओव्याची यथार्थदीपिका, हा त्याचा मुख्य ग्रथ, ही गीतेवरील टीका आहे. शिवाय भर्तृहरीचे शतकत्रय व जगन्नाथपडिताची गगालहरी याची रसाळ भाषातरे, मनाचे श्लोक व समश्लोकी गीता, हेहि त्याचे

[पुढे चालू]

५. भाषांतर.

सानुमती—अहो एषा राजर्षेर्निपुणता ! । जाने, सखी अग्रतो मे वर्तत इति ।*

—शाकुंतल, ६

[**अंक १२वा** (डिसेंबर् १८७४)—(१) 'भाषांतर' शब्दाचा इतिहास व व्याख्या (२) पूर्वीचा भाषांतराचा प्रघात (३) अलीकडील भाषांतरे (४)–(५) भाषांतरकर्त्यास लागणारी साधने (६) भाषांतराचे प्रकार (७) आणखी दोन विभाग (८) गोष्टींची वगैरे भाषांतरे (९) शास्त्रीय ग्रंथांची (१०) कविताग्रंथांची (११) भाषांतराच्या उत्कृष्टत्वाचें प्रमाण (१२) एका आक्षेपाचे निवारण]

१ 'भाषांतर' हा शब्द अलीकडे इंग्रेजींत[1] नवीन बनलेल्या शब्दांपैकी दिसतो प्राचीन संस्कृतांत तर हा शब्द आढळत नाहीच, कारण त्याच्या प्रयोगाचें कधी कारणच पडलें नसावें भोंवतालची राष्ट्रे त्या काळी आमच्या आर्य लोकांपेक्षा फार कमी ज्ञानसंपन्न असल्यामुळे त्यांच्या ग्रंथांची भाषांतरें संस्कृतांत व्हावी असा कधीच योग आला नाही उलटी संस्कृताची मात्र त्या वेळी व पुढे जवळच्या लोकांनी भाषांतरे केली ही गोष्ट कांही अनुमानावरून व कांही प्रत्यक्ष प्रमाणावरून सिद्ध आहे असो, पुढे संस्कृत माजी[2] पडून प्राकृत किंवा बालभाषा याचा जेव्हा प्रचार झाला तेव्हा त्यांचे संस्कृतांत व संस्कृताचें त्यांत भाषांतर करण्याचा प्रसंग आला पण यास 'भाषांतर' ही संज्ञा नसून 'छाया' हें नाव आजपर्यंत चालत आलें आहे 'छाया' ह्मणजे 'प्रतिबिंब' आपल्या मराठींतहि जुने लोक वरील शब्द ह्मणत नाहीत, तर त्याच्या जागी 'प्राकृतांत अर्थ करणें' असें ह्मणतात अथवा 'टीका', 'व्याख्या', हे शब्द घालतात तेव्हा प्रस्तुत शब्द शुद्ध इंग्रेजींतला आहे असें वाटतें

या शब्दाचा मूळ अर्थ 'दुसरी भाषा' असा होय $ हा कर्मधारय समास असून संस्कृत

ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत मार्मिक व चमत्कृतिपूर्ण शब्दरचना, अप्रतिम वर्णनशैली, वृत्ताची विविधता, यमकें व अनुप्रास आणि व्याकरणशैथिल्य हे त्यांचे विशेष होत राधाविलास, कात्यायनीव्रत, बालक्रीडा व राधाभुजंग इ० प्रकरणांतील त्यांचा नागवाउघडा अश्लील शृंगार व किळसवाणा चावटपणा पाहून मात्र खंती वाटते ! यथार्थदीपिकाकारास तर तो मुळीच शोभेसा नाही ! तरी पण त्यांतहि रचनाचातुर्य व वर्णनाची हातोटी मात्र अप्रतिम आहेत त्यांची एकंदर उपलब्ध ग्रंथसंख्या पन्नास हजार आहे —**'सम्पादक.'**

* सानुमती (नामें अप्सरा गुप्तरूपें दुष्यंतामागें आकाशांत उभी असतां शकुंतलेची तसबीर पाहून) ह्मणते—"अहो, या राजर्षीची (दुष्यंताची) चित्रकर्मांत सुद्धा काय निपुणता ही ! माझी सखी (शकुंतला) माझ्यापुढे जणू उभीच आहे काय असें मला वाटतें !"

१ 'इंग्रेजींतून' असा शब्द हवा 'इंग्रेजीवरून' असा अर्थ २ मागे —**'सम्पादक.'**

$ या अर्थी 'तथापि भाषांतर–लोलुपोऽहम्' हा चरण[3] आमच्या संस्कृतज्ञ वाचकास आठवेलच (अंक २, पृष्ठ २१, श्लोक २) [टीप ३ पुढील पृष्ठावर पाहा]

रीतीने 'अन्या भाषेति भाषातरम्' (दुसरी भाषा ह्मणजे भाषांतर) असा याचा विग्रह करतात तेव्हा भाषांतर करणे ह्मणजे जो अर्थ एकाद्या विवक्षित भाषेत असेल तो दुसऱ्या भाषेत उतरणे

२ आता हा प्रघात मराठी भाषेत कसकसा पडत गेला तो पाहू पूर्वी गद्यग्रथच मागे[१] सागितल्याप्रमाणे अगोदर थोडे होते व आताप्रमाणे परभाषेचा अभ्यासहि लोकात होत नव्हता तेव्हा हल्ली जशी इग्रेजीतून अनेक भाषातरे मराठीत झाली आहेत तशी त्या वेळेस फारसीतून किंवा अरबीतून होत नव्हती, एका सस्कृतातून मात्र होत होती खरी, पण ती काव्यातील किंवा शास्त्रीय ग्रथातील मुळीच नसून केवळ पुराणातून प्राकृत कवींनी देशभाषेत छदोबद्ध रचलेली होती या ह्मणण्याचा अर्थ असा अर्थातच नाही की, मराठी कविता जेवढी ह्मणून आहे तेवढी सर्व सस्कृताचे शुद्ध भाषातर आहे हे मत बहुतेकाचे, किंबहुना मोठे ज्ञाते ह्मणविणाराचेहि आहे याच्या मते मराठी भाषा तर एकदरीत निर्जीवच, आणि त्यातून मराठी कविता तर काही पुसूच नये तीत भाकड कथा, वेदान्ताची वेडगळ मते, वेडगळ धर्म, हीच काय ती भरली आहेत पदलालित्य, अर्थगाभीर्य, सुदर अलकार वगैरे प्रकार तीत बिलकूल नाहीत एकदरीत तीस 'कविता' हे नाव तरी कितपत शोभेल याची शकाच आहे! असो, या सर्व मताचा विचार येथे करावयाचा नाही तो सविस्तर केल्यास एक बराच मोठा स्वतत्र ग्रथ होईल प्रस्तुत स्थली इतकेच सागावयाचे की, मराठी कविता सस्कृताचे केवळ भाषातरच आहे किंवा निराळी स्वतत्र आहे याचा पुरतेपणी क्षणभरहि कधी विचार न करता तिच्या प्रतिकूल जे खुशालपणे आपले निक्षून मत देतात त्याची सत्यावर निष्ठा केवढी असेल किंवा आपले अभिप्राय किती तारतम्यत्वविचार[२] करून ते देत असतील हे स्पष्ट दिसते! तुकारामाचे हजारो निरनिराळ्या प्रसगी यदृच्छेने निघालेले उद्गार, वामनाने, आनदतनयाने वगैरे रचलेली स्फुट प्रकरणे, महीपतीने रचलेला[३] 'सतविजय', 'भक्तविजय' इत्यादि, मोरोपताचे 'केकावली', 'सन्मणिमाला', 'सशयरत्नमाला', 'अष्टोत्तरशत रामायणे' इत्यादि ग्रथ, रामजोश्याच्या लावण्या, अमृतरायाचे कटाव—ही सर्व जर सस्कृताची शुद्ध भाषातरेच होत, तर शेकसादीचे 'गुलिस्तान' किंवा मिल्टन्चे 'पॅराडाइज् लॉस्ट्' हीहि तशीच का नव्हत? बरे हेहि सोडून दिले, मुक्तेश्वराचे किंवा मोरोपताचे 'भारत' घ्या हे ग्रथ तरी व्यासकृत 'महाभारता'ची भाषातरे आहेत काय? 'महाभारत' हा केवढा प्रचड ग्रथ आहे, यावरूनच नुसते पाहता कळून येईल की, त्याचे शुद्ध भाषातर ह्मटले ह्म-

---

३ गीर्वाण-वाणीषु विशिष्ट-बुद्धिस्तथापि भाषान्तर-लोलुपोऽहम्।
सत्या सुधायां च यथा सुराणा, स्वर्गाङ्गनानामधरासवे रुचि !॥

अर्थ —ज्याप्रमाणे अमृत असूनहि स्वर्गातील अप्सरांच्या अधरामृताची चट देवाना लागली, त्याप्रमाणे सस्कृत भाषेचे उत्कृष्ट ज्ञान असूनहि दुसऱ्या भाषाबद्दल मला फार आवड आहे —**'सम्पादक.'**

१ पृष्ठ ३५ पाहा २ 'तारतम्य-विचार' असा शब्द हवा 'तारतम्य' हेच भाववाचक नाम आहे, त्याला 'त्व' हा प्रत्यय लावणे म्हणजे 'गाईचे गोमूत्र' म्हणण्यासारखेच हास्यास्पद होय ३ 'रचलेले' असा शब्द हवा ग्रथ दोन आहेत —**'सम्पादक.'**

णजे त्याहूनहि प्रचंड होणार ! पण वरील ग्रंथ पाहिले तर ती त्याची लहान पिलीशीच शोभतील. बरे, दोन्ही भाषांतरे संक्षेपाने केली असतील ह्मणावे, तरी[1] मोरोपंताने येवढाली लांब लांब यमके, मधून मधून चमत्कारिक प्रास वगैरे जे साधले आहेत ते सर्व असूनहि त्याच्या ग्रंथाचे भाषांतरत्व राहणे ह्मणजे लहानसान आश्चर्य नव्हे ! तेव्हा वरच्यासारखी आपल्या विद्वत्तेच्या भरात जे निःशंकपणे मते देतात त्यांनी यावरून असा सुविचार शिकावा की, अभिप्रायाला खरेपण जे येते ते तो सप्रमाण असल्यानेच येते, तो मोठ्या डौलदार शब्दांनी एकदम झोकून दिला असता अज्ञान व भोळे असे श्रोते किंवा वाचक मोठ्या पूज्यभावाने त्यास[2] झेलतील खरे, पण तसे करणे ठीक नव्हे. एक तर ते पंडितत्वास कलंकभूत होय, शिवाय त्याच्या योगाने असत्याचा प्रसार होऊन जो कोणी अमळ शोधक बुद्धीने त्याच्या मताचा विचार करू जातो, त्यास तेव्हाच त्याचा पोकळपणा कळून येऊन त्याची पत मात्र नाहीशी होते !

वरील गोष्टीच्या प्रत्ययार्थ आमच्या वाचकांपैकी जे कोणी संस्कृतज्ञ असतील त्यांनी आदिपर्वातील शकुंतलोपाख्यानाशी मुक्तेश्वराच्या ओव्या व मोरोपंताच्या आर्या ताडून पाहाव्या. तसे केले असता मराठी कवितेचे भाषांतरत्व कितपत उरते ते त्यास तेव्हाच कळून येईल. तितके करूनहि जे वरील ओव्यास व आर्यांस भाषांतरच ह्मणतील, त्यांनी मग कालिदासाच्या जगद्विख्यात 'शाकुंतल' नाटकास, तसेच भवभूतीच्या 'उत्तररामचरित्रा'स वगैरेहि तोच दोष ठेवल्यास तितकेच साजणार आहे !

३. हे मागील काळाविषयी झाले. आता गेल्या पांचपन्नास वर्षांत म्हणजे इकडे इंग्रजी झाल्यापासून जो प्रघात पडला तो पाहू. आमची भाषा अव्वल इंग्रजीत कशी होती, तिजकडे लक्ष देऊन तिच्या नियमनार्थ व अभिवृद्ध्यर्थ आमच्या प्रस्तुतच्या सरकाराने केवढा उद्योग केला, वगैरे गोष्टींचे संक्षेपतः निरूपण आह्मी पहिल्या दोन अंकांत[3] केले आहे, ते आमच्या वाचकांच्या लक्षात असेलच. ही भाषेची अभिवृद्धि

१ शिथिल शब्दप्रयोग. 'तरी' बद्दल 'तर' हा शब्द हवा. —'सम्पादक.'

२ 'त्यास'ऐवजी 'तो' पाहिजे. निर्जीव कर्माला विभक्तिप्रत्यय नको. —'सं०'

३ "गेल्या पन्नास वर्षांत सरकारने विद्यावृद्ध्यर्थ किती खटपट केली ती सर्वांस माहीत आहेच, तीविषयी येथे सविस्तर लिहिणे नको. कोश व व्याकरण या दोहोंशिवाय भाषेस ठरीवपणा येत नाही, यास्तव सरकाराने पहिल्याने ती तयार करवून भाषेच्या उत्कर्षास प्रथम पाया घातला. पुढे हळू हळू गद्यग्रंथांची प्रवृत्ति पडून ते वाढविण्याकरिता सरकारने कित्येक उत्तेजनाचे उपाय करून ठेविले. ते अजूनहि चालू आहेत. या सर्व स्तुत्य प्रयत्नास बरेच यशहि आले, व लोकांत समजूत व उपयुक्त ज्ञान यांचा बराच प्रसार झाला." (अंक १, पॅग ११)

"इंग्रजी भाषा ह्मणजे महातीर्थ होय, तीतून आल्याखेरीज कोणत्याहि ग्रंथास पवित्रता येणे नाही ! असो, आपल्या मराठी भाषेविषयी पाहिले तरी देखील तिच्यासंबंधाचे मुख्य अचाट काम ह्मणजे कोश, हे इंग्रजांनीच आपणाकरिता करून ठेवले आहेत. या कोशाची योग्यता अज्ञानास्तव व दुरभिमानास्तव आमचे लोक फारशी मानीत

[पुढे चालू]

मुख्यत्वेकरून भाषानरानी झाली ही भाषातरे मुख्यत इग्रेजीतून आणि त्याच्या खालो-खाल सस्कृतातून झाली इग्रेजीतील भाषातरे नानाप्रकारच्या विषयावर झाली भूगोलविद्या, ज्योतिषशास्त्र, पदार्थविज्ञान, गणिताच्या शाखा वगैरे शास्त्रीय विषयावर व चरित्रे, देशवर्णने, गोष्टीची पुस्तके, इत्यादिकावरहि ती झाली या पुस्तकापैकी अजून दृष्टीस पडणारी अशी थोडीच उरली आहेत असो, दुसरा प्रकार सस्कृताची भाषातरे ही बहुतेक सर्व दक्षिणा प्रैज कमिटीच्या विद्यमाने झाली कालिदास, भवभूति, श्रीहर्ष इत्यादि सस्कृत कवीची नाटके बहुतेक मराठीत होऊन कित्येक छापून प्रसिद्धहि झाली आहेत हे भाषातरकार सर्व जुने पडित असून सगळ्या देशाची भिस्त ज्यावर असे आमचे नवीन विद्वान् मात्र त्यात कोणीच नाहीत ! ही गोष्ट चागली ध्यानात ठेवण्यासारखी असून तीत अर्थहि थोडा आहे असे नाही ! असो, वरील भाषातरकार कैलासवासी परशुरामपतनात्या गोडबोले, वे० शा० स० कृष्णशास्त्री राजवाडे व गणेश शास्त्री लेले हे होत त्यात रा० लेले याची भाषातरे तर मूळार्थास धरून असून पुन अत्यत सरस व शुद्ध असल्याबद्दल त्या त्या वेळच्या चिटणिसानी त्याची रिपोर्टात विशेष तारीफ केलेली आढळते असो, पण वर सागितल्याप्रमाणे सस्कृत नाटकाची जशी भाषातरे झाली, तशी त्या भाषेतील 'रघुवशा'दि अत्यत प्रसिद्ध काव्याचीहि काहीच झाली नाहीत[1] ही मोठ्या आश्चर्याची गोष्ट आहे ! याचे कारण काय झाले असेल ते असो[2] !

४ याप्रमाणे आजवर भाषातररूपाने जो ग्रथसग्रह आमच्या भाषेत झाला त्याविषयी लिहिले आता भाषातर कसे असावे, त्याच्या उत्कृष्टतेचे प्रमाण कोणते, वगैरे गोष्टीविषयी विचार करू

५ उत्कृष्ट भाषातरकार ह्मटला ह्मणजे त्यास इतके गुण अवश्य पाहिजेत —एक तर ज्या भाषेतून तो भाषातर करणार ती त्यास पूर्ण अवगत व्हावी[3] ह्मणजे व्याकरण-रचना, अर्थस्वारस्य वगैरे त्याचे त्यास यथास्थित कळले पाहिजे,— दुसऱ्याच्या भाषात-

---

नाहीत, पण आमची अशी खात्री आहे की, त्यानी महाराष्ट्र–भाषेवर जे उपकार करून ठेवले आहेत त्यास पार नाही ! ते तयार करताना शास्त्रीलोकाचे साहाय्य पुष्कळ घेतले, व दोघा साहेबास त्या कामाबद्दल सरकाराने मोठे बक्षीस दिले, हे खरे आहे, पण येवढ्यावरूनच नाक मुरडण्यास कारण ते कोणते झाले ? तितके किंवा त्याहून चौपट साहाय्य मिळाले असते तरी येवढे काम अगावर घेण्यास आमचे विद्वान् कितीक तयार होते ? इग्लिश् लोकाच्या उत्कर्षाचाच नुसता हेवा करण्यापेक्षा त्यास कारणभूत जे त्याचे अनेक गुण त्याचा मत्सर करणे फार समजस व अत्यत हितावह होय " (अक २, पॅरा ७) —**'सम्पादक'**

१ गणेशशास्त्री लेले यानी केलेले 'रघुवशा'चे उत्कृष्ट मराठी भाषातर शास्त्रीबोवाच्या मृत्यूनतर एकच वर्षाने ह्मणजे १८८३ साली निर्णयसागर छापखान्याने प्रसिद्ध केले २ 'याला कारण काय झाले असेल ते असो', अगर, 'याचे कारण काय असेल ते असो' असे हे वाक्य हवे होते —**'सम्पादक.'**

३ 'व्हावी' बद्दल 'हवी' असा शब्द पाहिजे पुढील वाक्यात 'त्यास पूर्ण ज्ञान पाहिजे' असाच प्रयोग आहे फार तर 'असावी' चालेल, पण 'व्हावी' चूक —**'सम्पादक.'**

रावर, सांगण्यावर वगैरे त्याने जाता कामा नये. याप्रमाणे मूळ ग्रंथाचा अर्थ सर्व यथास्थित त्याने आपल्या मनांत भरून घेऊन मग तो भाषांतरद्वारा दुसऱ्या भाषेत त्याने[1] ओतू लागावे. दुसरे, ज्या भाषेत भाषांतर उतरावयाचे तिचेहि पहिल्यासारखेच त्यास पूर्ण ज्ञान पाहिजे. तरच पहिल्या भाषेतील अर्थ दुसरींत त्यास नीट ठाकठिकीने बसविता येईल. हे काम पहिल्यापेक्षा किती कठिण आहे हे सांगावयास नकोच! पुष्कळांस स्वतःच्या अनुभवावरून त्याची प्रचीति आली असेलच. मूळ भाषेचा अर्थ चांगला पक्का समजणेंहि तादृश कठिण नाही. पण तोच दुसऱ्या भाषेने यथास्थित व्यक्त करणे ह्मणजे पुष्कळ वेळां मोठी मारामार पडते. ज्याच्या त्याच भाषेत तो अर्थ व्हावा[2] तर अनेक प्रकारांनी व्यक्त करताहि येईल, पण त्याची कल्पना बरोबर परभाषेत ठेवून देणे ह्मणजे परम दुर्घट! उघडच आहे. भाषाभाषांत अनेक प्रकारची तफावत असते. कित्येकांत शब्दसंग्रह अगदी थोडा, कित्येकांत पुष्कळ, कित्येकांत संस्कृताप्रमाणे शब्दसाधनिकेची पुष्कळ सोय असते,—ह्मणजे एका शब्दावरून निरनिराळ्या अर्थांचे[3] वाचक असे शब्द लगेहात[4] हवे तितके करता येतात, कित्येकांत ही सोय फारच थोडी असते, कित्येकांत अशा कांही कल्पना असतात की, दुसऱ्या भाषेने त्या व्यक्त करताच येत नाहीत, किंवा आल्याच तर केवळ सरासरी मात्र करता येतात, याखेरीज शब्दांचे मृदुत्व, सौंदर्य, लालित्य इत्यादि प्रकार, वाक्यरचनेची रीत, भाषापद्धतीची शैली, वगैरेहि आणखी अनेक भेद असतात. तेव्हां या सर्व अडचणींतून बरेपणी निभावून जाणे लहानसान काम नव्हे. त्यास मनुष्याच्या अंगी समजसता व चातुर्य असून भाषांतराच्या कामांत तो चांगला घटावलेलाहि असला पाहिजे. असो, तिसरी गोष्ट ज्याचे भाषांतर करावयाचे ते ते भाषांतर होण्यासारखे पाहिजे. याचा आमच्या कित्येक वाचकांस कदाचित् मोठा अचबा वाटेल! ते ह्मणतील की, याचा काय अर्थ? हवे त्याचे भाषांतर होण्यासारखे आहे! नाही असे काय आहे? पण याचे विवरण अमळ पुढे[5] सविस्तर करण्यांत येईल. असो, तर याप्रमाणे दोहों भाषांची पुरी माहिती भाषांतर करणारास असून ज्याचे भाषांतर करावयाचे त्याची तशी योग्यता हवी, ही उत्कृष्ट भाषांतरास तीन साधने मुख्यतः अनुकूल असली पाहिजेत. याखेरीज चौथीहि एक गोष्ट येथे सांगितली पाहिजे. ती ही की, भाषांतरकर्ता मूळ ग्रंथकाराशी समवृत्ति असला पाहिजे. ह्मणजे मूळच्या ग्रंथकाराची वृत्ति जशी रंगेल, थट्टेखोर किंवा गंभीर, कडक वगैरे असेल तशीच भाषांतर करणाराची असावयास पाहिजे, किंबहुना एकाच ग्रंथांत अशा वृत्ति जसजशा त्याने जागोजाग प्रकट केल्या असतील तसतशा अनुक्रमाने भाषांतरांत उतरल्या पाहिजेत. पण हे काम हवे त्यास साधणार[6] आहे असे नाही. कोणी स्वभावतः केवळ

१ 'त्याने' या शब्दाची जरूर नाही, निरर्थक द्विरुक्ति झाली आहे. 'त्याने घरी जाऊन त्याने लाडू खाल्ला,' हे वाक्य किती हास्यास्पद होईल? —'सम्पादक.'

२ 'व्हावा'बद्दल 'हवा' असा शब्द पाहिजे. ३ 'अर्थांचे' पाहिजे. —'सम्पादक.'

४ ताबडतोब, हात लागताच, हात लावताच, सहजासहजी, विनायास. —'सं०'

५. पृष्ठ ५५, जॉन् गिल्पिन् व पृष्ठे ६०–६२ पाहा. —'सम्पादक.'

६ 'साधणार'पेक्षा 'साधणारे' हा शब्द अधिक योग्य झाला असता. —'सम्पादक.'

थट्टेखोरच असतात, कोणास थट्टा कशी ती मुळीच भासतहि नाही ! यास्तव जो तशा ग्रथाचे भाषातर करू जाईल, तो केवढाहि बुद्धिमान् असला तरी ते काम त्याच्याने निभणार नाही धर्माच्या किवा वेदान्ताच्या विषयास भाषातरकार तसाच पाहिजे, व 'डॉन् किक्सोट्'*सारख्या ग्रथास तसाच निराळा पाहिजे असो, याचप्रमाणे मूळ ग्रथाच्या भाषापद्धतीकडे वगैरेहि भाषातर करणाराने लक्ष दिले पाहिजे

६ याप्रमाणे उत्कृष्ट भाषातर होण्यास कोणकोणते साहित्य पाहिजे ते सागितले. आता भाषातराचे निरनिराळे प्रकार पाहू ग्रथाचे एकदर मोठे दोन विभाग आहेत, एक गद्यग्रथ आणि दुसरे पद्यग्रथ म्हणजे कविता आता दोहोविषयी अनुक्रमाने लिहू

७ गद्यग्रथातहि दोन प्रकार, एक शास्त्रीय आणि दुसरे बाकीचे,--ह्मणजे गोष्टी, कादबऱ्या, चरित्रे, इतिहास वगैरे आता या दुसऱ्याविषयी प्रथमत लिहून मग पहिल्याविषयी विचार करू

८ गोष्टीची भाषातरे करणे हे एकदरीत जरी फार कठिण नाही, तरी ते उत्कृष्ट साधणे ही एकाद्याचीच हातोटी ! मनुष्य जसा जन्मत च कवि निपजावा लागतो तसाच गोष्टी सागणाराहि निपजावयासच पाहिजे असे एका ग्रथकाराचे वचन आहे हे कोणास केवळ अत्युक्तिरूप वाटेल, पण तसे नव्हे चित्तवेधक रीतीने गोष्टीची रचना करावयाची किवा ती सागावयाची ही लहान कला आहे असे नाही हे काम किती कठिण आहे याचा अनुभव ज्यास घेणे असेल त्याने बुकात वाचलेली एकादी मजेदार गोष्ट किवा हरदासाने सागितलेली नक्कल आपण होऊन दुसऱ्यास सागू लागावे, ह्मणजे त्या ग्रथकारात किवा हरदासात आणि आपणात केवढी तफावत पडते ती त्यास तेव्हाच दिसून येईल एकेका मनुष्यास बोलण्याची छाप अशी साधून गेलेली असते की, तशी त्याशी निरतर सहवास केल्यानेहि दुसऱ्यास साधूच नये गोष्ट जुळण्याची[1] खुबी, ज्या शब्दानी ती सागावयाची ते जसे काय अगदी टाकलेले[2]--त्यात लेचापेचा शब्द पडावयाचाच नाही, गोष्टीस ओघाओघाने एकदम आरभ करावयाचा, तिचा शेवटहि तसाच झोकाने करावयाचा, निरनिराळ्या पात्राचे ज्याचे त्यास शोभेसे बोलणे, इत्यादि गोष्टी जो ह्मणेल त्यास साधण्यासारख्या आहेत असे नाही ! असो, तर ज्याप्रमाणे वरील बोलणारास किवा लिहिणारास रसवती अनुकूल असावी लागते त्याचप्रमाणे ती खुबी व ती मजा परभाषेत उतरण्यास भाषातरकर्त्याच्याहि अगी तो गुण असला पाहिजे यास्तव अशी भाषातरे हवा तो करू गेल्यास त्यास अगदी साध-

---

* हा जगद्विख्यात ग्रथ एका स्पॅनिश् ग्रथकाराने दिवाणी तुरुगात असता आपल्या करमणुकीकरिता लिहिला यातील नायकाचेच नाव ग्रथास ठेवले आहे याने 'नाइट्' लोकाच्या गोष्टी इतक्या वाचल्या की, त्यानी याला वेड लागून आपणहि त्यासारखे अद्भुत पराक्रम करावे असे याच्या मनात आले, व तसे करण्यास तो बाहेर पडला असता त्यावर जे प्रसग गुदरले ते या ग्रथात वर्णिले आहेत यात हास्यरस चोहोकडे भरपूर आहे

१ 'जुळणे' हा धातु 'जुळविणे' या अर्थी सकर्मक वापरला आहे --**'सम्पादक'**

२ टाकलेले म्ह० निश्चित, रोकडे, बिनचूक, यथार्थ --**'सम्पादक.'**

णारी नव्हेत आह्मी असे ऐकिले आहे की, कौपर्चा प्रसिद्ध चुटका 'जॉन् गिल्पिन्' याचे कोणी मराठीत छंदोबद्ध भाषांतर केले आहे हे आह्मी अजून पाहिले नाही, पण न पाहतांहि वरील भाषांतराविषयी अभिप्राय देण्यास आह्मास काडीइतकेहि भय वाटत नाही ते भाषांतर निवळ फसले असेल असे आह्मी खात्रीने सांगतो आणि याचे कारणहि उघड आहे की, त्यांत जो नाजुक तऱ्हेचा विनोद आहे तो केवळ इंग्रेजी पद्धतीचाच आहे तो मराठीत उतरणे केवळ अशक्य होय! दुसरे उदाहरण 'अथेल्लो' शेक्स्पीयर्कृत या अत्यंत प्रसिद्ध नाटकाचे भाषांतर कैलासवासी महादेवशास्त्री कोल्हटकर यांनी सुमारे दहाबारा वर्षांपूर्वी केले ते एकंदरीत फार उत्कृष्ट साधले आहे,—व ते इतके मराठीत उतरेलसे आह्मांला वाटलेहि नव्हते! पण याचे कारण अर्थात्च भाषांतरकर्त्याचा रंगेल स्वभाव हे एक, आणि दुसरे त्या नाटकाची निवड असो, पण याविषयी पुढे[1] आणखी विशेषत लिहिण्यात येईल तेव्हा गोष्टींची, कादंबऱ्याची, नाटकांची वगैरे भाषांतरे करतांना त्यांची मराठीत उतरता येण्याची योग्यता व त्या कामास आपली स्वतंची योग्यता ही नीट पाहून मग त्या उद्योगास घालणाराने हात घालावा इतिहास व चरित्रे यांच्या भाषांतराची गोष्ट मात्र तशीच केवळ ह्मणता येत नाही दोहों भाषांचे पूर्ण ज्ञान व वाकबगारी मनुष्यास असली ह्मणजे ते होण्यास, विशेष अडचण पडणार नाही

९ दुसरे कलम शास्त्रीय ग्रंथ यांचे भाषांतर एरवी पाहता सगळ्यांत सोपे आहे, कारण त्या त्या शास्त्रांतील सिद्धांत वगैरे जसे असतील तसे या दुसऱ्या भाषेत ठेवून दिले ह्मणजे झाले मूळच्या ग्रंथांतील रस भाषांतरांत उतरला पाहिजे वगैरे संबंध यांत बिलकुल नसल्यामुळे केवळ व्याकरणशुद्ध व रूढिशुद्ध असा साध्या, सोप्या रीतीचा तर्जमा इकडे उतरला ह्मणजे पुरे होते पण एक मात्र मोठी जबरदस्त अडचण वरचेवर येऊन पडते ती अर्थात्च पारिभाषिक शब्दांची प्रत्येक शास्त्राला त्याचे त्याचे असे ठरलेले कांही शब्द असतात, त्यांस संस्कृतांत परिभाषा ह्मणतात या परिभाषेला प्रतिपरिभाषा दुसऱ्या भाषेत बनविणे हे मोठ्या चातुर्याचे व श्रमाचे काम असते असे जे नवे शब्द बनवावयाचे त्यांत इतके गुण असावे लागतात —एक तर या शब्दांचे वरचेवर काम लागणार, तेव्हा ते लांबलचक, अवजड असे नसावे, तर जेवढे थोडक्यांत येतील तेवढे चांगले, जसे 'भूगर्भशास्त्र', 'पदार्थविज्ञान', 'वक्रीभवन', इत्यादि दुसरे, ते ओबडधोबड अथवा कर्कश नसून कानास चांगले मृदु व मधुर लागावे तिसरे, ते व्यावहारिक भाषेपेक्षा जितके निराळे असतील तितके चांगले, कारण जे शब्द नेहमी बोलण्याचालण्यांत वगैरे आलेले, ते शास्त्रीय ग्रंथांत शोभत नाहीत असो, आतां या सर्व सोयी संस्कृतामुळे मराठीस फार उत्कृष्ट साध्य झाल्या आहेत हे मागे[2] एकदोन वेळां आह्मी लिहिलेच आहे एक तर तींत समासांची व संधींची अत्युत्कृष्ट रचना असल्यामुळे नवा शब्द थोडक्यांत व बेमालूम असा बनवतां येतो दुसरे, त्या भाषेत शब्दसंग्रह फार मोठा असल्यामुळे व भाषाच एकंदर मोठी टौलदार व संदर असल्यामुळे वर सांगितलेले दोन गुण—मार्दव आणि माधुर्य—हेहि सहज साधतां येतात, तिसरा

१ पृष्ठ ६३ पाहा २ पृष्ठ १२–१३, भाषादूषण, पॅरा ७ पाहा —'सम्पादक.'

गुण—अपरिचितत्व—हा तर ती भाषा निराळी पडल्यामुळे अर्थात् आहेच आहे शिवाय त्या भाषेच्या रीतीप्रमाणे एक शब्द साधला असता त्यापासून जवळजवळच्या अर्थाचे शब्दहि तेव्हाच साधता येतात, जसे 'इतिहास' शब्दापासून 'ऐतिहासिक', 'इतिहासज्ञ' इत्यादि सारांश, सोन्यारुप्याच्या उच[1] नाण्यास[2] जसे गुण असतात तसेच परिभाषेत असावे ह्मणजे रुपयाची किंवा मोहरेची जशी किंमत फार असून वजन मात्र थोडके असते, की[3] त्यास बरोबर नेण्याची अगदी अडचण पडू नये, त्याप्रमाणेच परिभाषेच्या शब्दांत अर्थ पुष्कळ असून ते टुमदारसे, लहान असावे, की[4] उच्चारण्यास व वारंवार त्याचा प्रयोग करण्यास श्रम पडू नयेत दुसरे, वरील नाणे ठाकठिकीने पाडलेले असून जसे दिसण्यातहि सुंदर दिसते,[5] तसेच वरील शब्दांत झोकदारपणा व सुरेखपणा हे गुण असावे तिसरे, अपरिचितत्व रुपये, मोहरा या सामान्य लोकास ह्मणजे गरीबगुरिबास कशाने दृष्टीस पडावयाच्या आहेत ? हल्ली आमच्या देशात तर असे हजारो लोक आहेत की, ज्यांनी सोन्याचे नाणे तर काय पण सबंध रुपयाहि यावज्जन्म पाहिला नाही ! तर याप्रमाणेच पारिभाषिक शब्दहि अगदी व्यवहारबाह्य असावे चवथे सादृश्य वरील नाण्याची मोड ह्मणजे मोहोराच्या पुतळ्या, किंवा रुपयाच्या अधेल्या, पावल्या वगैरे जशा करता येतात, तसेच हे विभाजत्व परिभाषेतील शब्दांत असावे ह्मणजे 'ते जाणणारा', 'तत्संबधी' इत्यादिवाची शब्दाची साधनिका मूळ शब्दापासून सुलभतेने होण्यासारखी असावी सरतेशेवटी, देशाचे राज्य चालविणाऱ्या राजाचा शिक्का एकदा ठोकला, ह्मणजे ते नाणे बनून सर्वांस जसे ग्राह्य होते, त्याप्रमाणेच इकडे मोठमोठ्या ग्रथकारांनी आपली बुद्धि व चातुर्य खर्चून एकदा परिभाषा ठरवून टाकली, की ती मग चालली ! असो, तर वर सांगितल्याप्रमाणे आमच्या देशाच्या व भाषाच्या भाग्याने जव्हा चोहोकडे टाकसाळी सुरू होतील तेव्हा वरील गोष्टीकडे आमच्या पडितांस अवश्य लक्ष पुरवावे लागेल

१० आता एक मात्र सदर राहिले,—पद्यग्रथ ह्मणजे कविता याविषयीचा विचार वरच्याहूनहि विशेष महत्त्वाचा आहे, कारण कवितेचे भाषांतर ह्मणजे फारच कठिण ! हे ह्मणणे आमच्या बहुतेक वाचकास फार विलक्षण वाटेल, कारण इतर ग्रथाची जशी भाषांतरे झाली आहेत, तशीच आमच्या मराठीत कविताग्रथाचीहि बरीच झाली आहेत, व ती विशेष जड गेली असेहि पण कोणास वाटत नाही याचे कारण पाहू जाता कवितेच्या स्वरूपाचे एकदर लोकास थोडेच ज्ञान आहे हे होय कविता ह्मणजे नुसत्या पद्यरचनेच्या पलीकडे काही पदार्थ आहे ही कल्पनाहि बहुतेकांच्या मनात अजून आली नाही, व ज्यास ती ऐकून माहीत आहे त्याच्यापैकी कितीकास[6] तिचा पूर्ण प्रत्यय मनास[6] भासत[3] असेल तो असो ! आमच्या जुन्या मराठी कवितेविषयी जर पाहिले, तर ती ज्यांनी वाचली आहे व यास्तव तीविषयी मत दिले असता ज्यास काही तरी शोभेल अशा

---

१. उच म्ह० उची, मूल्यवान् २ 'नाण्यात' पाहिजे ३, ८. 'That' किंवा 'So that'चे अनुकरण ४ 'की'नंतर 'ते' हवे ५ 'असते' हवे होते —'**सं०**'

६ 'कितीकास'पेक्षा 'कितीकाच्या मनास' असे अगर 'कितीकास तिचा पूर्ण प्रत्यय येत (भासत) असेल' असे हवे होते —'**सम्पादक**'

लोकांपेक्षा वाचण्याच्या किंवा वाचून समजण्याच्या नावाने तर पूज्य, पण निजविषयी रामबाण मत देणारांत मात्र अग्रगण्य अशांचीच संख्या फार आहे. मराठी कवि एकंदर येथून तेथून अप्रयोजक,* त्यांतून मोरोपंतासारखा नादान कवि (अथवा 'कवि' तरी कसचा? 'यमकें जुळणारा') तर आजपर्यंत कधींच झाला नसेल, अशीं मतें लेखनद्वारा व भाषणद्वारा ज्यांनीं अनेकशः प्रणीत केलीं आहेत अशा गृहस्थांपैकीं आह्मांस कित्येक असे माहीत आहेत कीं, ज्यांस 'केकावली'सारख्या अमळ कठिण काव्याची तर काय, पण आर्येची, श्लोकाची सुद्धां भ्रांत! हे श्लोक किंवा या आर्या त्यांस ह्मणजे समजणार नाहींत असें आमचें बिलकुल ह्मणणें नाहीं, पण त्या समजण्याच्या अगोदर त्यांविषयीं मत देण्याचा पतकर जो ते खुशाल बिनधोक आपणावर घेतात, तो पाहून मात्र हसूं येतें. पण अमळ ज्यास्ती नजर फांकविली असतां यांतहि मोठेंसें आश्चर्य वाटणार नाहीं! अलीकडील इंग्रेजी विद्वत्तेचा बहुतेक ठिकाणीं असाच कांहीं अद्भुत प्रभाव दिसण्यांत येतो कीं, आपणास जें माहीत असेल त्याविषयीं कोणीहि मत देईल, पण ज्याची आपली बापजन्मींहि ओळख नाहीं, जें समजण्याविषयीं आपण कधीं यत्किंचितहि प्रयत्न केला नाहीं, किंबहुना[1] योग्यता नाहीं, त्याविषयीं फाडकन् भर सभेत मत झोंकून दिलें, तर ती विद्वत्ता! ही शक्कल इंग्रेज लोकांनीं प्रथम काढली असून त्यांचे पुरे शिष्य बनलेल्या आमच्या कित्येक विद्वानांनीं ती त्यांच्यापासून भरपूर उचलली आहेशी दिसते! असो, तर याप्रमाणें आमच्यांत आमच्या जुन्या कवितेविषयीं ज्ञान आहे! आतां तीपेक्षां इंग्रेजी कवितेशीं पुष्कळांचा अधिक परिचय झालेला असतो खरा,——कारण कीं, बिचाऱ्या मराठी कवितेप्रमाणें तिजकडे तसें दुर्लक्ष करतां येत नाहीं——तरी कवितेची अभिरुचि प्राप्त होण्यास केवळ शाळांतील व विद्यालयांतील शिक्षण मोठेंसें उपयोगी पडण्यासारखें असतें असें आह्मांस बिलकुल वाटत नाहीं. कारण शेंकडों विषयांचें सारखेंच अध्ययन करावयाचें, तेव्हां त्यांत कवितेचीच काय मातब्बरी! वरील अभिरुचि प्राप्त करून घेण्यास विद्यार्थ्यांचा स्वतःचा निराळा व्यासंगच कारण होय यांत संशय नाहीं. असो, तर याप्रमाणें सध्याच्या स्थितींत कवितेची खरी अभिरुचि फारच थोड्यांस प्राप्त होते. त्यांतून मराठी कवितेची तर वर सांगितल्या प्रकारची दशा! तेव्हां ती वाचणारे अगोदर थोडे, समजणारे तर त्याहून थोडे आणि खरे उपभोक्ते तर विरळाच! यास्तव वर[2] जीं मराठींत कविताग्रंथांचीं भाषांतरें झालीं ह्मणून सांगितलीं त्यांविषयीं यथार्थज्ञान आमच्या लोकांस नितपतच आहे. अमुक अमुक भाषांतरें झालीं आहेत येवढें कित्येकांस माहीत आहे, पण तीं कशीं आहेत, त्यांत मूळच्या ग्रंथांचे गुण कितपत उतरले आहेत, हें समजणें पुष्कळांस अर्थात्च अशक्य होय. कारण तसें होण्यास दोन्ही भाषांचें पूर्ण ज्ञान परीक्षकास असलें पाहिजे. ही स्थिति सध्या फारच थोड्यांची आहे, ती पुष्कळ लोकांची होण्यास अजून पुष्कळच अवधि पाहिजे. असो, तर यास्तव कवितेचें भाषांतर

---

* हो! पण चुकलों! वर सरसकट मराठी कवीस ओढलें तें बरोबर नाहीं. अलीकडे पांचसहा वर्षांत माजी डायरेक्टर् ग्रँट् साहेब यांच्या प्रसादानें तुकाराम मात्र एकटा चांगल्या कवींत मोडूं लागला आहे, यास्तव त्यास वरील पंक्तीस बसवितां येत नाहीं!

१ 'किंबहुना' या शब्दानंतर 'आपली' असा शब्द हवा. २ पृष्ठ ५५ पाहा. ——'सं०'

करणे फारच कठिण ह्मणून आह्मी वर'जे ह्मटले त्याचा अर्थ पुष्कळाच्या लक्षात मुळीच यणार नाही यात काही आश्चर्य नाही

कवितेचे भाषातर ह्मणजे काय याची कल्पना अद्याप तर एकदर लोकाची अशीच आहे की, मूळच्यातील अर्थ पद्यरूपाने परभाषेत उतरला ह्मणजे झाले ही कल्पना किती पोरकळ आहे याविषयी प्रस्तुत मालेच्या तिसऱ्या अकान[१] आरभी आह्मी बराच विस्तार केला आहे केवळ छदोबध हा कवितेचा किती लहान भाग आहे, याविषयी आमच्या वाचकास बहुधा सशय नसेलच मूळच्या कविताग्रथाचे भाषातर केवळ वरच्या प्रकारानेच जर होत असेल तर भाषातराभाषातरात बिलकुल फरक राहणार नाही व साऱ्या उत्कृष्ट कविताची भराभर भाषातरे होऊ शकतील कारण सुताराच्या, लोहाराच्या वगैरे व्यावहारिक कामासारखेच हे काम झाले ! एकदा पद्य जुळण्याचे कसब साधले ह्मणजे झाले ! पण तसे नव्हे उत्तम कविता ह्मटली ह्मणजे तिची अनेक अगे असतात एक तर पद्यरचना ही पद्यरचना ह्मणजे 'ट'ला 'ट' व 'प'ला 'प' जुळवीत बसविण्याचे[३] कसब नव्हे हे तर हवे त्यास साधणारे आहे, व अशा कविता कितीहि श्रम करून केल्या तरी त्याचा निर्जीवपणा मार्मिक वाचकास तेव्हाच भासतो कविता दोन प्रकारची आहे एक हठकविता ह्मणजे बळेच ओढून ताणून ठाकठिकीने जुळविलेली, आणि दुसरी प्रासादिक ह्मणजे सरस्वतीच्या कृपेचे फळ आता पहिल्या हठकवीची कविता ह्मटली ह्मणजे 'कुभाराने घडलेल्या मडक्यासारखी' किवा फार बुद्धि खर्चून केली असली तर 'सोन्याच्या कमळासारखी'च* काय ती होईल ! याच्या पलीकडे तिची मजल कधी पोचणार नाही प्राण्याच्या शरीरात जीवतत्त्व घालणे किवा वनस्पतिवर्गास टवटवी, स्वाद, सुगध वगैरे देणे हे जसे एका ब्रह्मदेवाच्याच हाती, त्याचप्रमाणे कवितेच्या पदरचनेत कवित्व ओतून देणे हे एक वरील प्रासादिक कवीनी त्याचे त्यानीच करावे ! अथवा याहि ह्मणण्यात अमळ चूकच आहे वरील कवित्व ते ओतून देतात असे नव्हे, तर ते स्वत सिद्धच बाहेर पडते असे ह्मणावयाला हवे ! अशा खऱ्या खऱ्या कवीस काव्यरचनेचे कठिण पडत नाही हे तर काय, पण त्याचे जे जे उद्‌गार निघतील ते कवित्वमय निघावे हा त्याचा स्वभावधर्मच केवळ होय भवभूतीने 'उत्तररामचरिता'त ह्मटले आहे —

लौकिकाना हि साधूनामर्थ वागनुवर्तते ।
ऋषीणा पुनराद्याना वाचमर्थोऽनुधावति ।। (अक १, श्लोक १० —'स०')

"लोकात वागणारे जे साधु असतात त्याची वाणी अर्थास अनुसरते ह्मणजे अर्थास अनुलक्षून ते बोलतात, पण वाल्मीकिप्रभृति जे पुरातन ऋषि त्याच्या[४] पाठीमागे अर्थ धावतो ! —ह्मणजे त्याचे बोलणे वरच्यासारखे अर्थावर धोरण ठेवून झालेले नसते, तर आधीच होऊन मग अर्थ हा आपोआप त्यास येऊन मिळतो !" ही उक्ति रामाची असून तेथे आशीर्वादाच्या सबधाने केली आहे पण तीच प्रकृत प्रसगी कवित्वाच्याकडे लावली असता शोभणार आहे !

---

१ पृष्ठ ५६ पाहा २ 'विद्वत्त्व व कवित्व' पृ. २–५ ३ 'बसण्याचे' हवे —'**स०**'
* अक ३ व ४ यावरील पद्यात हा अर्थ आहे (विद्वत्त्व व कवित्व निबधावरील)
४ 'त्याच्या' या शब्दानतर 'वाणीच्या' असा शब्द हवा होता —'**सम्पादक**'

असो, तर याप्रमाणे पद्यरचनेची गोष्ट आहे नीतील मृदुत्व, माधुर्य, लालित्य हे गुण फार श्रमाने कोणाकोणास कदाचित् साध्य होतील, पण कवित्वाच्या भरात जी शब्दाची ठेवण प्रासादिक कवीस वरचेवर साधते ती इतरास कितीहि श्रम केले तरी साधणारी नव्हे फार तर काय, पण प्रत्यक्ष त्या कवीसहि तशी पुन साधेल असा नेम नाही ! अशा अमृतयोगावर निर्माण झालेली आपली कृति पाहून कवीस स्वत च जो विलक्षण विस्मय वाटत असेल तो पुढील श्लोकान वर्णिल्यासारखाच ह्मणावयाचा ––

"दृश पृथुतरीकृता जित–निजाब्ज–पत्र–त्विष-
श्चतुर्भिरपि साधुसाध्विति मुखै सम व्याहृतम् ।
शिरासि चलितानि विस्मय–वशात् ध्रुव वेधसा
विधाय ललना जगज्जन–ललामभूतामिमाम्" ।।

"साऱ्या जगाचे केवळ नाक अशी ही स्त्री निर्माण झाली असता, ब्रह्मदेव खरोखर अगदी चकित होऊन राहिला असेल ! ––आपल्या आसनाच्या कमलाच्या पत्राहून आपले डोळे मोठे करून तो हिजकडे टकमका पाहू लागला असेल,* चारी मुखानी एकदम 'वा', 'वा' असे केले असेल, आणि आश्चर्यात बुडून जाऊन त्याने आपली मस्तके डोलविली असतील !"§ अशी स्थले मोठमोठ्या कवींच्या ग्रथातून रसिक वाचकास हवी तितकी सापडतील व अशी जेथे मूळ ग्रथकर्त्याची तल्लीनता झालेली असते तेथेच वाचकाचीहि होते हे उघडच आहे ! 'पॅराडेज् लॉस्ट्' नावाच्या मिल्टनकृत काव्याविषयी लिहिताना मेकॉलेने आपल्या पहिल्या प्रथमच्या निबधात काय लिहिले आहे ते आमच्या इग्रेजी जाणणाऱ्या वाचकापैकी पुष्कळास माहीत असेलच तो ह्मणतो, 'मिल्टनचा प्रत्येक शब्द कवित्वाने भारलेला आहे, त्यातला एक अमळ इकडचा इकडे करा, की सगळे बिघडले !'† शेक्सपीयर्, ग्रे इत्यादि कवींच्या कित्येक पद्याविषयीहि कितीक पडितानी असे लिहिले आहे की, त्यातील शब्दात काय चेटुक करून ठेवले असेल ते असो, त्यानी वाचकाला मोहनीच पडते ! आपल्याकडचे कालिदासाचे उदाहरण घ्या 'शाकुतल' नाटक निर्माण झाले असेल तेव्हा वरील ब्रह्मदेवाप्रमाणेच आमच्या महाकवीस आपल्या कृतीचा विस्मय वाटून त्याने खरोखर मस्तक¹ डोलविला असेल ! या आमच्या स्वारीनेहि त्यातील चौथ्या अकावर व विशेपत त्यातील श्लोकचतुष्टयावर॰ काय फुक मा-

*विलसन् साहेबाने वरील श्लोकाच्या पहिल्या चरणाचे भाषातर निराळेच केले आहे ते असे की, 'आपल्या आसनाच्या कमलाच्या पत्रासारखे सुदर असे तिचे डोळे पाहून–– ब्रह्मदेव चकित झाला !' त्याप्रमाणेच वरील चरणाचा पाठ––'निजात–पत्रत्विष' असाच दोनतीन पुस्तकात आढळतो पण ही दोन्ही आमच्या मते बरोबर नाहीत

§ 'रत्नावली' नाटक अक २ नायिकेची तसबीर पाहिली असता राजास आश्चर्य वाटून त्याने केलेली ही उक्ति होय. (पधरावा श्लोक.) ––**'सम्पादक.'**

† Essay on Milton.

१ मस्तक हा शब्द सस्कृतात नपुसकलिगी आहे, तसाच पुलिंगीहि आहे ––**'सं०'**

॰ जुन्या पडितात एक चुटका प्रसिद्ध आहे ––

[पुढे चालू ।

रून ठेविली असेल ती असो! सगळ्या जगाची त्यावर मुरकुडी वळते! § आमच्या महाराष्ट्रकवीविषयी बोलण्यास भय वाटते कारण आमच्या अलीकडील महाराष्ट्र-पंडितांनी त्यास केव्हांच नादान ठरवून ठेविले आहेत! तरी येवढ्या पंडिताच्या मत-विरोधास भीत भीतच आह्मी येथे असा अभिप्राय देतो की, आमच्या पंतासहि केका-वली लिहिताना खूपच भट्टी साधली, त्यातहि शेवटल्या शेवटल्या पंधरासोळा केका लिहिताना! असो, तर अशा प्रकारची स्थले हीच कवितेचे जीवप्राण होत मनुष्या-च्या जीवतत्त्वाचा जसा आजपर्यंत कोणासहि थांग लागला नाही व बहुधा पुढेहि कधीच लागणार नाही, त्याप्रमाणेच वरील कविताचे होय इकडे जसे बाहेरचे जड शरीर मात्र इंद्रियगोचर होते, पण त्याचा चालक जो जीवात्मा तो केवळ अवाङ्मानसगोचर होय, ह्मणजे वाणीच्या व मनाच्या टप्प्याबाहेर आहे, तसेच तिकडे बाहेरचे शब्द मात्र का-नावर पडतात व त्याचा आल्हादजनक अर्थ मनास भासतो, पण येवढा अपूर्व गुण त्यात कशामळे आला आहे हे मात्र कधी समजावयाचे नाही! एके पक्षी मोठ्या उत्कृष्ट व कुशल शस्त्रवेद्याची शस्त्रे जशी व्यर्थ होत, त्याप्रमाणेच दुसऱ्या पक्षी शब्दविवेचकाचे पांडित्य अगदी खुटून जाते पण इतकेच नव्हे, वरील शस्त्रवेद्याच्या दृष्टांतातच आणखी हेंहि स्पष्ट होते की, जीवतत्त्वाचा शोध लावण्याच्या हेतूने त्याने एकाद्या प्राण्याच्या शरीरावर जर शस्त्रप्रयोग केला तर ते जसे नाहीसे मात्र होऊन तो प्राणी त्यास पुन शाबूद करता यावयाचा नाही, त्याप्रमाणेच वरील कविताचे मर्म काढून ते परभाषेत जो ठेवू पाहील त्याचा प्रयत्नहि तितकाच सफळ होईल! अथवा झाडाचे उदाहरण घेतले तरी चालणार आहे झाड जसे उपटताच अमळशाने त्यावरची टवटवी नाहीशी होते, पाने सगळी गळून जातात, त्याचप्रमाणे मूळच्या भाषेत जी शब्दाची ठेवण वगैरे असते ती दुसऱ्या भाषेत आणणे हे परम दुर्घट, किंबहुना अशक्यच ह्मटले असता चालेल सर् विल्यम् जोन्स् याने 'शाकुंतल' नाटकाचे जे इंग्रजीत भाषांतर केले आहे त्याच्या प्रस्ता-वनेत त्याने असाच अभिप्राय दर्शविला आहे तेथे तो ह्मणतो की, एका भाषेतील कवित्व

काव्येषु नाटकं रम्यं, तत्र रम्या शकुंतला।
तत्रापि च चतुर्थोकस्तत्र श्लोक–चतुष्टयम् ॥

"काव्यात नाटक रम्य, नाटकात 'शकुंतला' रम्य, 'शकुंतले'त चौथा अंक आणि चौथ्या अंकात श्लोकचतुष्टय". हे 'श्लोकचतुष्टय' ह्मणजे शकुंतला सासरी जाण्यास निघाली असता कण्वाचे निरनिराळ्या प्रसंगी जे उद्गार निघाले ते होत

§ खुद्द मिल्ल् साहेबासहि एकंदर कवितेशी व विशेषत हिंदूविषयी जो त्याचा बळ-कट विरोध होता तो क्षणभर विसरून असे लिहावे लागले ––

"The poem (!) has, indeed, some beautiful passages . . . . . The scene which takes place when Sacontala is about to leave the peaceful hermitage where she had happily spent her youth, her expressions of tenderness to her friends, her affectionate parting with the domestic animals she had tended, and even with the flowers and trees in which she had delighted breathe more than pastoral sweetness!"

दुसऱ्या भाषेत नेण्याचा जो प्रयत्न करतो, त्याचा उद्योग एका कुपीतील अत्तर दुसऱ्या कुपीत जो घालतो त्याच्यासारखाच होय ह्मणजे या अत्तरवाल्याची जशी फजिती होते तशीच भाषातरकर्त्याची ! बूच उघडल्याबरोबर जो वास जावयाला लागतो तो दुसऱ्या कुपीला बूच पडेतोपर्यत बहुधा सगळा निघून जातो, आणि याप्रमाणे दुसऱ्या कुपीत निवळ पाणी मात्र राहते !

वरील गोष्टीच्या प्रत्ययार्थ एक सर्वप्रसिद्ध उदाहरण घेऊ आपल्या देशचा आद्यकवि जसा वाल्मीकि तसा युरोपातील कवीत होमर् होय, हे आमच्या वाचकापैकी बहुतेकास माहीत असेलच या कवीच्या 'इलियड्' नामक काव्याची नुसत्या इग्रेजीतच दहाबारा भाषातरे झाली आहेत पण मूळच्याच्या बरोबरीला काही तरी उतरली अशी एकदोनच आहेत एक चॅप्मन्चे, आणि दुसरे त्याहून विशेष प्रख्यात असे पोप्चे अजून सर्वत्र प्रसिद्ध व सर्वास प्रिय असे पोप्चेच भाषातर होय पण या पोप्चीच हे भाषातर उतरताना काय त्रेधा उडाली ती त्यानेच स्वत वर्णिली आहे या भाषातरास हात घालण्यापूर्वीच या कवीची फार कीर्ति झाली होती, व तिच्या भरवरच येवढा बोजा त्याने आपल्या शिरावर घेतला असावा यात सशय नाही याने आपला बेत वर्तमानपत्रद्वारा चोहोकडे सर्वास जाहीर करून शेकडो बडे[1] लोकाच्या वर्गण्या घेऊन ठेवल्या, व असा सकल्प केला की, दररोज पन्नास ओळीप्रमाणे सुमारे वर्षा सव्वा वर्षात सगळे चोवीस सर्ग सपवून टाकावयाचे हे सर्व बेत होईतोपर्यत ठीक होते, पण जेव्हा का भाषातराला त्याने प्रत्यक्ष आरभ केला, तेव्हा त्याला कळून आले ! त्यास चैन पडेनासे झाले, रात्री झोप येऊ नये,—येऊन जाऊन भाषातराचा धोशा ! पुढे पुढे तर त्यास इतका त्रास आला की, मला कोणी फाशी देईल तर बरे असे त्यास होऊन गेले ! शेवटी अशा विपत्तीत रखडता रखडता जे काम तो वर्षा सव्वा वर्षात आटपून टाकणार होता ते पाच वर्षात त्यास आटपता आटपेना, व जर तो वर्गणीदाराचा पैसा घेऊन बसल्यामुळे अडकून न राहता तर हे ओझे तो केव्हाच झुगारूनहि देता यात सशय नाही ! बरे, इतके करूनहि भाषातर तरी कितपत उतरले आहे ? ज्यास मूळ काव्याची ओळख नाही त्यास ते फार मौजेचे वाटते खरे, पण बाकीच्याच्या मते त्याची योग्यता सुमाराचीच आहे पोप्च्या वेळेसच बेट्ली नामेकरून ग्रीक् व लॅटिन् भाषेत[2] अत्यत निपुण असा एक महाविख्यात पडित होता, त्याने पोप्च्या तोडावरच त्यास सागितले की, तुमचे भाषातर ह्मणजे मजेदारशी टुमदार कविता आहे खरी, पण तीत होमर्चे गुण बिलकुल उतरले नाहीत ! * आणि अलीकडे तर मेकॉलेने एके ठिकाणी या भाषातराची खुशाल

---

१ 'बडचा' असते तर अधिक बरे २ 'भाषात' असा शब्द हवा होता —'**सं०**'

* वरील अभिप्राय बेट्लीने ज्या प्रसगी दिला तो अमळ विशेषत सागण्यासारखा आहे हा ग्रीक् व लॅटिन् पडित पोप्चा वर्गणीदार असून 'इलियडा'च्या भाषातराचे जसजसे भाग तयार होत गेले तसतसे इतर वर्गणीदाराप्रमाणे यासहि पोचत गेले एके समयी असे झाले की, हे भाग नुकतेच चोहोकडे वाटले असता पोप्ची व बेट्लीची गाठ पडली. तेव्हा पोप्ने सहजच विचारले, 'का हो, तुमची बुके तुह्मास पोचली ना ?' बेट्लीने ब-

[पुढे चालू.]

निवळ थट्टाच केली आहे †। असो, तर कवितेचे भाषांतर करणे ह्मणजे येवढी जोखीम अंगावर घेणे आहे. स्वतंत्र निराळी कविता करणे हे एके परी बरे, कारण आपल्या कवित्वाचा आपणास अजमास असून ती आपणास साधेल त्या विषयावर हव्या तेवढ्या विस्ताराने करता येते. पण परभाषेतील कविता आपल्या भाषेत आणावयाची ह्मणजे बरीक मोठी पंचाईत ! मूळ ग्रंथाचे संधान राखून मग आपले राखावयाचे, व शिवाय आपणांत नसणाऱ्या त्यांतील कल्पना वगैरे आपल्या भाषेने व्यक्त करावयाच्या, शब्द-सौष्ठवादि गुण साधावयाचे, ह्मणजे केवळ अचाटच काम ! असो, तेव्हा असे अंगावर घ्यावयाचे ते मोठ्या विचारानेच घेणाराने घेतले पाहिजे.

येथवर कवितेचे भाषांतर यथास्थित रीतीने उतरणे हे किती कठिण आहे हे सांगितले. तरी अशा कठिण कामांतहि कित्येकांस यश आले, ते सांगितले पाहिजे. इटालियन् भाषेत डँटी नामक कवीचे जे प्रख्यात काव्य आहे त्याचे इंग्रेजी भाषांतर केरी नामेंकरून एका पंडिताने केले आहे ते अशाचे एक नामांकित उदाहरण आहे. वर सांगितलेले पोप्चे 'इलियड्' तरी सर्वांसच केवळ अमान्य आहे असे नाही. जॉन्सन्च्या मते तर तसे भाषांतर आजपर्यंत झालेच नाही, व बाकीच्या सर्वांहून त्याचीच जी आजपर्यंत प्रसिद्धि चालत आली आहे तीहि तसेच गुण काही असल्याखेरीज आली नाही हे खास आहे. असो, जॉन्सन्नेहि जुवेनल् नामक लॅटिन् कवीच्या धाटणीवर काही उत्कृष्ट लहान काव्ये रचली आहेत. तसेच पोप्चे 'मेसाया' नावाचे एक इंग्रेजी काव्य आहे, त्याचे जॉन्सन् याने लॅटिन् भाषेत असे शानदार भाषांतर केले की, ते वाचून पोप् यास फार विस्मय वाटून तो ह्मणाला की, हा नवा कवि सर्वांस लवकरच संदेहांत पाडील की, मूळचे काव्य कोणते व भाषांतर कोणते, कोण जाणे ! आमच्या भाषेत अशी उदाहरणे देणे कठिण आहे. तरी 'पद्यरत्नावली'त जगन्नाथरायाच्या 'भामिनीविलासा'तील एका चुटक्याचे जे मराठी भाषांतर केले आहे ते प्रस्तुत प्रसंगी घेतले असतां चालेल.

पण असे होणे विरळा. त्यांतून हीहि दुसरी गोष्ट येथे ध्यानांत आणली पाहिजे, की इटालियन् अगर लॅटिन् आणि इंग्लिश्, किंवा संस्कृत आणि मराठी या भाषा परस्पर पुष्कळ जवळजवळ आहेत, यास्तव भाषांतराचे कठिणत्व यांत तितके दिसून येणारे नव्हे. शिवाय वरील उदाहरणांत मूळ ग्रंथकाराचा आणि भाषांतर करणाराचा काळ-समजुती वगैरे गोष्टींतहि ह्मणण्यासारखा भेद नाही. पण संस्कृत अगर चिनी ग्रंथाचे इंग्रेजीत भाषांतर, किंवा इंग्रेजी कवितेचे अगर नाटकाचे मराठीत भाषांतर ह्मणजे विलक्षणच काम आहे. यावर कोणी असा आक्षेप काढतील की, असे आहे तर मग इतकी भाषांतरे झाली आहेत व होत आहेत ती कशी ? पण या ह्मणण्यांत काही अर्थ नाही. भाषांतरे झाली आहेत खरी, पण ज्यांच्याकरिता ती तयार केली त्यांपैकी कितीकांस ती गोड लागतात ? माजी डायरेक्टर् हवार्ड्साहेब यांच्या दुसऱ्या बुकाच्या दुसऱ्या भा-

ळेच न कळल्याचे सोंग करून परत पुसले, 'अं, बुके—कसली बुके ?' पोप्ने सांगितले, 'माझ्या होमर्ची'—तेव्हा आठवलेसे करून त्या गर्विष्ठ पंडिताने कुर्रेबाजपणाने उत्तर दिले, 'पोप्, तीस तुह्मी टुमदार मौजेची कविता हवी तर ह्मणा, तीस तुह्मांस मी होमर् ह्मणू देणार नाही।'

† Addison and his Writings

गात त्यानी ह्मटले आहे की, ज्यास संस्कृत समजते त्यासच मात्र कालिदासाचे ग्रंथ समजतात हे त्याचे ह्मणणे आह्मास अगदी यथार्थ वाटते फार तर काय, पण दोनतीन लोकोत्तर रसिकाखेरीज 'शाकुंतल' नाटकात ज्यास गोडी लागली असा संस्कृत न जाणणारा युरोपियन् ग्रंथकार थोडाच सापडेल ! मिल्ल् साहेबाचा एकदर झोक "रागे" एकदा दर्शविला आहेच, व मेकॉले साहेबानीहि एकाद्या ठिकाणी तरी कालिदासावर वगैरे यथास्थित झोड उडविली असतीच ही आमची पक्की खात्री आहे, पण श्लेजेल्, हंबोल्ट्, गेटी, जोन्स्, विल्सन्,[२] अशाच्या पुढे त्याचा[३] दम निघाला नसावा असे वाटते ! अशीच आणखीहि एकदोन विरुद्ध मते आमच्या वाचण्यात आली आहेत एक कॅप्बेल् नामक प्रख्यात इंग्लिश् कवीचे, आणि दुसरे फॉरेस्टर् नामक एका नामांकित पाद्री ग्रंथकाराचे पहिल्याने एके ठिकाणी ह्मटले आहे की, हिंदु लोकाची कविता फार विलक्षण आहे तीत मदनाचे धनुष्य हे फुलाचे, धनुष्याची दोरी भ्रमराची, बाण स्त्रियाचे कटाक्ष, साहाय्यकारी चंद्र वगैरे वर्णन असते, त्याचा काय अर्थ असेल तो असो ! दुसऱ्या ग्रंथकाराने 'रामायणा'वर हत्यार धरले आहे, आणि ह्मणतो--'यात शुद्ध येथून तेथून मारखी बडबड आहे, दुसरे बिलकुल काही सापडावयाचे नाही !' हा येवढ्या संस्कृतज्ञाचा अभिप्राय आमच्या ख्रिस्ती मित्रास खूप मानवेल यात संशय नाही, व कित्येकानी तो आपल्या हृत्पटिकेवर खोदूनहि ठेवला असेल ! असो, तर जोन्स्, विल्सन् असे भाषांतर करणारे असताहि संस्कृत भाषांतराची ही दशा ! तर यावरून काय स्पष्ट होते ? दुसरे, मागे एकदोन वेळा[४] आलेले कैलासवासी कोल्हटकर याचे 'अथल्लो'चे भाषांतर घ्या हे फार चांगले साधले आहे ह्मणून आह्मी वर[५] ह्मटले आहे पण हे चांगले कोणाला ? जोन्स्चे, विल्सन्चे, भाषांतर जसे संस्कृतज्ञास चांगले, तसे वरील भाषांतर ज्याना इंग्रेजी समजते आहे त्यानाच चांगले ! ज्यास नुसते मराठी कळते तो मोठा रसिक असला तरी ते त्याला किती गोड लागेल ? आह्मास खचित वाटते की, मुळीच लागणार नाही याच्या स्पष्टीकरणार्थ दोनतीन उदाहरणे घेतो --

"अथेल्लो--सखे प्राणवल्लभे, तू माझ्या अगोदर येथे येऊन पोहचलीस हे पाहून मला पराकाष्ठेचे आश्चर्य वाटून अतिशय आनंद झाला आहे आजच्या वादळाचा शेवट जसा गोड झाला तसाच जर प्रत्येक वादळाचा होऊ लागला तर साक्षात् मृत्यु जागा होई येवढ्या सपाट्याने का बापडा वारा वाहीना, आणि ओलिंपस् पर्वतायेवढ्या समुद्रातील लाटाच्या शिखरावर का तारू जाऊन बसेना, आणि ते पुनः अस्मानापासून जितकी जमीन खोल तितके का तळी जाईना ? आता मरण जरी आले तरी ते देखील मोठे सुखाचे ![६] कारण, सांप्रत जीवात्म्यास जसे सुख झाले आहे तसे ह्मणजे पुढे कधी होईल असा मला भरवसा वाटत नाही " --अंक २

"यागो--महाराज, आपली बायको व्यभिचारिणी आहे अशी कल्पना एकदा मनुष्याच्या मनात आली, की मग त्याला चैन ह्मणून कधी पडावयाचे नाही, याकरता

१ पृ ६० पाहा २ हे पाच युरोपीय संस्कृत पंडित होते ३ 'त्याना' हवे ४ पृ ५५ व 'विद्वत्त्व आणि कवित्व' पृ २५ पाहा ५ पृ ५५ पाहा --'**सम्पादक**'

६ क्षण एक पुरे प्रेमाचा। वर्षाव घडो मरणाचा मग पुढे !।।--गडकरी --'**सं०**'

या गोष्टीविषयी मात्र आपण फार जपा कल्पनेसारखे द्वाड कोणी नाही ती शुद्ध घाऱ्या डोळ्याची राक्षसीण आहे नाही ते मशय घेऊनच घोळीत बसते मग त्यातले काही टाकून देते, पुन आणखी घेते हा खेळ चाललेला असतो '' —अक ३, प्रवेश ३

“अथेल्लो—अरे त्या गुलामाला चाळीस हजार देह पाहिजे होते, कारण मला सूड घेण्याकरिता एक देह काय, अगदी बापुडवाणा ! पासगास देखील पुरावयाचा नाही आता मला पक्के दिसू लागले की, हे सर्व खरे आहे—इकडे बघ, यागो, ही पाहा मी आपली चट सारी प्रीति आकाशात फुकून दिली आता प्रीतीचे ह्मणून नाव देखील नको घ्यावयाला साधेल तितका द्वेष उगविला पाहिजे हे कृष्णवर्णा वैराग्या, आपल्या नरकदरीतून निघून तू असा बाहेर ये हे प्रेमा, तू आपला मुकुट व माझ्या हृदयात जे तुझे सिहासन आहे तेहि त्या जुलुमी द्वेषाच्या स्वाधीन कर अत करणा, आता तुझे विषतुल्य तरग चालून तू उलून जा कारण द्वेष हा काळसर्प आहे ''’ —किता

---

१ या तीनहि भाषातराचे मूळ इग्रेजी उतारे असे —

Oth It gives me wonder great as my content
To see you here before me O my soul's joy !
If after every tempest come such calms,
May the winds blow till they have waken'd death !
And let the labouring bark climb hills of seas
Olympus-high and duck again as low
As hell's from heaven ! If it were now to die
'Twere now to be most happy, for I fear,
My soul hath her content so absolute
That not another comfort like to this
Succeeds in unknown fate —*Act II*, i, 194–204

Iago O, beware my lord, of jealousy ,
It is the green-eyed monster which doth mock
The meat it feeds on that cuckold lives in bliss
Who, certain of his fate, loves not his wronger ,
But, O, what damned minutes tells he o'er
Who dotes, yet doubts, suspects, yet strongly loves !
—*Act III*, iii,187–192.

Oth O, that the slave had forty thousand lives !
One is too poor, too weak for my revenge
Now do I see 'tis true Look here, Iago ,
All my fond love thus do I blow to heaven
'Tis gone.

[पुढे चालू]

वरील स्थळे ह्मटली ह्मणजे प्रस्तुत नाटकातील अत्युत्कृष्टापैकी होत पण ही वाचून ज्यास आनद होईल असे मराठी वाचक किती सापडतील? हे नाटक असे जर रगभूमीवर करून दाखविले, तर लोकाना एकदोन अकापर्यंत तरी दम निघेल की नाही कोण जाणे! उघडच आहे अगोदर ही तऱ्हाच मुळी अगदी निराळी, ---विचार निराळे, कल्पना निराळ्या, वाक्यरचना निराळी, सगळच अपरिचित! 'ओलेंपस् पर्वत'[1] ह्मणजे काय, 'घाऱ्या डोळ्याची राक्षसीण'[2] काय आणि 'कृष्णवर्ण वैराग्य'[3] तरी काय? मूळ ग्रथात या शब्दाचा अर्थ जसा तेव्हाच समजला[4] जातो[4] व गोड दिसतो, तसे मराठीत काय होणार? अशा ठिकाणी भाषातरकर्त्यास निरुपायास्तव हातच टेकणे येते

दुसरे उदाहरण पाहा ---

"हाय हाय! काय हा अनर्थ! कोण अदाधुदी? शिव शिव! हे स्वतत्रते, कोणीकडे गेलीस? पूर्वी स्वतत्रता हा शब्द हरएक रोमन् गृहस्थाच्या कानास कसा अमृतासारखा गोड लागत होता! 'रोमन् गृहस्थ' या पदवीचा मान मागे केवढा होता! पण हाय हाय! आता मातीपेक्षाहि कमी मोलाची ती पदवी झाली! अहो, सभासदहो, पण पुढे काय? काय, हा असा काळ आला काय? अरे! काय, रोमन् लोकानी नेमलेल्या क्षुल्लक सुभेदाराने रोमन् प्रातात इटालीच्या शेजारी, रोमन् गृहस्थास विनाकारण बाधावे, कोरड्यानी मारावे, तापलेल्या लोखडाच्या पट्यानी भाजून हाल करावे, आणि शेवटी अपमान करून गुलामासारखे क्रूसावर खिळून जिवे मारावे? आणि काय, त्या निरपराध मनुष्याने दु खाने कळवळून केलेला आक्रोश, पाहणाऱ्या लोकाच्या डोळ्यास आलेले अश्रु, रोमन् लोकाचा प्रभाव, न्याय होऊन शिक्षा होण्याचे भय, ह्यापैकी एकाहि गोष्टीने किंवा एकदर ह्या सर्व गोष्टींनी त्या राक्षसाच्या क्रूरतेचा व दुष्टपणाचा प्रतिबध होऊ नये?

Arise, black vengeance, from thy hollow cell!
Yield up, O love, thy crown and hearted throne
To tyrannous hate! Swell, bosom, with thy fraught
For 'tis of aspics' tongues! - *Act III* iii 472-480 ---'**स०**'

१ ऑलिपस् , आधुनिक एल्बिो (Elymbo) हा सॅलोनिका (Salonica) आखाताच्या पश्चिमेस मॅसिडोनिया देशाच्या (Thessaly) प्रातातील पर्वत उची समुद्रसपाटीपासून ९,७५३ फट म्हणन ऑलिपस् पर्वतायेवढ्या म्ह० खप उच व अवाढव्य २ घाऱ्या डोळ्याची राक्षसीण ---वस्तुत 'राक्षसी' हवे 'कल्पना' म्हणण्यापेक्षा 'असूया' अगर 'सशय' म्हणावयाला पाहिजे होते. हे 'सशय'--पिशाच्च स्वयभू असते त्याला बाह्य कारणे सुद्धा लागत नाहीत बहुश कल्पनेचाच सर्व खेळ असतो 'मन चिती ते वैरीहि न चिती' ---'**सम्पादक**'

३. 'कृष्णवर्ण वैराग्य' ---असे म्हणण्यापेक्षा 'काळ्याकुट्ट 'सूड'-भावने!" असे म्हटले असते तर अधिक बरे द्वेष व सूड या सैतानी भावना असल्यामुळे त्याचे निवासस्थान नरक(Hell) मानण्यात येते ---'**सम्पादक.**'

४ 'Can be easily understood'चे सदोष भाषातर वस्तुत 'समजतो' असे पाहिजे मराठीत समजणे अकर्मक धातु आहे त्याचा कर्मकर्तरी होत नाही ---'**सं०**'

तो आपल्या संपत्तीच्या मदाने व बलाने सर्वास तुच्छ मानून स्वातंत्र्याच्या मुळावर निर्भयपणे कुऱ्हाड घालीत असता आह्मी सर्वांनी उगीच बसावे असा समय आला काय ?"

—अनेकविद्यामूलतत्त्वसंग्रह.

वरील उतारा सिसरोने वेरिस्च्या विरुद्ध जे भाषण केले त्याच्या भाषांतरातील होय हे आमच्या वाचकास बहुधा माहीत असेलच. हे भाषण त्याच्या सर्व भाषणात उत्तम गणिले आहे, आणि यातच सिसरोचा नामांकित सोपानालंकार* आहे. वरील भाषांतर कसे उतरले आहे हेंहि येथे सांगितले पाहिजे असे नाही. असो, पण हा उतारा येथे देण्याचे कारण उघडच आहे की, त्यात 'स्वतंत्रते'विषयी जो उल्लेख आहे तो इंग्रेजी न कळणाऱ्या वाचकास बिलकुल कळणार नाही, तसेच 'रोमन् गृहस्थ' या शब्दावर जो त्यात रोख आहे तोंहि त्यास मुळीच भासणार नाही. हे शब्द 'रोमन् सिटिझन्' याचे भाषांतर होत, पण 'भाषांतर' या शब्दाचा अर्थ जर असा घेतला की, मूळ शब्दांनी जितका व जसा अर्थ मनात बिंबतो तितका व तसा त्या दुसऱ्या शब्दांनी बिंबावा, तर वरील भाषांतर अगदी व्यर्थ आहे यात काही संशय नाही. असो, तर याप्रमाणे देशादेशाचे आचार, रीतभात[1], विचार, समजुती वगैरे अगदी भिन्न असल्यामुळे, तसला संबंध जेथे असतो तेथे भाषांतर होणे केवळ अशक्य होय. आणि असले संबंध काव्यातून, नाटकातून, कादंबऱ्यातून वगैरे भरपूर असावयाचे, तेव्हा त्याची भाषांतरे अन्य भाषात—त्यातून विशेषत. फार दूर देशच्या भाषात—होणे केवळ अशक्य होय.

वरील प्रतिपादनावरून सर्वांच्या ध्यानात येईलच की, मिल्टन्, शेक्स्पीयर्, स्कॉट्, यांचे ग्रंथ इंग्रेजीत फार रमणीय आहेत ह्मणून मराठीत ते तसे होणार नाहीत. उलटे कटाळवाणे होऊन हास्यास्पद मात्र होतील. ते वाचून व त्यातील खुब्या नीट ध्यानात ठेवून त्यातील इकडे उतरण्यासारख्या ज्या असतील त्या मात्र आपल्या भाषेत आणल्या असता साजणार आहे.

११. असो, याप्रमाणे तिन्ही सदराचा विचार झाला. आता भाषांतराच्या उत्कृष्टत्वाविषयी अगदी बरोबर असे एक प्रमाण सांगतो. ते हे की, ज्या ग्रंथाचे दुसऱ्या भाषेत भाषांतर करावयाचे त्याचा कर्ता, तो ग्रंथ या दुसऱ्या भाषेत आपण स्वतः कसा लिहिता हे मनात आणावे, व त्यासारखे जेव्हा भाषांतर उतरेल तेव्हा ते अत्युत्तम झाले. हे प्रमाण बरोबर सापडणे अर्थात्च अशक्य आहे, तरी मूळ ग्रंथकाराची स्थितिरीति, स्वभाव, समजुती, विचाराचा झोक, भाषापद्धति या सर्वांशी दृढ परिचय झाला असता भाषांतरात त्याची धाटणी बरीच उतरता येईल यात संदेह नाही.

१२. आता सरतेशेवटी एका गोष्टीविषयी लिहून हा लांबलचक निबंध पुरा करतो. प्रस्तुत मालेच्या पहिल्या अंकात[2] आरंभी आह्मी ह्मटले होते की, इंग्रेजीचे मराठीत भाषांतर करताना कित्येकास मोठी मुष्कील पडून ते मराठी भाषेसच दोष लावतात की

---

* या अलंकाराचे इंग्रेजी नाव Climax आहे. एकाहून एक वरचढ अशी मालिका रचिली असता वरील अलंकार होतो.

१. 'रीतीभाती' असा हा शब्द अनेकवचनी हवा. —'सम्पादक'

२. (भाषादूषण) पृष्ठ १, टीप २ पाहा. —'सम्पादक'

नीन प्रौढ व खोल अर्थ व्यक्त करण्यास शब्दच नाहीत ! आता हे ह्मणणे कितपत खरे आहे याविषयी विचार करू. यात पहिल्याने हे एक लक्षात आणले पाहिजच की, वरील मत जे देतात त्यापैकी यासंबधाने मत देण्यास खरोखर लायक असे किती ही शंका मुळारंभीच येण्याचे कारण उघडच आहे की, हल्ली मराठीचा अभ्यास ह्मणजे मोठ्या आस्थेने होत असतो असे नाही. मुलास लिहिता वाचता येऊन व्याकरण, भूगोल वगैरे समजू लागताच इंग्रेजीचा अभ्यास जो सुरू होतो तो शेवटपर्यंत, मराठीकडे तादृश लक्ष देण्यास त्यास फावतच नाही. व तसे करण्याचे मोठेसे अगत्यहि कधी त्यास पडत नाही. तर अशी स्थिति असल्यावर मराठी भाषेची पोच कोठपर्यंत आहे, प्रौढ, सरस, किंवा खोल अर्थ तिच्याने कोठपर्यंत झेपला' जाईल' याची त्यास वास्तविक कल्पना होणे अमळ दुरापास्तच खरे ! पण जेथे प्रत्युक्तीचे भय नाही तेथे हवी तशी वल्गना चालली[२] [२]जाते, व हेच समजून वरील अभिप्राय चोहोकडे हवा तो देतो. हे मत शिक्षकास व भाषांतरकारास तर खासे पथ्यावरच पडते. कारण इंग्रेजीतील अर्थ वर्गात समजून देताना किंवा एकाद्या अवघड ग्रंथाचे पैशाच्या अगर लौकिकाच्या लोभाने भाषांतर करण्याचे पतकरले असता, जेथे जड जाऊ लागेल, तेथे आपली आयती सबब तयार आहेच,—'काय करावे हो ! आपली भाषा पडली फार भिकार, यापुढे इलाज नाही, नाही तर भाषांतर करण्यास काय कठिण आहे !' असो, तर याप्रमाणे वरील मत काही अज्ञानास्तव व काही आपमतलबीपणामुळे चोहोकडे पसरले आहे. आमची भाषा इतक्यातच इंग्रेजीसारख्या भाषांशी टक्कर मारील असे आह्मी ह्मणत नाही,—व तितक्या उजगारीस ती कधी तरी पोचेल की नाही याचा संशय आहे,—पण अर्थव्यंजकता वगैरे गुण तिच्यात फारच नेमस्तपणाचे आहेत, किंवा मुळीच नाहीत, असे जे पुष्कळ मानतात त्याची समजूत अगदी गैर आहे. खरोखरी जर पाहिले, तर मराठीस सोयी काय थोड्या आहेत ? व्यावहारिक बोलण्याच्या, चालण्याच्या वगैरे भाषेस[३] आमची साधारण भाषा पुरे आहेच, शास्त्रीय भाषेस तर संस्कृताचे अत्युत्कृष्ट साहाय्य, दरबारी, लष्करी वगैरे भाषेस[३] फारसी व अरबी याची मदत आहेच. इंग्लिश् लोकाचा इकडे संचार होण्यापूर्वीच आमचे राष्ट्र सर्व प्रकारे पूर्णावस्थेस येऊन पोचले असल्यामुळे कवितेची भाषा, नेहमीच्या व्यवहाराची भाषा, दरबारी भाषा, लष्करी भाषा, व्यापारी भाषा, न्यायमनसुब्याची भाषा, धर्मोपदेशाची भाषा, कलाकौशल्याची भाषा, इत्यादि सर्व येथे केव्हाच ठरून गेल्या होत्या. कोणत्याहि ठिकाणी ह्मणजे आता नवे शब्द शोधून काढले पाहिजेत असे नव्हते. एक मात्र मोठी उणीव होती खरी. ती ही की, गद्यग्रंथाचा मुळीच प्रघात नसल्यामुळे तो भाषेचा प्रकार इकडे बिलकुल नव्हता, व भाषेकडेहि शास्त्रदृष्टचा कोणी लक्ष दिले नव्हते. ह्मणजे व्याकरण, कोश वगैरेची रचना संस्कृतात जशी आहे, तसे इकडे मुळीच कधी झाले नाही * ही उणीव प्रस्तुत सरकाराने आपल्या उदार आश्र-

---

१, २ 'झेपला जाईल', 'चालली जाते' ही कर्मकर्तरी प्रयोगाची रूपे चूक आहेत. अकर्मक क्रियापदाचा कर्मकर्तरी प्रयोग होत नाही. 'तिला कोठपर्यंत झेपेल', 'हवी तशी वल्गना चालते अगर चालविली जाते' अशी ही वाक्ये हवी होती. —'सम्पादक.'

३ 'भाषास' असा हा शब्द पाहिजे. [* ही टीप पुढील पृष्ठावर.] —'सम्पादक.'

याने भरून टाकली' ही मोठी गोष्ट केली खरी, कारण तिच्याशिवाय आमच्या भाषेच्या पूर्वीच्या अभिवृद्धीचा काहीच उपयोग होता ना पण गद्यग्रथाची पद्धति आता चागली बसून गेल्यामुळे लोकशिक्षणाचा उत्कृष्ट मार्ग तीतून निष्पन्न झाला, व भाषेच्या अभिवृद्धीसहि ती पुष्कळ कारणभूत झाली असो, तर येवढ्या स्थितीस जी भाषा अगोदरच येऊन पोचली होती, ती केवळ रानटी अवस्थेत होती असे ह्मणता येणार नाही पण आमचे लोक स्वत स अज्ञान व रानटी ह्मणून घेण्यास जसे अगदी खुष आहेत, तद्वत्च भाषेचीहि मानहानि केल्याचे ते बिलकुल दु ख मानीत नाहीत मराठी भाषेत अद्याप ग्रथसख्या फार झाली नाही तरी गोष्टी, कादबऱ्या, नाटके, इतिहास, शास्त्रीय ग्रथ असे प्रकार बरेच झाले आहेत, व कोण्या ग्रथकाराची लेखणी अमुक विषयावर लिहिताना भाषेच्या कोतेपणामुळे ह्मणजे थाबली, अशी हाकाक अजून कोणाच्या कानी आली नाही! असो, तेव्हा वरील आक्षेप केवळ व्यर्थ होय असे आह्मास वाटते

तरी आमची भाषा इतक्यातच पूर्णतेच्या शिखरास पोचली आहे, किवा कोणत्याहि भाषेतील कोणताहि अर्थ मराठी भाषेत चागला हवा तसा नियमाने व्यक्त करता येईलच, असा व्यर्थ अभिमान तिजबद्दल आह्मी वाहत[२] नाही आमचे ह्मणणे इतकेच आहे की, ती सध्याहि बऱ्याच पक्व दशेस आलेली असून इग्लिश् वगैरे भाषा जशा क्रमाक्रमाने वाढत गेल्या, तशी वाढत जाण्यास तीस पुष्कळ हवी तशी सोय आहे हीमुळे कालगत्या हवा तो अर्थ त्या भाषेने लिहिता व बोलता येईल आता येवढे खरे आहे की, जे प्रकार इकडे कधीच नव्हते त्याच्यासबधाचे शब्द आमच्या भाषेत मिळणार नाहीत उदाहरणार्थ अलीकडील यत्राचे वाचक शब्द, किवा रसायनादि ज्या शास्त्राचा अलीकडे प्रादुर्भाव झाला त्याची परिभाषा, ही नवीच बनवावी लागतात तसेच 'लोकसत्ताक राज्य', 'सार्वजनिक सभा', 'विद्यालय', 'पुस्तकालय', 'देखावा', 'देशाभिमानी', 'मुद्रणकला', 'बेअब्रूची फिर्याद' वगैरेहि सर्व नव्याच अर्थाचे वाचक शब्द मराठीत आणावे लागले. यात आमच्या भाषेची कमताई आहे खरी, पण हीबद्दल मराठी भाषेस दोष कोण लावील? ज्या कल्पना लोकाच्या कधी मनातच आल्या नाहीत त्याचे वाचक शब्द किवा वाक्ये त्या भाषेत असावी कशी? काही दिवसापूर्वी आमच्या एका मित्राने आह्मास एक इग्रेजी वाक्य देऊन त्याचे भाषातर करण्यास सागितले ते वाक्य हे —'He sympathises with me fully in this movement' याचे भाषातर आह्मी काही तरी सरासरी केले, पण ते आमच्याहि मनास आले नाही व त्याच्याहि आले नाही. पण यात दोष कोणाचा? अर्थात्च कोणाचाच नाही 'Heath', 'Oak', 'Skating',[३] 'Aurora Borealis',[४] 'Swallow' वगैरे शब्दास मराठीत प्रतिशब्द जसे सापडणे

* आह्मास एका मित्राच्या सागण्यावरून कळले आहे की, कानडी भाषेत सस्कृतासारखी व्याकरणे व कोश रचलेले आहेत हिदुस्थानातील विद्यमान भाषात असा प्रकार दुसरीकडे कोठेहि असेलसा वाटत नाही

१ आज आपण 'भरून काढली' म्हणू २ वाहत म्ह० बाळगत, धरीत —'सं०'

३ स्केटिग् म्हणजे चाके लावलेले बूट पायात घालून बर्फाच्छादित गुळगुळीत जमिनीवरून वेगाने घसरत जाणे [४ ऑरोरा बोरिॲलिस् पुढील पृष्ठावर.]—'सं०'

नाहीत, तसेच 'Parliament', 'Limited Monarchy', 'Whig', 'Tory', 'Representation', 'Popular Movement' वगैरेस तरी कसे सापडतील? बरे, अशाने मराठीवर दरिद्रतेचे दूषण येईल काय? तिकडे काही जिन्नस होतात ते इकडे होत नाहीत ह्मणून आमचा देश जसा भिकारी होत नाही, त्याप्रमाणेच तिकडील काही कल्पना व विचार इकडच्या भाषास मुळीच माहीत नसले ह्मणून या भिकारच ठरल्या असेहि पण होत नाही. असो, तर अशा आक्षेपात काही जीव नाही, व ज्यास आपल्या भाषेचा अजून अभिमान वाटत असेल व तिचे हित करण्याची बुद्धि असेल त्यानी असल्या पोकळ पांडित्यास अगदी जुमानू नये. शिवाय आमच्या वरील मित्रानीहि ही मोठी गोष्ट ध्यानात वागविली पाहिजे की, भाषा जी प्रगल्भ दशेस चढते ती केवळ सृष्टिनियमानुसारानेच चढते असे नाही, ह्मणजे प्राणी किंवा वनस्पति याची वाढ जशी नेमाने व्हावयाचीच, तशी काही भाषेची गोष्ट नाही. तिची अभिवृद्धि मुख्यत मनुष्यप्रयत्नानीच[1] आहे. तर ग्रंथकारानी भाषेच्या भिकारपणाचे रडगाणे गाणे ह्मणजे त्यासच पुष्कळ अशी लज्जास्पद आहे. याखेरीज दुसरी उत्साह येण्यासारखीहि ही गोष्ट आहे की, भाषा भिकार असता तीत चांगली ग्रंथरचना करण्यात जितके भूषण आहे, तितके ती अगोदरच चांगली असता करण्यात मुळीच नाही. यास्तव आमच्या भाषेच्या सध्याच्या वाईट मानलेल्या स्थितीतहि जे ग्रंथकार परिश्रम करून मनोरम ग्रंथ रचतील त्याची वाहवा अलीकडील मोठे नामांकित ह्मणून मोडले जाणारे जे इंग्रेज ग्रंथकार त्याच्याहूनहि अधिक होईल हे उघडच आहे!

६. ग्रंथांवर टीका.

[अंक १५वा (मार्च १८७५) – (१) ग्रंथ-समृद्धि. (२) ग्रंथकाराची स्थिति. (३) ती सुधारण्यास उपाय. (४) ग्रंथपरीक्षेचा हल्लीचा प्रकार. (५) त्याचे परिणाम. (६) प्रस्तुत विषयावर सामान्यत विचार. (७) त्याची हकीकत. (८) टीका करणारास अवश्यक गुण—मूळ ग्रंथाचे ज्ञान. (९) सत्यप्रीति. (१०) शांत स्वभाव. (११) सहृदयता. (१२) टीकेचे सामान्य प्रकार. (१३) खरा टीकाकर्ता. (१४) प्रस्तुत विषयाविषयी लोकांच्या गैरसमजुती. (१५) चांगले टीकाकार निपजल्यापासून उपयोग.]

नीर-क्षीर-विवेके, हंसाऽऽलस्यं त्वमेव तनुषे चेत्।
विश्वस्मिन्नधुनाऽन्यः, कुल-व्रतं पालयिष्यति कः? ॥*—भामिनीविलास.

१ गेल्या पांचपंचवीस वर्षांत आमच्या भाषेत बरीच ग्रंथसमृद्धि होऊन दिवसे-

४ ऑरोरा=उषा'-देवता. ऑरोरा बोरिॲलिस्=उत्तर ध्रुवाजवळील विद्युत्-प्रभा-वलय. ऑरोरा ऑस्ट्रेलिस् (Australis)=दक्षिण ध्रुवाजवळील विद्युत्-प्रभा-वलय. १ 'मनुष्यप्रयत्नाधीनच' अगर 'मनुष्यप्रयत्नानीच शक्य' असे पाहिजे. —'सं०'

* "हे हंसा! पाणी आणि दूध हे[2] वेगळे[2] वेगळे[2] करण्याचा जर तूंहि आळस केलास, तर या जगी हे तुझे कुलव्रत दुसरा कोण चालवील?"[3]

२ 'ही वेगवेगळी' असे शब्द हवे होते. ३ प्रास्ताविकविलास, १३. —'सं०'

दिवस ती बरीच वाढतीहि चालली आहे निदान पाचपचवीस तरी लहान मोठी, वाईट चागली, अशी नवी पुस्तके निघाल्यावाचून वर्ष बहुधा मुने¹ जात नसेल ही गोष्ट आह्मास सर्व प्रकारे अभिनदनीय वाटते कारण या प्रतिवर्षी तयार होणाऱ्या पुस्तकात जरी नाव घेण्यासारखी सगळीच नसली, किंबहुना मुळीच नसली, तरी निदान पक्षी इतक्या ग्रथकारानी आपल्या श्रमाचा व काळाचा केवळ अपव्यय केला नाही व इतक्या छापखान्यास काम मिळाले, येवढे तरी निदान ह्मणता येईल! पण ही कल्पना ह्मणजे अगदी कडेलोटची²! इतक्या थरास ग्रथ पोचणे हे बहुधा मुळीच सभवत नाही कारण एक तर ग्रथ छापणे हे कोणी उगीच मौजेखातर करीत नाही, तो घेणारे कोणी तरी सापडतील अशा समजुतीवरच कोणी ग्रथकार आपले पुस्तक छापतो, आणि दुसरे असे की, जो आपला ग्रथ छापण्यास निघाला तो बहुधा त्यात छापण्यासारखे काही तरी असल्याशिवाय तसे करण्यास सहसा प्रवृत्त होणार नाही, फजितीचे भय ज्याला त्याला आहेच

२ पण ही ग्रथाची सख्या जशी दिवसेदिवस वाढत चालली आहे, त्या मानाने त्यास अत्यत हितावह अशी गुणदोषविवेचकाची सख्याहि वाढत जावी हे अत्यत इष्ट होय पण हे मात्र बहुधा मुळीच आढळत नाही सध्याची स्थिति पाहिली तर अशी आहे - -ग्रथ छापखान्यातून बाहेर पडतात, आणि पुढे त्याची काही तरी यदृच्छेने व्यवस्था होते काहीस लोकाचा आश्रय मिळतो, काही शिफारशीनी, वशिल्यानी वगैरे खपतात, आणि पुष्कळ तर ग्रथकाराच्याच अगावर पडून "मला ही कोठून बुद्धि सुचली?" असे त्यास करून टाकतात! याप्रमाणे लोकाचा आश्रय हा केवळ अनिश्चित असल्यामुळे कोणीहि ग्रथ छापण्यास सहसा धजावत नाही आमच्या देशात, इग्लडात वगैरे जसे बडे लोकहि ग्रथकाराच्या पक्तीत सापडतात, तसे अजून मुळीच झालेले नाही व केव्हा होईल याचा सुमारहि³ करवत नाही, तसेच जे ग्रथकार झाले असता सारे लोक त्यास अवश्य आश्रय देतील, किंबहुना त्यापासून अपेक्षित जी ज्ञानवृष्टि तिची सर्व चातकवत् प्रतीक्षा करीत आहेत, अशा आमच्या नवीन विद्वानाच्याहि कधी स्वप्नी सुद्धा तो विचार येत नाही! तेव्हा ग्रथरचना करणारे ह्मटले ह्मणजे अर्थात्च, वरील दोहो प्रकारचे ज्याच्या पदरी बहुधा अठरा विश्वे दारिद्र्य. तेच काय ते अशानी भीत भीत एकादा ग्रथ लोकापुढे आणला आणि त्यास कोणीच विचारले नाही, ह्मणजे आटपले! आधीच तुटपुजीचा व्यापार, त्यातून एकदा जबर ठोकर लागून चागले डोळे उघडले, ह्मणजे मग तो कशाला पुनः या भानगडीत पडतो आहे! याप्रमाणे त्याची स्वतःची हिमत पार खचून जाऊन दुसऱ्याचेहि त्याची ती दशा पाहून हातपाय मोडतात! असो, तर याप्रमाणे ग्रथकाराची सध्या स्थिति आहे पुस्तक छापून त्याची छापणावळ सरासरी बाहेर पडली ह्मणजे अगोदर निमे मिळविली. मग पुढला विचार पुढे त्यातूनहि यथाकथचित् सगळ्या प्रती खपून जाऊन सगळ्या कृत्यात एकदरीत नफा झालाच, तरी दुसऱ्या

१. रिकामे, मोकळे, फुकट, व्यर्थ २. 'कडेलोटाची' हवे; अर्थ, पराकाष्ठेची, कमालीची, दुसऱ्या (अशक्य) टोकाची ३ अदाज (अजमास, तर्क) सुद्धा. —'सं०'

आवृत्तीची गोष्टहि नको! आजपर्यंत जे शेकडो ग्रंथ आमच्या भाषेत होऊन गेले, त्यांत सरकारी पुस्तकांखेरीज दुसरी आवृत्ति पाहिलेले फारच थोडे निघतील परा-काष्ठा चारपांचावर निघणार नाहीत असें आह्मांस खास वाटते तर ही केवढी वि-लक्षण स्थिति! ज्या आमच्या देशांत विद्याभिरुचि चोहोंकडे येवढी फैलावली आहे, ज्यांत प्रतिवर्षी गांवोगांवी छापखाने, पत्रे, पुस्तकें, पुस्तकालयें, सभा वगैरे नवे नवे प्रकार होत चालले आहेत, ज्यांत देशाभिमान, विद्वत्त्व, कवित्व, वक्तृत्व वगैरेंची चोहोंकडे येवढी गर्दी दृष्टीस पडते, ज्यांत नवा धर्म स्थापणें, देशाचें गेलेलें कला-कौशल्य पुनः माघारी आणणें, कवितेच्या नव्या शाखा स्थापणें, नवीं यंत्रें तयार क-रून विलायतेशीं व्यापारांत टक्कर मारणें, फार तर काय, पण ज्या गोष्टी येथें व सार्‍या एशिया खंडांत कधीं कोणी कानीं ऐकल्याहि नाहीत अशा – ह्मणजे प्रति'–डि-मास्थेनीस्, प्रति'–सिसरो व प्रति'–पार्लमेंट् यथें बनविणें,---इत्यादि अचाट कामें हा-तीं घेण्यासहि लोक मागेंपुढें पाहत नाहींत,––त्यांतच इंग्लंडांतील केवळ सामान्य प्रतीच्या ग्रंथकाराच्या योग्यतेचेहि ग्रंथकार सांपडूं नयेत, व शेंपांचशांच्या पहिल्या आवृत्तीनंतर मोठ्या नामांकित ग्रंथकर्त्यासहि दुसरी काढण्याची छाती होऊंच नये, हा केवढा चमत्कार आहे? आमच्या सार्वजनिक सभांतून गेलेले हिंदुस्थानतर्फेचे मुखत्यार हौस् ऑफ् कॉमन्स्‌मध्यें तेथील सभासदांशीं जेव्हां खुर्चीशी खुर्ची लावून ब-सतील तेव्हां इकडील विद्येची वरील स्थिति ऐकून तेथील सभासदांस केवढें आश्चर्य वाटेल? त्यांची समजूत जी कीं, देशास थोरपणा येण्यास तेथील भाषा चांगल्या ऊ-र्जित दशेस आली पाहिजे, तींत सर्व प्रकारच्या विषयांवर मोठे मोठे ग्रंथ असले पा-हिजेत, लोकांच्या अंगांत विलक्षण हिंमत असून जेथें त्यांनीं एकदां पुढें पाऊल ठेविलें तेथें[2] ते मागें सरतच नाहींत असा त्यांचा लौकिक व्हावयास हवा, हा नियम जो सर्व मोठ्या राष्ट्रांस लागतो त्यास आमचाच देश मात्र अपवादक पाहून त्यांस मोठा अ-चंबा होईल! आणि खरोखरीच, जे लोक आपल्या देशभाषेची योग्यता, केवळ हल-कट, अविद्वान् अशा लोकांस मात्र ती उपयोगी, इतकीच समजतात, तीस व्याकरण किंवा कोश तयार करण्याचें ज्यांच्या कधीं फारसें मनांतहि आलें नाहीं, ती जगो का मरो याविषयीं जे मोळा आणि बेफिकीर आहेत, ज्यांच्यांत पांचपंचवीस वर्षे त-री वाचावी इतक्या प्रतीचीहि कविता निपजत नाहीं, ज्यांच्यांतील मोठ्या प्रसिद्ध वक्त्याचें भाषण एकदां ऐकतांनाहि कंटाळा येतो, ज्यांच्या भाषेनें सामान्य प्रतीच्या लोकांस ज्ञानप्राप्ति होण्याचा बिल्कुल संभव नाहीं, ज्यांचे इतिहास, पदार्थविज्ञान, वैद्यक वगैरे विषयांवरील ग्रंथ ह्मटले म्हणजे पोरींच्या भातुकलीतील पदार्थांसारखे होत, ज्यांच्यांतील व्यापाराच्या मंडळ्या, कौशल्यशिक्षक गृहें, भजनसमाज, पुस्त-कालयें वगैरेंचा थाट पाहिला तर युरोपांतून आलेल्या एकाद्या गृहस्थास पोट भरून

१ प्रति म्ह० प्रत्यक्ष, मूर्तिमंत, दुसरा, साक्षात डिमॉस्थेनीस्, सिसरो हे नामां-कित वक्ते होते व पार्लमेंट् ही राजाशीं झगडून त्याच्या हातून जवळ जवळ सर्व अधिकार हिसकावून घेऊन त्याला नाममात्र राजा, कुकवाचा धनी करून ठेवणारी इंग्लंड्‌ची जबरदस्त लोकसभा होय २ 'तेथून' असतें तर अधिक बरें. —'सं०.'

हसू मात्र येईल,—त्याच लोकाचा पार्लमेंटात जागा मिळविण्याचा उद्योग चाललेला पाहून कोण तोंडात' बोट' घालून' राहणार' नाही ? असो, एकदरीन आमच्या भाषाची विद्यमान स्थिति व ग्रथकाराचा लोकाकडून आदर या दोन्ही गोष्टी एकदर देशाच्या स्थितीविषयी उत्कृष्ट सूचक आहेत असे आह्मास वाटते आणि ही चिन्हे अशीच जोपर्यंत दृष्टीस पडतील तोपर्यंत देशाच्या मोठेपणाविषयी लोक कितीहि भकले[1], तरी ते सर्व व्यर्थ होय यात अगदी सशय नाही

२ देशभाषेची सुधारणा व तीत उत्कृष्ट ग्रथाची समृद्धि होणे याचा देशाच्या हिताशी केवढा निकट सबध असतो याविषयी जे निःसशय असतील त्यास वरचे लिहिणे केवळ यथार्थ वाटेल अशी आमची खात्री आहे आता वरील दोन्ही गोष्टी घडण्यास काय झाले पाहिजे याचा विचार करू प्रस्तुत मालेच्या पहिल्या दोन अकात[3]

१ थक्क होऊन जाणार २ वहकले, वाहवले, वरळले, भरकटल, भलत्याच मार्गाला लागले —'सम्पादक.'

३ "सत्परीक्षकाचा बहुधा अभावच असल्यामळे चागल्याम व वाइटास हल्ली एकाच पक्तीत बसणे येते हे खरे . न्यूनाधिकभाव वस्तुगत्याच असावयाचा, पण तो समजावा कोणास ? स्वतःच्या रूपाची आपल्याच डोळ्यास प्रतीति घडणे जसे केवळ अशक्य, तसेच आपल्या ठायीचे गुण उत्कृष्ट असले तरी ते आपले आपणास पहिल्यानेच कळणे स्वभावीच शक्य नव्हे हे ज्ञान पहिल्याचे जसे आरशाने वगैरे होते, तसे दुसऱ्याचे यथार्थोक्तीने होते पण पहिला प्रत्यय घडणे जसे अगदी सुलभ आहे तसे दुसऱ्याचे नाही अगोदर यथार्थ ज्ञान कठिण, मग त्याहून एके पक्षी निर्मत्सरता व दुसरे पक्षी स्पष्टवक्तेपणा हा तर विरळाच ! सध्या ग्रथकर्त्यास प्रसिद्ध होण्याचे तीन मार्ग आहेत एक, त्याने स्वतःच्या जोखमीवर आपले पुस्तक छापावे; म्हणजे लोकाकडून आश्रय मिळाला तर नशीब, नाही तर सरासरी छापणावळ तरी काढण्यापुरते कोणा विद्याखात्यातील अधिकाऱ्याचे आर्जव करावे नव्हा नुसत्या प्रसिद्धीचा मार्गहि पैशाखेरीज कोणास अनुकूल नाही व यामुळे कोणाचे ठायी कसाहि गुण असला तरी ठिकाणच्या ठिकाणीच मुरून जाण्याखेरीज त्यास गत्यतर नाही दुसरा मार्ग दक्षिणाप्रैज कमिटी . . पण या सभेकडे आपला ग्रथ पाठविण्याचा धीर येण्यास ग्रथकर्त्यास आपली योग्यता बक्षिसापुरती आहे येवढा तरी भरवसा पक्का असला पाहिजे हा त्यास कसा यावा ? कोणाच्या अगी योग्यता वास्तविक असताहि ती त्यास परप्रत्ययाशिवाय भासत नाही, व कोणाच्या अगी ती थोडी असता किंवा मुळीच नसताहि स्वाभिमानास्तव मोठी वाटते तिसरा मार्ग विद्याखात्याचे मुख्य अधिकारी याकडे अर्ज ....पण ते ग्रथ पसत करतीलच असा काय नेम ? त्याचा अनन्यभाव दोघा दुसऱ्या कामगारावर ! ...वरील दोघाचे मत जे एकदा ठरेल ते कायम, त्यात चुकीचा सभवच राहत नाही ! .. .ग्रथकर्त्याची योग्यता एका क्षणार्धात ओळखून एका टाकासरसा त्याचा निकाल फाडकन् पाडण्याची त्याची शर्थ खरी ! एरवी साधारण रीत्या पाहिले तर कामाकाजास ठेवलेल्या चाक-

[पुढे चालू]

आम्ही वाचकास कळविले आहेच की, ग्रंथाचे यथार्थ परीक्षक असणे हे फार अवश्य आहे, व असे असले म्हणजे भाषेस अनेक प्रकारांनी उपयोग होतो हे प्रकार या

रमाणसाशी त्याच्या भाषा–ज्ञानाचा प्रकाश पडत नाही, मगासरी खुणाखाणानीच व्यापार चालतो ... पण एकाद्या हतभाग्य ग्रंथकाराचे दुर्दैव उभे राहून त्याच्या श्रमाचा निकाल जेव्हा त्यास स्वतंत्रतेने करणे पडते, तेव्हा त्यास अकस्मात् कोठून स्फूर्ति होत असेल ती परमेश्वर जाणे! . सरकारतर्फेच्या परीक्षकास देशभाषेचे ज्ञान उत्कृष्ट आहे खरे, पण ग्रंथाच्या व्याकरणशुद्धतेपलीकडे त्याचे लक्षच पोचत नाही गद्य असो, पद्य असो, शास्त्रीय विषय असो, त्यात ऱ्हस्व, दीर्घ, काना, मात्रा, अनुस्वार, शुद्ध प्रयोग, इतकी त्याने बसविलेल्या नियमास अनुसरून असली की ग्रंथ चांगला, नाही तर वाईट! याप्रमाणे सरकारतर्फे ज्याच्या हातून ग्रंथाची पारख होते ते त्या कामास यथायोग्य नसल्यामुळे भाषेचे फार हाल होतात जे ग्रंथ छापखान्यातून निघून लोकांचे हाती पडल्यावर लवकरच वाण्याच्या घरी वास करावयास योग्य, अशांचे मोठ्या चमत्काराने दैव उघडून त्याची शाळातून गर्जना रोक येते, व ज्याची चोहोंकडे मानमान्यता व्हावी त्याची फारशी पुस्तापास्तहि न होऊन ते कोनाकोपऱ्यात कसरीच्या भक्षस्थानी पडतात!" (अंक १, पत्र १५)

"सध्या मराठी लिहिण्याची इच्छा आहे एकास व शक्ति आहे दुसऱ्यास वर्तमानपत्रात लिहिणारे, त्याकडे पत्रे पाठविणारे, तसेच ...चांगले वाईट ग्रंथ करणारे, हे सर्व लोक बहुधा अर्धमुर्ध शिकलेले व मराठी वर्तमानपत्रे, पुस्तके, यावरून ज्ञान संपादन करणारे असे आहेत दुसरे जे आहेत त्यास सर्व गोष्टी अनुकूल आहेत, पण इच्छा मुळीच नाही सरकारने त्यास इंग्रजीत वाकबगार केले, संस्कृतादि अभियुक्त भाषांतहि पुष्कळ गति करून दिली, नानाविध विषयांचीहि थोडीबहुत बरीच माहिती करविली पण मराठीत ग्रंथ लिहून आपल्या इंग्रेजी विद्वत्तेस बट्टा आणणे हे तर त्यास अगदी आवडत नाहीच, तरी प्रसंग आल्यास ते आपल्या महासनावरून मराठीतील ग्रंथावर अभिप्राय देतात, पण तेहि अडाणी लोकांच्या भाषेत त्यास समजतीलसे नव्हेत, तर फर्डेशाई इंग्रेजीत! आपल्या किताबाच्या झोकात ते इंग्रेजीत कोणाला 'मूर्ख', कोणाला 'पोरकट', कोणाला 'अप्रयोजक', असे अभिप्राय देतील; फारच कृपा झाली तर 'हा ग्रंथ बरा आहे', अशी गुळमुळीत शिफारस करतील .... मासिक पुस्तकापासून लोकांत सदभिरुचीचा प्रसार होऊन ग्रंथ वाचण्याची त्यास गोडी लागण्याचा (सर्वांत ज्यास्त) संभव आहे . .सदभिरुचि राष्ट्रास फार हितकर आहे. . ही जेथे असेल तेथे विद्येचा व कलांचा उत्कर्ष, सभ्य चालचलणूक, वगैरे अर्थात् आलीच ही आपणांतहि प्राचीन काळी होतीच, पण परराजाची सत्ता येथे अखंड झाल्यामुळे तिचा अस्त झाला पण सध्याच्या उदार व शहाण्या सरकारच्या अमलात तिचे पुनरुज्जीवन होण्याचा पुष्कळ संभव आहे ...(मासिकातून) पुस्तक चांगले कोणते व वाईट कोणते, त्यातील गुणदोष काय, वगैरे गोष्टींचे निरूपण वरचेवर होत गेले, म्हणजे त्यापासून लोकास, ग्रंथकारास व भाषेस फार उपयोग होतो लोकांत

[पुढे चालू]

निबंधांत पुढे' सांगण्यांत येतील. आतां हे ग्रंथाचें गुणदोषविवेचन सध्यां कितपत होतें ते पाहूं.

४. हा प्रकार बहुधा सर्वांच्या लक्षांत असेलच. आमच्या मराठी वर्तमानपत्रांतील कित्येकांच्या अग्रभागीं इंग्रेजी पत्रावरून उचललेली एक लांबलचक प्रतिज्ञा असते की, अमुक अमुक विषय आमच्या पत्रांत येत जातील. आतां या विषयांत पहिल्यानें कोणता मांडलेला असतो म्हणाल तर Literature ह्म० भाषेतील ग्रंथ! आणि पत्र जर उलटून सारें वाचून पाहिलें, तर वरील सदर केवळ नामधारी होय असें तेव्हांच लक्षांत येतें. हा प्रकार केवळ एकाच अंकांत नव्हे, तर महिन्याचे महिने, किंबहुना वर्षांचीं वर्षें चाललेला दृष्टीस पडेल. आतां वरील सदराचा अर्थ पत्राच्या दोहों बाजूंस नवीन पुस्तकाच्या ज्या जाहिराती दिलेल्या असतात त्या, किंवा 'तुला— होतें काय? रक्त शुद्ध कर' अशा प्रकारचे जे मजेदार चुटके दिलेले असतात ते असल्यास न कळे! एरवीं त्यापासून त्याच्या वाचकांस भाषेची किंवा तींतील ग्रंथांची माहिती किती होत असेल ती त्या पत्रकर्त्यांस किंवा त्याच्या वाचकांसच माहीत! बरें, हें एक असो, वर्तमानपत्राचा तो मुख्यतः विषय नसल्यामुळें व दर खेपेस वरील सदराचा मजकूर लिहिण्यास सांपडणें अशक्य म्हणून, तो वरचेवर येत नाहीं असें म्हटलें, पण महिन्या दोन महिन्यांनीं कोणी नवीन ग्रंथकार आपलें पुस्तक त्याच्या[1] परीक्षेकरितां[2] जेव्हां त्याजकडे[3] नजर[3] करतो[3] तेव्हां तर वरील सदर जागविण्यास[4] चांगली संधि ना? पण अशा प्रसंगीं आमचे वर्तमानपत्रकर्ते कशी हिकमत लढवितात ती पुष्कळांस माहीत असेलच. कोणी 'पोंच' या सदराखालीं त्या ग्रंथकाराच्या नांवाचा यथास्थित निर्देश करून पुस्तक पाठविल्याबद्दल त्याचे फार फार आभार मानतात, येवढीच त्याच्या ग्रंथावर टीका! दुसरे कित्येक वरील छापील आभारप्रदर्शित करून नंतर ग्रंथाची छापणी फार सुरेख आहे, बांधणी मोठी मनोवेधक आहे, कागद तर कांहीं पुसूंच नये, अशा प्रकारच्या गोडगोड शिफारशी करतात! येवढें नामी गुणदोषविवेचन करण्यास त्या विद्वान् पत्रकर्त्यांस केवढे श्रम पडत असतील बरें! व बिचाऱ्या ग्रंथकर्त्यांस आपली शिफारस सगळी कागदाच्या कारखानदाराकडे, छापणाराकडे व बुकें बांधणाराकडेच खपली[5] जाऊन[5] स्वतःच्या वांटचाला एक शब्दहि उरला नाहींसें पाहून केवढा संतोष वाटत असेल! असो, तर अशा दोन तऱ्हांनीं प्रायः नवीन पुस्तकावर मत प्रदर्शित केलें जातें. पण याहूनहि खुबीची एक तिसरी

मार्मिकपणा वाढून त्यास विचार करण्याची सवय लागते, पुस्तकाची परीक्षा अगोदर झालेली असली म्हणजे त्यास ती घेण्यास सोईवार पडते, मग अर्थात्च चांगल्या ग्रंथकारास तेव्हांच आश्रय मिळून वाईट पुस्तकें निवडलीं जातात, आणि इतकें झालें म्हणजे भाषेंत सहजच चांगल्या ग्रंथांची समृद्धि होऊन उत्तरोत्तर तींत चांगले ग्रंथकार निपजतात.' (अंक २, पॅरे ९, १०) —'सम्पादक'

१ पृष्ठ ७७ पाहा. २ त्यांनीं परीक्षण करावें म्हणून. ३ आज आपण 'त्यांना नजर करतो' असें म्हणूं. ४ चालू ठेवण्यास, बंद न पडूं देण्यास. ५ 'खपून जाऊन' हवें. 'खपणें' या अकर्मक धातूचा कर्मकर्तरी होत नाहीं. —'सं०'

तऱ्हा सागावयाची राहिली आहे ती ही —'अमुक अमुक बुक आम्हास पावले; आम्ही ग्रथकर्त्यांचे याबद्दल फार आभारी आहो आमचे मत पुढील खेपेस देण्यात येईल' किवा इतकेहि आपणास बाधून घ्यावयाचे मनात नसल्यास 'मत सवडीप्रमाणे प्रकट करू,' असे लिहावे म्हणजे आटपले! पुढील खेप किवा सवड यावयाला नको, आणि मत द्यावयाला नको! ही पुढील खेप येणे म्हणजे नारदमुनीची उलट फेरीच म्हणावयाची! त्या भोळ्या' स्वारीने सह्याद्रीकडून दडवत घालवून त्यास जशी थाप दिली, की 'बा रे! असाच अमळ राहा, मी आता रामेश्वराहून परत आलो पाहा!' आणि मग परत कसचे आणि काय कसचे? — याप्रमाणेच वरील पत्रकाराचा वेळ मारून नेण्याचाच केवळ मतलब असतो! असो, तर नवीन ग्रथ करून तो अभिप्रायाकरता जो कोणी वर्तमानपत्राकडे वगैरे पाठवतो, त्याची वासलात वरील तिन्ही प्रकारातूनच बहुधा एकाने होते

वरील विचित्र स्थिति पाहून काय बरे मनात येते? अर्थात् हेच की, असे होण्याचे कारण ग्रथ वाचण्याचा एक आळस तरी असेल, किवा गुणदोषपरीक्षेचे काम लोकास अमळ जड व जाते काहीहि असो निदान येवढे खरे की, ग्रथकाराची अशी हेळसाड होणे हे आमच्या विद्वत्तेस व देशाभिमानास मोठे लाछन असून त्यापासून भाषेची व तद्द्वारा एकदर लोकाची मोठीच हानि होते ग्रथाची शिफारस करते समयी बहुतेक शिफारस पुस्तकाच्या पुठ्ठ्यावरून व छापणीवरूनच करणे हे किती अप्रयोजक आहे! कसाई लोक जशी गुराची परीक्षा त्याच्या अगाच्या चाचपणीवरून करतात, तशीच गोष्ट ग्रथाची असते काय? 'साधारण प्रार्थने'सारखे धर्मपुस्तक किवा 'मजुघोषे'सारखी कादबरी मोठ्या शानदार पुठ्ठ्यानी बाधवून त्यावर मोठे नामी असे मिन्याचे[2] किबहुना जडावाचे[3] काम केले ह्मणजे ती पुस्तके खरोखरी वाचनीय झाली काय? आणि 'बाळमित्र' किवा 'पद्यरत्नावली' ही अगदी भिकार कागदावर भिकार ठशानी छापून अगदी भिकार रीतीने बाधली ह्मणजे त्याची योग्यता कमी झाली काय? रद्दी घेणाऱ्या वाण्याने किवा आताऱ्याने[4] पुस्तकाची त्याच्या बाह्य स्वरूपावरून जर पारख केली, तर ती त्यास शोभणार आहे, पण स्वत अर्थज्ञ व अत्यत मार्मिक ह्मणून जे लोकास एकाद्या ग्रथाची शिफारस करणार, त्यानी ग्रथाची पारख वाण्यासारखी किवा अत्तरवाल्यासारखी करावी हे किती हास्यास्पद होय! अशी शिफारस ह्मटली ह्मणजे ग्रथकारास आपली केवळ मानहानि केलीशीच वाटावी व ती करणारासहि त्याबद्दल मोठा सकोचच वाटावा पण ही वृत्ति उभयपक्षीहि बहुधा दिसत नाही, दोघासहि बाह्य रूपाची प्रशसाच पुरेशी होते! असो, एकदरीत वरील प्रकारच्या ग्रथपरीक्षेने भाषेचे फार अहित होते कारण, खरा परीक्षक कोणीच नसल्यामुळे कसाहि ग्रथ असला तरी 'टक्का शेर भाजी टक्का शेर खाज्या'[5]

१ लबाड. २ मिना (पु) ह्म० काचेचा मुलामा एक प्रकारचा हिरवा दगड. (याच्या राध्याच्या पातळ थराचा मुलामा चादीच्या भाड्याना देतात) ३ जडविण्याचे, कोदणात बसविण्याचे ४ आतार, आतारी, अतार, अतारी ह्म० गधी, अत्तरे करणारा अगर विकणारा (अरबी, अत्तार) [५ पुढील पृष्ठावर.] —'सम्पादक.'

या न्यायानेच त्याची प्राय योग्यता ठरते ह्मणजे 'मुक्तामाला' सुरस आणि 'मजुघोषा'हि सुरस ! 'अथेल्लो' उत्कृष्ट भाषातर, तमेच वर्षा दोन वर्षामागे तयार होऊन लोळत पडलेले 'जुलियस् मीजर्'चे एक भिकार भाषातरहि उत्कृष्टच ! 'पुण्याच्या वर्णना'सारखा ग्रथ पुस्तकालयी सग्रहास असण्यास जितक्या योग्यतेचा, तितकाच 'राणीच्या पुस्तका'सारखा केवळ राजमान्य ग्रथहि योग्यच ! सगळे ग्रथ अर्थात्‌च सारख्या योग्यतेचे कधीहि असणार नाहीत; पण अवसेच्या दाट काळोखात जसे सगळे पदार्थ सारख्याच आकारमानाचे, सारख्याच रगाचे, आणि सारखेच सुरेख त्याप्रमाणेच सत्परीक्षकाच्या अभावी सगळे ग्रथ येथून तेथून सारखेच ! हा ब्रह्मघोटाळा होण्याची कारणे प्रस्तुत मालेच्या पहिल्या अकात[१] काही सागण्यात आली आहेतच या सर्वात आमच्या नवीन विद्वानाची स्वभाषेविषयीची उपेक्षाबुद्धि हीच मुख्य ह्मटली असता चालेल कारण ग्रथपरीक्षा करण्याचे सामर्थ्य ह्याच्या अगी येण्याचा जितका सभव आहे तितका अर्थात्‌च इतरान्च्या नाही याचे तरी कारण मुख्यत हेच आहे की, इग्रेजी भाषेत जान्सन्, मेकॉले वगैरे नामाकित ग्रथकाराचे ग्रथ प्रस्तुत विषयावर मोठे उत्कृष्ट असून त्याचा परिचय कॉलेजातील विद्यार्थ्यास हरहमेश घडतो शिवाय इतरहि पुष्कळ माहिती त्यास झालेली असते यामुळे एखाद्या ग्रथावर ते जसा मार्मिक अभिप्राय देतील तसा केवळ मराठीतच हुशार असा मनुष्य किवा मोठा व्युत्पन्न[२] शास्त्री याच्या हातूनहि देणे होणार नाही असो, पण ही केवळ शक्यत्वाची उक्ति झाली ह्मणजे इतके करण्याचे त्याच्या अगी सामर्थ्य आहे, किवा निदान योग्यता तरी आहे, इतकेच हे सर्व ते करतातच असा अर्थ नाही शेक्स्पीयर् साहेबाची नायिका ह्मणते - —

"If to do were as easy as to know what were good to do, chapels had been churches and poor men's cottages princes' palaces !"*

---

५ उत्कृष्ट, निकृष्ट साऱ्याच पदार्थाची सारखीच योग्यता अगर किमत समजणे हा मूर्खपणा होय टका किवा टक्का ह्म० एक पैसा, चार पैसे, सोळा पैसे अगर एक रुपया (व्याजाच्या दराच्या बाबतीत) खाजे ह्म० खाऊ, खाद्य, खाद्यविशेष 'टक्का शेर भाज्या, टक्का शेर खाज्या', 'टक्का शेर आटा, टक्का शेर खाज्या', अशाहि म्हणी आहेत **—'सम्पादक'**

१. पृ ७२–७३, टीप ३ २ प्रवीण, पडित, विद्वान्, व्युत्पत्तिशास्त्रपारगत —**'सं०'**

* "अमुक अमुक करणे चागले हे समजणे जसे सोपे आहे, त्याप्रमाणेच ते करणेहि जर सोपे असते, तर लहान देवळे ही मोठी देवालये बनली असती आणि गरीबगुरिबाच्या खोपटाचे टोलेजग राजवाडे झाले असते !"[३]

३ (The Merchant of Venice) 'व्हेनीस् नगरचा व्यापारी' या नाटकातील चतुरस्त्र नायिका पोर्शिया (Portia) आपली दासी नेरिसा (Nerissa) हिजशी बोलत असता हा भाग (अक १, प्रवेश २, ओळी १३–१५) आला आहे. तीन बद पेट्यापैकी तिचा फोटो आत असलेली पेटी ओळखून काढील त्याला तिने वरावे असे ति-

[पुढे चालू.]

हाच न्याय प्रस्तुत प्रसंगी किंचित् फिरवून लावता येईल असो, पण या हयगयी-मुळे देशाचा तोटा किती होतो हे उघडच आहे ग्रंथाचा खरा चाहता कोणी नस-ल्यामुळे चांगल्या ग्रंथकारास[1] वाइटातच सामील होऊन बसावे हे तरी एक त्याच्या कपाळी येते किंवा आपली योग्यता जर प्रकट करणे असली तर आत्मश्लाघेचे अश्ला-घ्य कृत्य करण्याखेरीज त्यास दुसरा मार्ग राहत नाही ! पण हा मार्ग आचरणे हे नेहमीच फलदायक होते असे नाही पुष्कळदा त्याचे योगाचे लोकांच्या मनावर[2] वा-ईट ग्रह मात्र होऊन जातो [2] असो, तर याप्रमाणे तिऱ्हाईतपणे निष्पक्षपातपणाने[3] ग्रं-थाची योग्य प्रशंसा करणारे असले, ह्मणजे चांगल्या ग्रंथकारास उमेद येते व लोकां-पासून त्यास आश्रय मिळाल्याच्या योगाने भाषेत चांगल्या ग्रंथांची संख्या उत्तरोत्तर वाढते आणि त्याप्रमाणेच वाईट तेवढे निवडले जाऊन त्यांचा क्रमाक्रमाने ऱ्हास होतो पण असे जेव्हा असत नाही तेव्हा अर्थात्च हल्लीप्रमाणे चांगले काय आणि वाईट काय दोन्ही एकच होऊन जाऊन भाषेची मोठीच हानि होते, आणि लोकांचे हाती चांगलेच ग्रंथ पडून त्यांच्या मानसिक शक्ति वृद्धिंगत होत जाव्या असे जे व्हावे, ते मुळीच न होऊन त्यास उलटा अपाय मात्र घडतो

६ येथवर आमच्या भाषेतील ग्रंथकारांच्या सांप्रतच्या स्थितीविषयी विशेषत. निरूपण झाले आता प्रस्तुत विषयावर सामान्यत विचार करू ह्मणजे ग्रंथांवर टी-का करण्याचे काम जो हाती घेतो त्याच्या अंगी कोणते गुण असले पाहिजेत, त्यास साधने कोणती हवी, हा टीका करण्याचा प्रकार केव्हा उद्भवला, त्यापासून हिता-हित कोणते वगैरे

७ पहिल्याने या प्रकाराची हकीकत हा प्रकार आपल्या देशात प्राचीन काळी ह्मणण्यासारखा नव्हता व अर्वाचीन काळी तर अगदीच बुडून अलीकडे दहापंधरा वर्षांतच इंग्रेजी ग्रंथकारांच्या परिचयाने नुकता कोठे सुरू होत चालला आहे या विषयाच्या संबंधाने प्रस्तुत मालेच्या तिसऱ्या व चौथ्या अंकात[4] आह्मी काही वि-चार प्रदर्शित केले आहेत, त्यावरून या काळाच्या पूर्वीची स्थिति काही लक्षात ये-ईलच, यास्तव तिजविषयी आणखी येथे लिहिणे जरूर नाही प्रस्तुत स्थळी अली-कडच्या स्थितीस उद्देशून मात्र लिहितो नुकते वर लिहिण्यात आलेच आहे की, इं-ग्रेजी विद्येचा इकडे फैलाव होऊ लागल्यापासून ग्रंथाच्या गुणदोषांचे विवेचन कर-

च्या बापाने ठरविले होते पुढे बाप मेला तरी त्याची इच्छा अमलात आणावयाची असल्यामुळे तिला आपल्या आवडीनावडी गुंडाळून ठेवाव्या लागल्या अर्थात् पसंत पडेल त्यास वरणे अगर नापसंत पडेल त्यास नाकारणे काहीच तिच्या हाती नव्हते. तिच्या पसंतीचा पुरुष आणि फोटोची पेटी ओळखणारा पुरुष हे 'दैवाच्या अंधळ्या कोशिंबिरी'च्या खेळात अभिन्न ठरले तरच तिची धडगत होती ! अशा कैचीत साप-डली असता नायिका पोर्शिया प्रस्तुत सिद्धांत आपल्या दासीला सांगते —'**सम्पादक**'

१. वस्तुत 'ग्रंथकारांनी' हवे २ 'मनाचा वाईट ग्रह मात्र होऊन जातो' असे हवे ३ 'नि.पक्षपातपणाने' हवे ४ 'विद्वत्त्व आणि कवित्व' पृ १–२ व पृ २८, शेवटचा १२वा पॅरा पाहा —'**सम्पादक**'

याचा इकडे प्रघात पडला प्रतिवर्षी नवी जी पुस्तके निघतात त्यावर वर्तमान-पत्रातून थोडीबहुत चर्चा होऊ लागली व त्याच उद्देशाने मासिक पुस्तकेहि सुरू झाली या[3] पुस्तकाचा[1] विषय भाषा व विद्या हीच[1] केवळ होत[2], वर्तमानपत्राप्रमाणे आणखी दुसरी व्यवधाने त्यास बिलकूल नाहीत यास्तव वरील गुणदोषविवेचनाचे काम वस्तुत पाहता त्याचेच विशेषेकरून होय देशात चालणाऱ्या राज्यकारभाराविषयी, व्यापाराविषयी व इतर अनेक लौकिक गोष्टीविषयी लोकाची मने[3] बरोबर करणे हे जसे वर्तमानपत्राचे काम, तसेच मासिक पुस्तकाचे विद्येच्या सबधाने होय ह्मणजे नानाविध विषयाविषयी थोडक्यात चागल्या रीतीने वाचकास माहिती जेणेकरून होईल ते करणे हेच त्याचे मुख्य काम होय, व याबरोबर विद्यावृद्धचर्थ सरकारचे किवा लोकाचे जे प्रयत्न चालले असतील त्याची चर्चा करणे हेहि त्याजकडेच येते यास्तवच नवी पुस्तके जेवढी होतील त्यापैकी खरोखरी उपयोगाची कोणती व नादान किवा अपायकारक कोणती तीहि लोकास कळविणे त्याचेच कर्तव्य होय हा प्रकार विलायतेतील मासिक व त्रैमासिक पुस्तके जो आपल्या दृष्टीस पडतात त्या सर्वात आढळतो कोणत्याहि विषयावर नवे बुक झाले न झाले की लागलीच चोहोकडे मासिक पुस्तकातून त्याची वाटाघाट सुरू होते हे तर काय, पण पुस्तकालयातून, वादविवादाच्या सभातून, चहा, बुद[4] वगैरे पिण्याच्या ठिकाणी, किबहुना मेजवान्याच्या प्रसगी सुद्धा वरील चर्चा जिकडे तिकडे चालू असते असो, तर नवीन पुस्तकाविषयी मते प्रदर्शित करून त्यापैकी लोकाच्या आश्रयास पात्र[5] कोणती व नाहीत[5] कोणती हे ठरविणे हा अधिकार मुख्यत मासिक पुस्तकाचा होय पण आमच्या भाषेत जी[6] आहेत व मागे होती त्यापैकी वरील काम बरेच बजाविलेले व बजावणारे आम्हास एक मात्र दिसते ते 'विविधज्ञानविस्तार' होय, हे सर्वाच्या सहज ध्यानात येईलच असो, तर याप्रमाणे ग्रथावर टीका करण्याचा प्रकार आमच्या भाषेत अगदी नवा सुरू झाला आहे व अद्याप त्याचा प्रचारहि फारच थोडा आहे तो वाढणे हे भाषेच्या अभिवृद्धीस व लोकाच्या हितास फार अवश्यक आहे

८ वर प्रस्तुत प्रकाराचा काही इतिहास झाला आता ग्रथावर टीका करणाराचे अगी अवश्य गुण कोणकोणते हवे ते सागतो प्रथमत अर्थातच मूळ ग्रथाचे ज्ञान हे असल्याशिवाय टीकाकार एरवी केवढाहि विद्वान् असला तरी ते व्यर्थ होय, हे उघड आहे ही गोष्ट वास्तविक पाहता अगदी स्पष्ट होय, कारण ज्या मनुष्यास एखाद्या वस्तूचे पूर्ण ज्ञान नाही, किबहुना मुळीच नाही, त्याने त्याविषयी[7] आपले मत सागणे हे मुळीच शोभत नाही हे अगदी उघड आहे पण मनुष्याच्या मनाचा असा काही चमत्कार आहे की, स्वतःच्या अज्ञानाची केवळ कल्पनाहि त्यास सहन

१, २. "या पुस्तकाचा विषय 'भाषा व विद्या' हाच केवळ होय", अगर 'या पुस्तकाचे विषय भाषा व विद्या हीच केवळ होत" असे हे वाक्य हवे होते —**'सम्पादक'**

१ 'या पुस्तकाचा' म्हणजे 'या मासिक पुस्तकाचा' ३ 'मने'? की मते? ४ कॉफी ५ 'पात्र',यानतर 'आहेत' असा शब्द हवा, अगर 'नाहीत'बद्दल अपात्र असा शब्द हवा ६ 'जी' म्हणजे 'जी मासिक पुस्तके' ७ तीविषयी' हवे. —**'सं०.'**

होत नसते. आपणास अमुक अमुक विषय अगदी कळत नाही व यास्तव त्यावर मत देण्यास आपण सर्वथा अयोग्य, अशी मनाची पक्की खात्री फारच थोड्या सुज्ञ लोकाची झालेली असते बाकी कोणास कोणत्याहि विषयाविषयी पुसा, बहुतकरून उत्तर नाही, असे व्हावयाचेच नाही[1] ज्या त्यास बहुधा असे वाटत असते की, मला जितके ज्ञान आहे त्यापेक्षा अधिक दुसऱ्यास काय असावयाचे आहे? व माझी जी मते आहेत त्यात चुकीचा संभव असेल तरी कसा? तर असा मूर्खपणाचा दुरभिमान बहुतेक लोकांच्या मनास जडला असल्यामुळे हव्या त्या गोष्टीवर हवे तसे मत झोकून न देणारे फार थोडे! फार तर काय, पण जो विषय त्यास अगोदर असलाच तर फारच थोडा अवगत असण्याचा संभव, त्यावरहि बरे वाईट म्हणण्यास मागे पुढे बिलकुल न पाहणारे शेकडो गृहस्थ सापडतात! बेकनने कोठेसे एक मोठे मार्मिक वचन लिहिले आहे की, असे कित्येक जण आढळतात की, ज्यास आपणास माहीत काय नाही तेच माहीत नसते! असो; तर ग्रंथावर टीका करण्यास निघालेले गृहस्थ अशा प्रतीचे कामाचे नाहीत आपण ज्याचे गुणदोष लोकास दाखविणार तो ग्रंथ खरोखर आपणास पुरतेपणी समजला आहे असा निश्चय झाल्यावरच टीका करणाराने त्या कामास हात घालावा नाही तर तो अर्धामुर्धा समजून तितक्यावरूनच जर गुणदोषविवेचनास आरंभ केला तर ते त्या कर्त्याच्या[2] उपहासास मात्र कारण होईल, व लोकात सत्याचा प्रसार होणे एकीकडेच राहून मूर्खपणाची मते मात्र चोहोकडे माजतील

९ दुसरा गुण सत्यप्रीति हाहि गुण वरच्यासारखाच टीकाकर्त्याच्या अंगी अवश्य असला पाहिजे याची योग्यता तर वरच्याहूनहि अधिक आहे, पण त्याच मानाने तो जगात फारच विरळा आढळतो दुसऱ्याच्या ग्रंथावर जी टीका करावयाची ती केवळ सत्यास अनुसरूनच करावयाची, व ती करण्यात सत्याचा उदय व असत्याचा ऱ्हास करणे येवढाच काय तो हेतु, हा प्रकार फारच थोडा सापडेल एरवी टीका करणाराचे सामान्यतः उद्देश पाहिले तर द्वेषबुद्धीने, मत्सराने किंवा उगीच गमतीखातर दुसऱ्याची निंदा करावी, त्याची फजिती उडवावी, त्याची कीर्ति दूषित करावी, इतकाच असतो किंवा इतकेहि नसले तरी निदान आपले नाव लोकापुढे यावे, आपली विद्वत्ता प्रदर्शित व्हावी, इतका तरी असतो आता हे खरे की, वरील दुष्ट मनोवृत्तीच्या प्रेरणेनेच कोणी एकाद्या ग्रंथावर चर्चा केली असूनहि जर तीत असत्याचा लेशहि नसला, तर ती केवळ दोषास पात्र होत नाही, तरी वरील वृत्तींचे अवलंबन सर्वथा अश्लाघ्यच होय सुविचाराचे योगाने ज्याचे मन थोर झाले[3] असते[3], ते त्यास आपल्या निर्मळ अंतःकरणात कधी थारा देत नसतात असो, तर जो कोणी एकाद्या ग्रंथकाराचे गुणदोष जगास प्रकट करण्याकरिता हाती लेखणी ध-

---

१. "उत्तर 'नाही' असे यावयाचेच नाही" असे असते तरी चालले असते --'स०'

२ कर्त्याच्या म्ह० टीकाकर्त्याच्या, 'ग्रंथकर्त्याच्या' असाहि अर्थ घेता येईल, पण टीकाकर्त्याच्या असाच येथे अधिक योग्य ३ वस्तुत 'झालेले असते' असे हवे नाही तर 'झाले असते' हा संकेतार्थ होऊन विपरीत अर्थ होईल --**'सम्पादक.'**

रील त्याने अगोदर सत्यास स्मरावे आणि त्यास धरूनच मी पुढील सगळा मजकूर लिहीन असा अगोदर निश्चय करावा असे करणे केवळ परमार्थबुद्धीस्तवच त्यास योग्य आहे असे नव्हे, तर त्याने निवळ स्वार्थ पाहिला तरी सुद्धा वरीलच मार्ग श्रेयस्कर होय हे त्याच्या लक्षात येईल, कारण जरी त्याने आपल्या विद्वत्तेच्या व कीर्तीच्या भरावर चढून जाऊन खोटीच मते लोकांच्या मनात भरवून देऊन त्यास काही वेळ फसविले व त्याबद्दल तात्कालिक कृतार्थता मानली, तरी कधी ना कधी तरी त्याची लबाडी बाहेर पडेलच पडेल हे त्याने खूप समजून ठेवावे यविषयी ह्यम्, जॉन्सन्, मेकॉले, ही सर्व–प्रसिद्ध उदाहरणे आहेत पहिल्याने आपल्या इंग्लडचे इतिहासात पुष्कळच खोटा मजकूर लिहिला असल्यामुळे त्याची पत आता बहुतेक अगदी बुडाल्यासारखीच आहे, व दुसरे दोघेहि आपल्या हेकटपणाच्या लहरीत अनेक प्रसंगी पुष्कळच भरकटले असल्यामुळे त्यांची मते ग्रहण करणे ती लोक फार जपून करतात! असो, तर सत्यरूप दैवत असे कडक व जाज्वल्य आहे त्याच्या क्षोभापुढे मोठमोठ्या प्रचंड ग्रंथकारांचाहि चुराडा होऊन जातो! मग छोटेखानी लुटपुटच्या ग्रंथकारांचा खुर्दा तर कोणीकडच्या कोणीकड उमळून जात असेल कोण जाणे! असो, तर याप्रमाणे वर जी सत्यानुसरणाविषयी आह्मी सूचना केली ती केवळ स्वार्थदृष्टीचाहि यथार्थ होय ग्रंथाविषयी जो यथार्थ विवरण करील, ह्मणजे गुण असतील तेवढे गुण व दोष असतील तेवढे दोष जो यथास्थित दाखवून देईल, त्याचीच टीका चिरकाल जगास मान्य होऊन राहील

१० तिसरा गुण शांत स्वभाव हाहि टीका करणाराच्या अंगी अवश्य पाहिजे असून वरच्यासारखाच क्वचित् आढळतो याचे कारण वरील कलमातच आले आहे ते अर्थात्च हे की, टीकाकर्त्याची प्रवृत्ति[1] मुळीच[1] वर[2] सांगितलेल्या द्वेषमात्सरादिकांनीच प्राय: होत असल्यामुळे वरील[3] गुणास[3] जागाच राहत नाही क्रोधास वश होऊन जेथे चित्ताचा क्षोभ झाला तेथे शांतता कशी राहावी? असो, पण क्षोभाचाहि उद्गार बाहेर पडण्यास मनास काहीशी तरी शांति असावी लागते ती मुळीच नसून चित्तास अतिशयित क्षोभ व जर केवळ झाला, तर मनाचे व्यापारहि नीट चालण्यास[4] कठिण[4] पडेल ह्मणजे जसा मनुष्य अतिशयच रागावला असला तर त्याचा कंठ दाटून येऊन शब्दहि पुरता तोंडावाटे निघेनासा होतो, त्याप्रमाणेच मनुष्य रागाने अगदी देहभान विसरून गेला ह्मणजे त्याची बुद्धिहि गोंधळून जाते काय बोलावयाचे किंवा लिहावयाचे ते त्यास एरवी जेवढे सुचेल तेवढेहि त्या हातघाईच्या वेळी न सुचून तो अगदी बेफाम होऊन जातो व वेड्यासारखे भलभलतेच बरळू सुद्धा लागतो, असे की, तोच मनुष्य पुढे काही दिवसांनी आपला वेडेपणा पाहून विस्मय पावेल असो, तर मनाच्या शांततेची इतकी अवश्यकता आहे, की रागाचे बोलणे किंवा लिहिणे सगतवार होण्यास सुद्धा तीवाचून चालत नाही मग हजारो वाचकास मान्य होईशी ग्रंथरचना करावयाची असल्यास तर तिचे अगत्य केवढे आहे, हे काय

---

१ 'प्रवृत्तिच मुळी' असे पाहिजे २ पृष्ठ ७९, पॅरा ९वा पाहा ३ शांत स्वभावास ४ 'चालणे कठिण' अगर 'चालण्यास त्रास' असे पाहिजे —'सम्पादक.'

मागावे? का की, ग्रथ रचावयाचा ह्मणजे सगळा विषय अगोदर साद्यत मनात आणून त्याची यथास्थित माडणी करावयाची असते, व वाक्यरचना वगैरे जितकी उत्कृष्ट होईल तितकी साधावी लागते तेव्हा हे सर्व क्षोभ पावलेल्या मनुष्यापेक्षा शात, स्थिर मनाच्या मनुष्यास ज्यास्त साधेल हे उघड आहे हे एक झाले दुसरे असे की, एकाद्या ग्रथावर वगैरे जो अभिप्राय देणे तो शात, गभीर व सभ्य अशा रीतीने दिला असता त्याचे काही निराळेच वजन पडते, आणि त्याने जे काम होते ते रागाच्या सपाट्यात उगीच पुष्कळ गोगाट केला, वेड्यावाकड्या शिव्या आसडल्या[1], अशाने अगदीच होत नाही या दुसऱ्या प्रकाराने टीका करणारावरून मात्र लोकाचे मन उडते व त्याचा हलकटपणा व पोरकटपणा जगात प्रकट होतो शिवाय वरील शिव्यानी त्याच्या पक्षास बळकटी यावयाची ती तर एकीकडेच राहून त्याची दुर्बलता मात्र लोकास भासू लागते कारण लोक पक्के समजतात की, ज्या अर्थी याने शिव्याचा येवढा भडिमार केला आहे त्या अर्थी याजपाशी प्रमाणे तितपतच असतील खेरीज ग्रथकाराच्या थोरपणाला ह्मटले ह्मणजे शिमग्याचा झगडा जागविणे हे अगदीच अप्रशस्त! रस्त्यातील भाडणात तोडाच्या जोरावर जसा कज्जाचा निकाल होतो, ह्मणजे जो मोठ्याने ओरडत असेल त्याचाच पक्ष खरा असे भोवतालच्या तमासगिरास वाटते, तसा प्रकार ग्रथात करू पाहणे यासारखे निद्य व हास्यास्पद काही नाही असे जो करतो त्यास आपला बोज कळत नाही हे एक दिसते, आणि शिवाय हाती घेतलेले टीका करण्याचे कामहि त्यास बिलकुल कळत नाही, हे दुसरे स्पष्ट होते कारण ज्याजवळ सबळ प्रमाणे आहेत तो शब्दपाडित्याचा किवा शिव्याचा भडिमार करण्याच्या भरीस कधी पडणार नाही जी ठोक प्रमाणे त्यास माहीत असतील ती दाखवून तो खुशाल बिनधोक बसेल आपल्या प्रतिपक्ष्याच्या शिव्याचीहि तो काडीइतकीहि परवा करणार नाही. कारण त्याचा पोकळपणा त्यास धडधडीत दिसून येईल व जे सुज्ञ आहेत ते याने कधी फसले[2] जाणार[2] नाहीत[2] हेहि तो पक्के समजेल असो, तर याप्रमाणे मनाची शातता ही टीकाकर्त्यास अत्यत अवश्यक असून तिच्या योगाने त्याच्या लेखास[3] काही विलक्षण थोरवी व भव्यपणा हीं यतात, की ज्याप्रमाणे दोही पक्षाच्या वकिलाच्या कोट्या व एकतर्फी उत्तरे—प्रत्युत्तरे सगळी ऐकून घेतल्यावर न्यायाधीश आपल्या उच्च आसनावरून निःपक्षपातपणाचा चोख निवाडा अगदी स्वस्थ अतःकरणाने बोलून जातो त्याप्रमाणे साराश, टीकाकर्त्याचा अभिप्राय वकिलाप्रमाणे एकतर्फी कधी नसावा, तर न्यायाधिशाच्या निर्णयाप्रमाणे केवळ सत्याच्या तर्फेचाच असावा

११ चवथा गुण सहृदयता सहृदयता म्हणज ज्यावर टीका करावयाची त्यात हृदयाचा पूर्ण अभिनिवेश होण्याची योग्यता ही योग्यता अर्थातच सर्व मनुष्याच्या ठायी असत नाही, अथवा असली तरी सारख्या प्रमाणाने असत नाही जगात जे येवढे मतवैचित्र्य दृष्टीस पडते यास मुख्य कारण वरील होय प्रत्येक मनुष्याची ज-

---

१ 'हासडल्या' असे हवे २ 'फसणार नाहीत' असे पाहिजे 'फसणे' या अकर्मक धातूचा कर्मकर्तरी होत नाही ३ 'लेखास'नतर 'अशी' असा शब्द हवा —'सं०'

६

न्मसिद्ध प्रकृतिच निराळी पडल्यामुळे व पुढे ज्या ज्या अवस्था त्यास प्राप्त होतात त्याहि सर्वांच्या सारख्या नसल्यामुळे, मनुष्यामनुष्यामध्ये रुचिभिन्नत्व उत्पन्न होते हे स्वाभाविकच आहे पण त्यातूनहि कित्येक मनुष्याच्या ठायी वरील सहृदयतागुण[1] इतराच्याहून ज्यास्त आढळतो म्हणजे दुसऱ्याच्या मनोवृत्तीशी आपली मनोवृत्ति मिळविणे हे त्यास सहज करता येते हा गुण असणे हे मनाच्या किंवा हृदयाच्या विशालत्वाचे चिन्ह होय आणि त्याचा अभाव हा अर्थात्च त्याच्या उलट गुणाचे म्हणजे वरील दोहोच्या संकुचितत्वाचे दर्शक होय तर जो एकाद्या ग्रंथावर टीका करण्याचे मनात आणील त्याने अगोदर आपल्याशी हे पाहावे की, याशी सहृदयत्व पावण्याची माझी योग्यता आहे, की नाही नाही तर काय प्रकार होईल तो उघडच आहे समजा की जयदेवाच्या 'गीतगोविंद' काव्यावर किंवा मराठीशाहीत रामजोशासारखे सुरस लावण्या करणारे जे कित्येक कवि झाले त्यांच्या कवनावर टीका करण्यास शुकाचार्यासारख्या परमहंसानी हातात लेखणी घेतली, किंवा वृद्धत्वाने अगर सृष्टीच्या चुकीने मदनव्यापारशून्य असणाऱ्या मनुष्याने ते काम पतकरले, तर टीका किती उत्तम तऱ्हेची होईल याचे अनुमान सहज करता येईल ! तसेच धर्मप्रतिपादक किंवा वेदान्तविषयक ग्रंथावर एकाद्या रंगेल विनोदी मनुष्याने जर टीका करण्यास आरंभिले तर ते त्यास किती साधेल ? बिशप बट्लर् नावाच्या एका धर्माध्यक्षाने इंग्रेजी भाषेत एक मोठा विख्यात ग्रंथ वरील[2] विषयावर रचलेला आहे त्याविषयी कित्येकानी असे मत प्रदर्शित केले आहे की, तो ग्रंथ पाहिल्याबरोबर आमचे डोके दुखू लागे याप्रमाणेच मिल्ल् साहेबाचे शेक्सपियर्विषयी मत, आमच्या कालिदासाविषयी मत, जॉन्सन्चे कित्येक इंग्रेजी कवीविषयी व इतिहासाविषयी, मेकॉलेचे हिंदूच्या विद्यादिकाविषयी, या सर्वांची योग्यता किती धरावयाची हे आमच्या वाचकास तेव्हाच कळेल एलिझाबेथ् राणीचे खजीनदार लॉर्ड् बर्ले म्हणून कोणी होते त्यास, स्पेन्सर्[3]च्या सर्वप्रसिद्ध काव्याबद्दल राणीने त्यास काही इनाम करून दिले, या गोष्टीचे मोठे आश्चर्य वाटले, त्या प्रसंगी त्याचा असा उद्गार निघाला, 'अहो, हे काय वेड आहे ? नुसते एक य:कश्चित् गाणे केल्याबद्दल येवढे इनाम !' दुसऱ्या एका प्रसंगी असे झाले की, कोणा काव्याची कोणी फार फार प्रशंसा केली असता एका तत्त्वज्ञाचा उद्गार निघाला, 'अं,——यात काय आहे ? या काव्याच्या योगाने बाजारात दाणे स्वस्त झाले की काय हे मला सांगा !' असो. तर याप्रमाणे ज्यात

१ सहानुभूति, Sympathy, तादात्म्य २ धार्मिक **'सम्पादक'**

३ एड्मंड् स्पेन्सर् (Edmund Spencer) १५५३–९९ जन्म लंडनात, शिक्षण केंब्रिज्ला याची 'Shepherd's Calendar' ही कविता प्रसिद्ध झाल्यानतर एलिझाबेथ् राणीशी ओळख झाली १५८०मध्ये याला आयर्लंड्च्या लॉर्ड् डेप्युटीचा सेक्रेटरी नेमण्यात आले पुढे त्याने जप्त झालेल्या इस्टेटीतून तीन हजार एकर जमीन व किल्कोमन् (Kilcoman) किल्ला मिळाल्यावर तेथेच आपले सुप्रसिद्ध अन्योक्तिपर काव्य फेरी क्वीन् (Faerie Queen) लिहिले १५९८च्या बंडात स्पेन्सर्चा किल्ला जाळून टाकण्यात आल्यामुळे तो लंडन्ला गेला व तेथेच वारला --**'सं०.'**

आपणाला गम्य नाही त्यात वेडेपणाने शिरले म्हणजे अशी विचित्र मते उत्पन्न होतात यास्तव एकाद्या ग्रथावर लेखणी उचलण्यापूर्वी टीकाकाराने याचा अगोदर नीट सुमार पाहावा की, मी हे काम हाती घेणार खरे, पण याशी सहृदयता पावण्याची माझी योग्यता आहे काय ? नसली तर अधळ्याने तसबिरीची परीक्षा करू गेल्यासारखे त्याचे मन वेडगळ ठरेल या ठिकाणी कोणास असा भ्रम उत्पन्न होईल की, मनुष्याची विद्वत्ता मोठी असल्यावर त्यास हवे त्यावर मत देण्यास काय हरकत आहे ? पण या भ्रमाचे वरील जॉन्सन्, मिल्ल् वगैरेच्या उदाहरणावरूनच पूर्ण निरसन होते, आणि त्याविषयी अधिक उपपादन केलेले पाहणे असल्यास प्रस्तुत मालेचा तिसरा[1] व चवथा[2] अक पाहावा[3] असो, तर एकदरीत या सहृदयतागुणाची नुसत्या विद्वत्तेहून फारच अधिक योग्यता आहे व म्हणूनच एकाद्या ग्रथावरील अभिप्राय जरी मोठी विद्वत्ता खर्चून लिहिला असला तरी वरील गुणाच्या अभावी वरील मत केवळ कवडीचा माल होय

१२ याप्रमाणे उत्तम प्रकारची टीका करता येण्यास ती करू जाणाराच्या अगी जे गुण लागतात ते वर सागितले यात बाकीच्याचा समावेश होईल असे आह्मास वाटते आता जगात सामान्यत जी ग्रथादिकावर लोकाची टीका चालते ती कितपत योग्यतेची असते व कोणकोणत्या प्रकारची दृष्टीस पडते, याविषयी थोडेसे निरूपण करणे अवश्य आहे प्रथमत लोकव्यवहारात हा प्रकार सर्वांच्या सहज ध्यानात येणारा आहे की, एकदर लोकाची स्तुतीपेक्षा निदेकडे फारच विशेष प्रवृत्ति असते कोणी अमळ वर डोके काढले न काढले, कोणाची अमळ कोठे प्रशसा झाली न झाली, की लोकास ते सहेनासे[4] होऊन लागलीच चोहोकडे त्याचे निदक उभे राहतात ह्मणूनच पुष्कळ मोठमोठ्या ग्रथकारानी व विशेषत बहुतेक सर्व कवीनी आपआपल्या ग्रथाच्या प्रस्तावनातून खलाचे माहात्म्य वर्णिलेले आढळते असो, तर यावरून स्पष्टच आहे की, टीकेचे सामान्य स्वरूप ह्मटले ह्मणजे मळ ग्रथाचे दूषण किंवा खडन हेच होय दुसऱ्याची स्तुति करण्याकरिता कोणी एकाद्या ग्रथावर विवेचन केले आहे असे बहुधा काही आत मतलब असल्याविना झालेले सापडणार नाही आता एकदर सगळ्या लोकाचा दुसऱ्यास नावे ठेवण्याकडेच येवढा रोख का दिसून येतो याविषयी जर अमळ विचार केला, तर त्याचे कारण स्वाभिमान होय, हे तेव्हाच लक्षात येईल ज्याच्या त्याच्या मते शहाणा काय तो मी, माझेच सर्वांनी गुणवर्णन करावे, असेच बहुधा असते, यास्तव दुसऱ्याची जेवढी प्रशसा झाली तेवढी आपल्यातून वजाच झाली असे मनाच्या कोतेपणामुळे त्यास वाटते यामुळे दुसऱ्याच्या निदेस जो तो बहुधा सतत जपलेला[5] असतो कित्येक जे खरोखरच बुद्धिमान् व शहाणे ह्मणून निवडलेले असतात त्याची अशी समजूत असते की, दुसऱ्याच्या करण्यास आपण सर्वथैव चागले ह्मणून त्यात काहीच दोष काढला नाही, तर आपला थोरपणा तो काय

---

१ पॅरा ३, पृष्ठे १५–१६ पाहा २ पॅरा १२, पृ ७६ ; विद्वत्त्व आणि कवित्व, पाहा. ३ 'मालेचे तिसरा व चवथा हे अक पाहावे.' असे हे वाक्य हवे ४ 'साहेनासे' (सोसेनासे, सहन होईनासे) असे हवे. ५ की टपलेला ? —'सम्पादक.'

राहिला? यास्तव अलीकडील नव्या सुरू झालेल्या युनिव्हर्सिटीच्या वगैरे परीक्षातून परीक्षकाचा जसा प्रकार आढळतो, की त्याच्या हातून भरपूर गुण ह्मणून पडावयाचेच नाहीत---दहा पाच तरी स्वत च्या गौरवास्तव त्यातले एकीकडे शाबूत काढून ठेवावयाचेच---तसेच हे टीकाकार करतात. स्वत सुद्धा जी ग्रथरचना हातून घडावयाची नाही तिची परीक्षा करतानाहि काही गुणाचा उल्लेख करून शेवटी काही ना काही तरी खरी किवा खोटी कुलगडीं काढून स्तुति आणि निदा शेवटी सरासरी समानच करून टाकतात! हा प्रकार वरच्याहून पुष्कळ बरा, पण टीकाकाराच्या सत्यनिष्ठेस याचे योगाने कलक लागतो हे उघड आहे दुसरे कोणी असे असतात की, त्यास गुण व दोष दोन्ही दाखवावे लागतातच, पण दोषावर पाडित्य करणे त्यास जितके आवडते तितके गुणावर विवरण करणे अगदी आवडत नाहीं यास्तव गुणाचा उल्लेख सरासरी काही थोडासा करून मग दोषावर ते यथास्थित घसरतात हा प्रकार अर्थात्च द्वेषबुद्धीशिवाय किवा मत्सरी स्वभावाशिवाय घडत नाही. पण कसाहि असला तरी सरळ स्वभावाच्या मनुष्यास तो खचित पसत पडणार नाही कोणाच्या स्वभावात पक्षपातीपणाचे इतके प्राबल्य असते, व प्रकृति इतकी हेकटपणाची असते की, त्यास एक गुण तर गुणच, नाही तर दोष तर दोषच, याखेरीज काही बिलकुल दिसत नसते त्याच्या आवडीचे किवा त्याच्या मतासारखे जे ग्रथ असतील त्यात त्यास सर्वच गुणमय दिसून दोषाचा लवलेशहि सापडावयाचा नाही, आणि वरच्या उलट ठिकाणी सर्वच दोषरूप भासून गुणाचा लेशहि सहन व्हावयाचा नाही अशा टीकाकाराच्या ठायी अर्थात्च दुराग्रह ह्मणजे अगदी जागरूक असतो, कारण कोणतीहि वस्तु केवळ गुणमय किवा केवळ दोषमय असावी हे सृष्टिनियमासच मुळी विरुद्ध होय तेव्हा अशा टीकाकर्त्यांस सहजच सत्याचा उपमर्द करून गुणास दोषाचे व दोषास गुणाचे रूप देण्याची खटपट करावी लागते असो, तर याप्रमाणे बहुधा ग्रथावरील टीकाचे प्रकार अनेक दृष्टीस पडतात

१३ वर जे प्रकार सागितले ते अहकारादि दुष्ट मनोवृत्तीची फले असल्यामुळे अर्थात्च थोडेबहुत सर्व दूषणार्हच होत आता खऱ्या टीकाकर्त्याचे स्वरूप येथे थोडक्यात सागतो ज्या ग्रथावर टीका करावयाची त्याचे पूर्ण ज्ञान व त्याशी सहृदयता हे गुण त्याच्या अगी अगोदर हवे, हे वर[1] सागण्यात आलेच आहे पण याहून दुसरे जे गुण[2] सागितले ते तर टीकाकर्त्यास अधिकच अवश्य होत त्याच्या योगाने टीकेस खरी शोभा व खरी योग्यता येते व ती सर्वांस मान्य होते फार तर काय पण ग्रथकर्ता जर समजस असला तर तोहि तीस मान डोलवल्यावाचून राहणार नाही ही टीका ह्मणजे अशी की, ती केवळ तिऱ्हाईतपणे व नि पक्षपातपणाने केलेली असून केवळ सत्यनिरूपणाखेरीज तीत टीकाकाराचा दुसरा बिलकुल काहीएक उद्देश नाही, असे स्पष्ट दिसले पाहिजे. टीकाकाराचे काम गुण व दोष दोन्हीहि दाखविण्याचे आहे, यास्तव ते दोन्ही प्रकट करून त्याचा उल्लेख कशाचीहि लेशमात्रहि अत्युक्ति न करता त्याने केवळ प्राजलपणे केलेला असावा दोष दाखविताना मूळ ग्रथकर्त्यावर शेखी[3] मिर-

१. पॅरे ८ व ११ २ सत्यप्रीति व शात स्वभाव ३ प्रौढी, बढाई, डौल. —'सं०'

विण्याची आपली हौस आहे असे टीकाकर्त्याकडून जितके न दाखववेल तितके बरे, तसेच गुण दाखविताना तो त्याचा मित्र असल्यास त्याची[1] फाजील प्रशसा करणें हेहि अगदी वाजवी नाही तर जे दोष असतील ते उघड निर्भीडपणाने स्पष्ट बोलून जाऊन जे गुण असतील त्याबद्दल ग्रथकर्त्याची त्याने वाजवी रीतीची तारीफ करावी. असो, एकदरीत ज्याप्रमाणे खरा न्यायाधीश शत्रुमित्रभाव अगदी विसरून जाऊन केवळ उदासीनपणे कैदीचा[2] इनसाफ करतो, किवा खरा व्यापारी खऱ्या वजनानी गिऱ्हाइकाच्या पदरात चोख माप घालतो, किवा खरा उत्कृष्ट चितारी जसा मूळचा चेहरा असेल तसाच हुबेहुब तसबिरीत उतरून देतो, त्याप्रमाणेच ग्रथावर टीका करणारा असावा!

१८ येथवर प्रस्तुत विषयाचे बहुतेक विवेचन झाले आता या ठिकाणी हल्ली एकदर लोकात प्रकृत विषयाच्या सबधे ज्या कित्येक विलक्षण समजुती नजरेस येतात त्याविषयी थोडेसे लिहिणे इष्ट वाटते हे लिहिणे काही अशी याच[3] पुस्तकाच्या[3] सबधाने येईल यास्तव या गोष्टीबद्दल आमच्या समजस वाचकाची अगोदर क्षमा मागणे अवश्य आहे या समजुतीपैकी पहिली ही मोठी समजूत दृष्टीस पडते की, जो दुसऱ्याचे दोष काढतो तो तसे अहपणाने फुगून जाऊन किवा द्वेषबुद्धीनेच केवळ करतो, यास्तव तो मोठा गर्विष्ठ व दुष्ट मनुष्य असावा ही समजून होण्यास कारणे कोणती झाली आहेत हे मागील लेखावरून आमच्या वाचकाच्या ध्यानात आले असेलच पण ही समजूत नेहमी खरी असावयाचीच असा काही नियम नाही अगदी निकट सबधाच्या व सारख्या स्वभावाच्या लोकातहि मतभेद हरहमेश दृष्टीस पडतोच व तो पडला असता काही विलक्षण आश्चर्याची गोष्ट झाली असे होत नाही, याविषयी गेल्या सालच्या शेवटच्या अकाच्या शेवटी काही विवेचन केले आहे, त्यावरून आमच्या वाचकाची यामबधे खात्री झाली असेलच यास्तव त्यावर येथे आणखी विस्तार करण्याची गरज नाही इतकेच सागतो की, वरील दोषविवेचन हे वरील दोन हेतूवरून होण्याचा जसा सभव आहे तसेच पण ते केवळ सत्यनिष्ठेपासूनहि सभवते यास्तव तसा लेख लिहिणारावर वरील दोन मनोवृत्तीचा आरोप निखालसपणे करणे ही काहीशी दाडगाईच होय. हे एक झाले, दुसरे असे की, ज्याने गर्वाने किवा दुष्ट बुद्धीने दुसऱ्याची विनाकारण निदा केली, त्यावर तोच कडाका उठविण्यास[4] त्या निंदिलेल्या मनुष्यास किवा त्याच्या कैवाऱ्यास कोणी मनाई केली आहे ? त्याच्या निदेस आपण पात्र नाही असे ज्यास वाटत असेल त्याने तो दोषारोप आपणावरून न उडविता का स्वस्थ बसावे ? तसे न केले तर आपण[5] त्या[5] सर्व[5] दूषणास[5] कबूल[5] आहो[5] असे लोक समजतील हे त्यास कळत नाही काय ? तर याप्रमाणे द्वेषमूलक निंदेपासूनहि यत्किचित् सुद्धा अनर्थ होण्याचा बिलकुल सभव नाही हे उघड आहे. असो, दुसरी समजूत अशी, की आपणाहून जे थोर आहेत त्याचे दोष काढण्यास आपणास अधिकार नाही, ही समजूत आमच्या जुन्या भोळ्या भाविक लोकाची जर असती तर तिचा आह्मास मोठासा

१. त्याची=गुणाची २ ‘कैद्याचा’ हवे. ३. ‘याच पुस्तकाच्या’=निबधमाला मासिकाच्याच ४ ‘उडविण्यास’ हवे ५ आपणास ती सर्व दूषणे कबूल आहेत —‘सं०’

चमत्कार वाटला नसता कारण वाडवडिलांविषयी वगैरे आमच्या लोकाची पूज्यबुद्धि किती दृष्टीस पडते हे सर्वांस विदित आहेच पण जुन्या वेड्या कल्पनाच्या दास्यातून नवीन विद्वत्तेने आपणास मुक्त केले ह्मणून जे आपणास परम धन्य मानतात, आजपर्यंत हिंदुस्थानात इतके राज्यकर्ते होऊन गेले पण साप्रतच्या दयाळू सरकाराप्रमाणे मनाचे[2] स्वातत्र्य कोणीहि प्रजेस दिले नाही म्हणून जे त्याचे पोवाडे गातात, आपल्या थोर पूर्वजाची चार्‍गटपणाने हवी तशी निंदा करण्यास ज्यानी कधीच मागे पुढे पाहिले नाही, आमच्या प्रभूचा धर्म शातीचा सागर असून तो जबरदस्तीने नव्हे, तर लोकाची मने वळवूनच वाढविण्याची आह्मास आज्ञा आहे ह्मणून जे चोहोकडे डागोरा पिटीत आहेत, त्यानीच 'मेकॉले, मिल्ल'सारख्या ग्रथकाराची निंदा वाचताच अगावर शहारा आणून कानात बोटे घालावी, डॉ० विल्सन् सारख्यास कोणत्याहि सबधाने नाव ठेवणे हे केवळ महावे' महापातकच' मानावे, आपल्या महाराणी साहेबाचे पायी तिच्या[5] सर्व प्रजेने आपली धर्मनिष्ठा, सत्यप्रीति, व ईश्वरदत्त सदसद्विवेचनशक्ति वगैरे सर्व वाहून टाकावे असा प्रसिद्धपणे उपदेश करावा ही केवढी आश्चर्याची गोष्ट आहे! पण वरील अधिकार मनुष्यमात्रास आहे की नाही याचा निर्णय जो क्षणभर विचार करील त्यासहि सहज समजण्यासारखा आहे केवळ पोरबुद्धि टाकून मनुष्याच्या गुणागुणाविषयी[3] यत्किंचित्हि विचार करण्याचे ज्याच्या बुद्धीस सामर्थ्य आले, त्यास जगाचे अवलोकन उगीच थोडेसे केल्यावरहि लक्षात येणारे आहे की, सर्व गुणानी सपन्न असा मनुष्य एकहि सापडणार नाही, तसेच ज्यात[4] लेशमात्रहि दोष आढळणार नाही असाहि सापडणे केवळ अशक्य होय. दोषाचा सर्वथा अभाव हा एक परमेश्वराचे ठायी मात्र सभवतो त्याची मनुष्याने स्पृहा करणे, किंवा त्याचे वास्तव्य आपले अगी मानणे, यासारखे भयकर मूर्खत्व कोणतेच नाही! मग असे जर स्पष्ट आहे तर कोणी केवढाहि थोर असला तरी त्याचे ठायी काही ना काही तरी दोष दिसल्यास व ते कोणी काढल्यास नवल कसचे? पण कोणी कदाचित् ह्मणतील की, मोठ्याच्या अगी जरी दोष असले तरी ते लहानाने काढू नये हे ह्मणणें ह्मणजे चद्रास कलकी ह्मणू नये, सूर्याच्या बिबावरचे काळे डाग पाहू नये, असे ह्मणण्यासारखेच असमजस झाले वरील दोन ज्योतीचा प्रकाश त्याच्या डागानी कमी होतो काय? किंवा त्या डागाचा नकाशा जे ज्योतिषी काढतात ते तसे करण्याने त्याच्या तेजाची निंदा करू पाहतात काय? काही नाही त्याचा उद्देश त्याचे यथावत् स्वरूप प्रकट करावे इतकाच काय तो असतो पण इतकेच नव्हे हे महद्दोषविवरण वर सागितल्याप्रमाणे केवळ निर्दोष तर आहेच, पण शिवाय ते अत्यत उप-

---

१ **ब्रह्म–हत्या सुरा–पानं, स्तेयं गुर्वंगनागमः ।**
महान्ति पातकान्याहुः, संसर्गश्चापि तैः सह ॥––मनुस्मृति, ११, ५४.

अर्थ ––ब्राह्मणाचा वध, मद्य–पान, चोरी, गुरु–पत्नीशी व्यभिचार, व ही चार पापे करणाराशी सबध ठेवणे ही पच–महा–पापे होत [पण आता यापुढे थोराचे दोष काढणे हेहि तितकेच भयकर सहावे महापाप मानण्यात यावे] —'**सम्पादक.**'

२. 'त्याच्या' हवे ३ गुणावगुणाविषयी, गुणदोषाविषयी गुण+अगुण=गुणागुण. ४ ज्याच्यात अगर ज्याच्या अगी (ठायी) ५ की 'मता'चे? –'**सम्पादक**'

योगाचेहि होय एक उपयोग तर सत्याचा लाभ हा उघड आहेच दुसरा असा की' त्याच्या योगाने मनुष्याच्या वृथागर्वाचे उत्कृष्ट खडन होऊन परमेश्वराच्या पूर्णत्वा-कडे चागले लक्ष लागते ते असे की, आपण ज्यास फार फार थोर ह्मणतो त्याच्या ठिकाणीहि जेव्हा अपूर्णत्व दृष्टीस पडते, तेव्हा बाकीच्या यत्किञ्चित् क्षुद्र मनुष्यास आपला वेडेपणाचा गर्व सहजच समूळ टाकून द्यावा लागतो आणि सर्व गुण व ऐश्वर्य ही सृष्टिकर्त्या देवाच्या ठिकाणी मात्र आहेत अशी मनाची खात्री होऊन जाते आणखी तिसरा उपयोग असा आहे की, थोराच्या दोषापासून जो एक मोठा अनर्थ होतो तो बद होतो कोणी चतुर इग्रज ग्रथकाराने म्हटले आहे की, 'मोठ्याच्या ठायी असणाऱ्या दोपासारखे भयकर काहीं नाही ' उघडच आहे की, मनुष्याचा स्वभाव दुसऱ्याचे अनु-करण करण्याचा असल्यामुळे मोठ्याच्या दुर्गुणाचा कित्ता घेणारे हजारो निघतात आणि त्या दुर्गुणातहि काही विलक्षण प्रतिष्ठा आहे असे पुष्कळास वाटू लागते तेव्हा त्या दुर्गुणाचेच एकदा यथास्थित खडन झाले असले, ह्मणजे ते पुढे लोकास तादृश बाधक होत नाहीत असो, तर याप्रमाणे कोणी केवढाहि मोठा असला तरी त्याचे दोष काढण्यात काही गैर नसून तसे करणे अत्यत उपयोगाचे आहे असेहि पण आह्मी वर दाखविले तिसरी समजूत अशी की, वरील दोषाविष्करणाने त्याचा उपमर्द होतो. हीहि समजूत अगदी खोटी आहे वर जे सांगितले आहे की, मनुष्याने आपण सर्वगुणसपन्न आहो असा अभिमान बाळगणे हे अत्यत मूर्खत्व होय, हे जर खरे आहे, तर आपल्या दोषाचे वर्णन सहन न होणे हा तरी वरचाच प्रकार झाला जो मनुष्य आपल्या गुणा-ची लोकानी प्रशसा करावी असे इच्छितो, त्यानेच आपल्या दोषाची निदा ऐकण्या-सहि का सिद्ध नसावे ? आपले गुण तेवढे काढून दोष तेवढे लोकानी झाकून ठेवावे असे त्यास वाटते काय ? व जनाची प्रवृत्ति ज्याने यत्किंचित्हि अवलोकन केली अ-सेल तो अशी वेडी आशा तरी बाळगील काय ? शिवाय आपण जसे दुसऱ्याचे दोष काढण्यास काडीइतकाहि अनमान करीत नाही, तसेच दुसऱ्यानीहि आपणाविषयी का करू नये ? सर्वांस सर्वांच्या गुणदोषाची चर्चा करण्यास अर्थात् पूर्ण अधिकार आहे. इतकेच मात्र की, काही गोष्टी उघडपणे बोलून दाखविल्या असता चालतात, आणि काही चालत नाहीत बरे. पण ही बऱ्यावाइटाची निवडानिवड तरी खरो-खरी पाहता जगाच्या सद्वर्तनास अत्यत इष्टच नव्हे काय ? अर्थात् इष्टच आहे, आणि तिच्या हितावहत्वाविषयी एक स्वतत्र निबध लिहिता येईल यास्तवच या जनचर्चेचा ज्ञाते पुरुष कधी त्रास मानीत नाहीत, आणि नसत्या गुणाबद्दल आपली उगीच प्रशसा झाल्यापेक्षा नसत्या दोषाबद्दल झालेली निदाहि त्यास एकवार पतक-रेल, इतका त्यास वावग्या स्तुतीचा कटाळा असतो मग स्वतःच्या यथार्थ दूषणा-बद्दल त्यास राग तर कोठचा ? असो, तर वरील कारणावरून सहज ध्यानात येईल की, खरोखर जे आपल्या ठायी दोष आहेत ते दाखविल्याचा सुज्ञ मनुष्यास कधी राग येणार नाही, आणि ते दाखविले असता कोणाचा उपमर्द होतो हीहि अगदी खोटी समजूत आहे

पण ग्रंथकर्त्यास तर वरील गोष्ट विशेषच लागू पडते एरवी व्यवहारात नाती,

स्नेहसंबंध, भीडमुरवत वगैरे प्रकारामुळे आपणास कोणाविषयी जे वाटेल ते अगदी यथार्थ असताहि स्पष्ट बोलून दाखविता येत नाही तसाच सरकारी नात्यानेहि मनुष्य बांधला जातो कोणाचे कोणाविषयी मत कितीहि वाईट असले, रागाने, मत्सराने, तिरस्काराने वगैरे मनुष्य कितीहि आतल्या आत जळफळत असला, तरी सरकारी संबंधास्तव वरकरणी तरी उभयपक्षीहि गोडीगुलाबी ठेवावी लागते तसेच कायद्याचेहि बंधन प्रत्यक्ष हाडवैरी जरी असले, एकीकडे गाठ पडली असता एकमेकाच्या उरावर बसण्यासहि जरी चुकले नाहीत, तरी त्याच मनुष्यास चारचौघात आपआपली मते स्पष्टपणे बोलून दाखविता येणार नाहीत का तर लायबेल[1]च्या फिर्यादीचा धाक! पण कोणी मनुष्य ग्रंथकाराच्या नात्याने जगापुढे आला की वरील मान सर्व अगदी फिरून जाते तेथे लपण्यास मग काही सापडत नाही तो घरचा मोठा संपन्न असो, मोठा हुद्देदार असो, मोठा विद्वान् असो, मोठ्या अब्रूचा मनुष्य असो, जो त्यावर हत्यार उचलील, त्यास त्याच्या कशानेहि तिळमात्र सुद्धा भय बाळगण्याची गरज नाही त्याचे दोष जे त्याच्या बुद्धीने वाटतील ते खुशाल निर्भीडपणे सर्वास जाहीर करून त्याची हवी तशी फजिती उडविण्यास त्यास पूर्ण अखत्यार असतो आता हे खरे की असे आहे म्हणून एकाद्याचा विनाकारण बभ्रा करणे व भलभलती बळेच दूषणे लावून त्याची योग्यता लोकात कमी होईलसे करू पाहणे हे केवळ नीचपणाचे व अत्यंत अश्लाघ्य असे कृत्य होय हे करण्यास प्रवृत्त होणारे लोक पुष्कळ आढळतात खरे, पण यावरून वरील अधिकार सर्वास असणे हे वाईट आहे असे कदापि सिद्ध व्हावयाचे नाही सर्व गोष्टीचा चांगलेवाईटपणा ज्याच्या त्याच्या बऱ्यावाईट कृतीवर असतो, त्याचप्रमाणे वरील अधिकाराचीहि गोष्ट होय सत्यप्रिय व समंजस जे असतील त्याच्या हातून त्याचा चांगला उपयोग होईल, आणि हेकटखोर[2] अथवा दुष्ट असतील त्याच्या हातून वाईट होईल असो, आता हा अधिकार सर्वास कशावरून आला असे जर कोणी पुसेल, तर त्याचे उत्तर थोडे आहे ते इतकेच की, बाजारातील जिन्नस चांगला वाईट ठरविणे हा हक्क जसा हवा त्यास आहे तसाच ग्रंथाचे गुणदोषविवेचन करण्याचाहि साऱ्या वाचकास आहे वरील साम्य आमच्या कित्येक वाचकास कदाचित् उपहासास्पद वाटेल, पण वस्तुत पाहता ग्रंथकाराची आणि दुकानदाराची गोष्ट अगदी सारखी आहे अलीकडे तर छापखाने निघाल्यापासून वरील सादृश्य अधिकच दृढ झाले आहे पण पूर्वीपासून जरी पाहिले तरी सगळी दुनिया हाच कोणी बाजार, यात आपला ग्रंथरूप माल घेऊन कीर्तिरूप द्रव्याच्या आशेनेच सर्व ग्रंथकार येतात असे म्हटल्यास काही हरकत नाही मग असे जर आहे तर बाजारात दुकानदाराची जी दशा होते तीच ग्रंथकाराच्या कपाळी आल्यास त्यानी का खेद मानावा? म्हणजे हजारो गिऱ्हाईक आणि त्याची हजारो बोलणी! ती सर्व वरील दुकानवाल्यास निमुटपणे सोसणे जसे भाग पडते, त्याप्रमाणेच लोकाचे आपल्या ग्रंथावर नानाप्रकारचे अभिप्राय ग्रंथकाराने निमुटपणे ऐकून का घेऊ नये? अथवा दुसरा दृष्टान्त रंगभूमीवर नाटकपात्र आले असता त्याच्या अ-

१ बेअब्रू, बेइज्जत, अब्रूनुकसानी २ लहरी, हेकेखोर, हट्टी —'सम्पादक.'

ईभनयाची, किंवा एकाद्या सभेत कोणी वक्ते उठून त्यांनी भाषणास आरंभ केला असतां त्याच्या वक्तृत्वाची, परीक्षा करण्याचा अधिकार सर्व श्रोत्यांस नाहीं काय? आणि समजा की, वरील दोघेजण आपआपल्या कलेंत अत्यंत निपुण असताहि सगळ्यांनी टाळ्या पिटल्या व हुर्रेवडी करून दिली, तरी त्याबद्दल आपली मानहानि झालीशी वाटून त्या दोघांनी सर्व लोकांवर बेअब्रू केल्याची जर फिर्याद केली तर ते त्यास किती शोभेल व कोर्ट तरी त्यास काय जबाब देईल? तर या वरील तीन दृष्टांतावरून आमच्या वाचकांच्या तेव्हांच लक्षांत येईल की, कोणाच्याहि ग्रंथावर कोणास हवे त्यास हवा तसा अभिप्राय प्रकट करण्याची पूर्ण मोकळीक आहे.

वरील गोष्ट इतकी स्पष्ट असताहि पुष्कळ लोकांस व त्यांतून विद्वान् व ज्ञाते म्हणविणाऱ्यांपैकीहि कित्येकांस, चांगलीशी कळत नाहींशी दिसते. काहीं वर्षांपूर्वी 'विविधज्ञानविस्तारा'च्या एका अंकांत मोरोपंताविषयीं काहीं मजकूर लिहिला होता. त्यांत लिहिणाराने त्या कवीवर[1] काहीं खरीं व काहीं केवळ शुष्क अशीं दूषणें दिलीं होतीं. तीं त्या कवीच्या भजकांस न आवडून त्यांपैकीं एकानें एके पत्रांत असा मजकूर प्रसिद्ध केला होता कीं, पंताचे कोणी पुरस्कर्ते जर या वेळेस असते तर त्यांनी वरील लिहिणारावर बेअब्रूबद्दल फिर्याद ठोकली असती. पण तसे नसल्यामुळें हवे त्यानें त्यावर हवे तसे दोषारोप करावे, अशी स्थिति झाली आहे. ही वेडी समजूत त्या लिहिणारास वरील गुन्ह्याचें स्वरूप पुरतें माहीत नसल्याच्या योगानें जडली हें उघडच आहे. असो, वरच्याप्रमाणेंच आमच्या पुस्तकाच्या दहाव्या अंकांत[2] जीं काहीं मराठी कवींस आम्हीं दूषणें दिलीं आहेत तीं पाहूनहि कित्येक नाखुष झाले असें आमच्या कानीं आलें आहे. पण गुणदोषविवेचनाच्या अधिकाराविषयीं वगैरे जो मजकूर वर लिहिला तो सगळा लक्षांत आणला असतां आम्हीं केलें तें गैर केलें अशी समजूत थोड्याचीच होईल, असा आम्हांस भरवसा आहे. पण वरील अज्ञान आमच्या आठव्या अंकाच्या खेपेस तर आमच्या नजरेस पुष्कळच आलें. कित्येकांनीं मोठ्या गंभीर मुद्रेनें आम्हांस लायबेल्‌चा[3] अ‍ॅक्ट[3] वाचण्यास सांगितलें, कित्येकांनीं असा धाक घातला कीं, हें जर सरकारच्या कानीं गेलें तर मोठें कठिण जाईल, कित्येकांस असें भय पडलें कीं, त्यांतील मजकूर लिहिण्यास आम्हांस कोठून बुद्धि सुचली कोण जाणे! कित्येकांनीं पुस्तक बंद केलें जाईल असाहि भविष्यवाद केला! आमच्या दयाळू व सत्याभिमानी ख्रिस्ती बंधूंनीं तर आम्हांवर जी तरवार उपसली ती तर अतिच भयंकर! एकाद्या लुच्च्याची ठकविद्या जाणून त्याची पुंगी कोणी बंद केली असतां त्याचा जसा माथा फिरून जावा, त्याचप्रमाणें लोकांत ज्ञानाचा उदय करणारे व सत्याचा दीप पाजळणारे आमचे बंधु अगदीं खवळून गेले! आणि

---

१ 'कवीला' हवें. २ 'लेखनशुद्धि' निबंधांत, पृष्ठें २८–२९ पाहा.—**'सम्पादक.'**

३ हस्तलिखित अगर छापील लेख, चित्रें, कार्टून्स् वगैरे, एकाद्या मनुष्याबद्दल सार्वजनिक तिरस्कार उत्पन्न करण्यासाठीं अगर त्याचा उपहास करण्यासाठीं, दुष्ट बुद्धीनें प्रसिद्ध करणें हा बदनामी (Libel) चा गुन्हा होतो. अर्थातच केलेलें विधान सत्य वा सार्वजनिक हितार्थ असल्याचें सिद्ध करतां आल्यास गुन्हा होत नाहीं.—**'सं०'**

त्याच्या शुभवर्तमानावर जे आम्ही काही आक्षेप काढले ते नाहीसे करून ख्रिस्ती धर्माचे सत्यत्व प्रतिपादन करण्यास जो त्यानी खटाटोप केला, त्यास भगीरथ–प्रयत्न' म्हणण्यास काही हरकत नाही – -इतकेच मात्र की, वरील शब्दात कार्याच्या सिद्धीचा जो अर्थ गर्भित होतो तो बरीक वरील ठिकाणी लागू पडत नाही! असो, एकदरीत वरील प्रसगावरून आमचे लोकास आपले हक्क किनपत समजतात व एकदा कायम होऊन बसलेली जी मते ती सोडण्यास केवढा आयास पडतो, हे स्पष्ट कळून येते

आम्ही अद्याप लाय्बल्चा अॅक्ट् वाचला नाही व पुढेहि वाचू की नाही याचा सशयच आहे, पण आम्हास येवढे स्पष्ट कळते आहे की, जर मेकॉले, जॉन्सन् वगैरे हजारो मोठ्या थोर मानलेल्या ग्रथकारानी आपआपल्या ग्रथातून मोठमोठे कवि, इतिहासकार, तत्त्वज्ञ इत्यादिकाविषयी हवा तेवढा कडक मजकूर लिहिला आहे व तो सर्वांस मान्य आहे, जर पोप् कवीने खुद्द बेकन्ला उद्देशून,

"The greatest, brightest, meanest of mankind "

"सर्व मनुष्याहून अति बुद्धिमान्, अति चतुर आणि अति नीच!" असे म्हटले असताहि जर पोप्वर बेअब्रू केल्याचा गुन्हा येत नाही व त्या जगद्विख्यात, अद्वितीय पडिताची विद्वान् लोकातील कीर्तिहि लवमात्र सुद्धा कमी होत नाही, तर मेकॉले, मिल्ल्, यासारखे ग्रथकार केवढेहि मोठे असले व त्यास आम्ही कितीहि शिव्या दिल्या असल्या, तरीहि पण वरच्याप्रमाणेच कोणतीहि गोष्ट टरत नाही तसेच पाद्री लोकानी आज पाचपन्नास वर्षे हिदु व इतर धर्माविरुद्ध सहस्त्रावधि अप्रयोजक ग्रथ जर आजपर्यंत प्रसिद्ध केले आहेत व अजूनहि 'ज्ञानोदया'सारख्या कपीची बडबड सतत सुरूच आहे, तर आमच्याच लोकाची लेखणी कोणी धरीलसे वाटत नाही पण हेचसे काय? आमच्या 'सन्मान्य' पाद्री बधूस खुद्द इग्लडातच ख्रिस्ती धर्मावर लोकाचा केवढा विश्वास आहे हे माहीत नाही काय? टॉमस् पेन्,[२] हास्लम् वगैरे ग्रथकारानी

---

१ इक्ष्वाकु कुलातील सगर राजाने अश्वमेध यज्ञ करून श्यामकर्ण घोडा दिग्विजयार्थ पाठविला तो इद्राने हरण केला साठ हजार सगर–सुत घोडा शोधीत शोधीत समुद्र खणून कपिलाश्रमात येताच समाधिस्थ कपिलाजवळ घोडा दिसताच त्यालाच चोर समजून मारू लागले, पण ते कपिलाच्या एकाच दृष्टिक्षेपासरशी जळून भस्म झाले तेव्हा सगराच्या अरण्यात गेलेल्या असमजा नामक पुत्राच्या अशुमान् नावाच्या मुलाने कपिलमुनीस प्रसन्न करून घेऊन घोडा आणला व यज्ञ पूर्ण केला अंशुमानाने जन्मभर व त्याचा मुलगा दिलीप याने तीस हजार वर्षे तप केले, पण यश आले नाही. तेव्हा दिलीपपुत्र भगीरथ याने हिमालयावर गोकर्णक्षेत्री एक हजार वर्षे तप करून गगेस प्रसन्न करून घेतले अलकनदा नामक प्रवाहाने स्थित असलेली ती गगा हिमालयावरून भगीरथामागोमाग भरतखडात अल्यामुळे तिचे भागीरथी नाव पडले व तिच्या जलस्पर्शाने भगीरथाच्या भस्मीभूत पितराचा उद्धार झाला पणजापासून फसत आलेला व पिढ्यानुपिढ्या चालू असलेला प्रयत्न भगीरथाने यशस्वी केल्यामुळे 'अ–खड, दीर्घ–कालीन, दुर्दमनीय व यश येईपर्यंत चालणाऱ्या' प्रयत्नास 'भगीरथ–प्रयत्न' म्हणण्याचा प्रघात पडला. [२ टॉमस् पेन्, पुढील पृष्ठावर]—'**सम्पादक.**'

'पवित्रशास्त्रा'ची केवढी धूळधाण करून दिली आहे हेहि त्यास ठाऊक नसेल काय? ह्यूम्, गिबन्, दोघे मिल्ल् हे विलायती धर्माचे केवढे शत्रु होते हे कोणास माहीत नाही? नुकते काही महिन्यापूर्वीच माजी जॉन् स्टुअर्ट् मिल्ल् याचे 'धर्मावर तीन निबंध' छापून ते लक्षावधि लोकाच्या पुस्तकालयात जाऊन पडले हे कोण जाणत नाही? आमच्या 'ज्ञानोदय' महाराजानी मेकॉले व मिल्ल् या दोघास हात देऊन सावरले, पण दोघाचेहि ग्रंथ जर त्यानी उगीच वरवर तरी वाचले असते, तर त्यास कळून आले असते की, याची जगाच्या तारणाऱ्या प्रभूवर मोठीशी भक्ति होती असे नाही. असो, तिसरा मोठा आरोप बडवाल्याच्या नावाचा उल्लेख गेल्या वर्षाच्या बाराव्या अकात एका इंग्लिश् इतिहासकाराचा तात्या टोप्याविषयी जो उतारा' दिला आहे व त्या शूर पुरुषाची खुद्द रसेल साहेबानी* केलेली मोठी तारीफ त्यात जी

२ Thomas Paine (१७३७–१८०९) —राजकीय व धार्मिक विषयावरील प्रख्यात लेखक मानवी हक्क (Rights of Man) १७९१ साली व बुद्धिवादाचे युग (Age of Reason) हा धार्मिक ग्रंथ १७९४ साली प्रसिद्ध झाल्या वेळी दोन्ही खेपास यकर खळबळ उडून गेली पहिल्या वेळी तर त्याच्यावर ईश्वर–निंदेबद्दल खटला उभारण्यात आल्यामुळे तो फ्रान्स्ला पळून गेला व १८०२नतर तर तो अमेरिकेच्या सयुक्त सस्थानातच जाऊन राहिला! -'सम्पादक.'

१ "Tantia Topee fought to the last This able general *whose movements Russell's graphic pen compared to forked lightening*, and who led our troops so many weary marches--crossing the Nerbudda to and fro, passing between our columns, behind them, and before them, traversing mountains, ravines, valleys swamps, and marching for weeks together thirty and forty miles a day, —was a comely well–made Brahmin fifty years of age, with a large finely shaped head, piercing black eyes, sharply arched grey eyebrows, and an abundant head of grey hair with whiskers, beard and mustache of the same colour When apprehended and heavily ironed, he was quite calm---said, he wanted no trial and expected nothing but death. Only he wished that it might be speedy, and that his captive family might not be made to suffer on his account He was tried by court martial and hanged "—Martin's British India, pp.80-81

* हा नामांकित ग्रंथकार जगद्विख्यात 'लंडन् टैम्स्' पत्राचा बातमीदार होता आदल्या वर्षी क्रिमियाच्या लढाईचा वृत्तात त्या पत्रास पोचवून बडाच्या साली हा हिंदुस्थानात आला होता येथील वृत्तातहि या साहेबाने अगदी चोख रीतीने आपल्या देशी कळविला असो, एकंदरीत आमच्यावर राज्य करणाऱ्या लोकाच्या अ-

[पुढे चालू]

मोडी[२] अक्षरानी लिहिली आहे ती वाचून आमच्या पाद्री बधूशिवाय बाकी सर्वांची खात्री होईल की, 'महादुष्ट बडवाल्या'च्याहि योग्य' स्तुतीने' इग्रजाची लेखणीहि केवळ विटाळतेच असे नाही, मग एतद्देशीय लिहिणाराची तर नाहींच नाही! असो, तेव्हा एकदरीत साराश हाच की, कोणी केवढयाहि योग्यतेचा ग्रथकार असला तरी त्यावर हवी तशी चर्चा करण्यास हवा त्यास अधिकार आहे, आणि जोपर्यंत आपण कोणाच्या घरगुती वगैरे गोष्टी न काढता केवळ लौकिक सबधाने कोणाविषयी बोलत आहो, तोवर त्याची हवी तशी शोभा केल्यास काही गुन्हा होत नाही इतके मात्र खरे की, येवढे जो धाडस करील त्याने त्याविषयी अगोदर आपणापाशी तशीच कडेकोट तयारी करून ठेवली पाहिजे आणि लोकाचा द्वेष जो त्याजवर येईल त्यानेहि आपण कसूरदार नाही असा मनाचा पक्का धडा करून ठेवला पाहिजे

१५ असो, आता सरतेशेवटी वर सागितलेल्या गुणानी विशिष्ट असे टीकाकार निपजले असता भाषेचे व तद्द्वारा लोकाचे हित कोणते होते ते सागतो चागले, वाईट, अशी काहीच निवडानिवड न करता हवे ते अन्न खाल्ले असता जसे शरीराचे पोषण होणे एकीकडेच राहून उलटच्या त्यास व्याधि मात्र जडतात, त्याचप्रमाणे ग्रथवाचनाचीहि गोष्ट होय जे ग्रथ खरोखर वाचण्यालायक असतील,—म्हणजे ज्याची भाषासरणी उत्तम, विषयप्रतिपादन प्रौढ व सरस, ज्यापासून मनोरजन किंवा उपदेश अथवा दोन्हीहि एकदम प्राप्त होतात, असेच वाचणारानी वाचावे पण हे होण्यास वरच्यासारखे ग्रथ कोणते हे अगोदर अवश्य समजले पाहिजे हे ज्ञान वाचणारास प्रथमत मुळीच नसते, ते अनेक ग्रथाचे बहुत काल जेव्हा सतत परिशीलन करावे तेव्हाच प्राप्त व्हावयाचे तेव्हा अमुक ग्रथ वाचण्यासारखा आहे आणि अमुक नाही हे ज्ञान वाचकास करून देण्यास अर्थात्च निराळेच लोक पाहिजेत हे लोक टीकाकार होत मागील काळच्या श्रीमताच्या घरी जसे चोखे बाळगलेले असत, की त्यानी पदार्थ वाढावयाला आला असता अगोदर आपण चोखून[४] तो नीट उतरला असला तरच आपल्या यजमानाकडे जाऊ द्यावा, त्याच्यासारखेच काही अशी टीकाकर्त्याचे काम होय ग्रथकार हे मुदपाकातील पाकाध्यक्षासारखे होत, आपली सर्व करामत खर्च करून पदार्थ तयार करण्याचे त्याचे काम, एकदर वाचणारे लोक हे पाटावर बसलेल्या यजमानासारखे, त्यास जातीने पदार्थांचा बरेवाईटपणा फार

नेक सद्गुणापैकी प्रत्यक्ष शत्रूचीहि वाहवा करण्याची जी औदार्यान्वित सत्यप्रीति त्याच्यात दिसून येते ती परम आश्चर्यकारक खरी! आणि आमच्या मेकॉले साहेबाप्रमाणे किवा पाद्री बधूप्रमाणे सगळेच सत्यनिष्ठ' नाहीत हीहि मोठ्याच आनदाची गोष्ट होय! —'**सम्पादक.**'

१ सत्यनिष्ठ म्हणजे असत्यनिष्ठ २ मोडी म्ह० इटॅलिक्, तिरपी ३. शास्त्रीबोवानी तात्या टोप्याबद्दल केलेला 'सैन्यासहवर्तमान धावणारा परवाचा शूर' हा उल्लेख 'ज्ञानोदय'कर्त्यास न आवडल्यामुळे 'खरे पाहिले असता चुकाडचा (झुकाडचा?) देत पळणारा' असा त्यानी त्यात बदल केला व त्यातील राजद्रोहकत्व मोडून त्यात खरी राजनिष्ठा आणण्याचा यत्न केला ४ 'चाखून' हवे. —'**सम्पादक.**'

करून कळावयाचा नाहीच, आणि ग्रथाचे गुणदोषपरीक्षक हे अर्थात्च वर सागितलेल्या चोखेमडळीसारखे, याच्या सर्वानुमते किवा बहुमते जो पदार्थ पसार होईल तो मग पुढे खाणाकडे जावयाचा! असो, तर याप्रमाणे चागले गुणदोषविवेचक असले ह्मणजे एकदर लोकाचे त्यापासून येवढे हित होते हे एक झाले ह्मणजे याच्या पोटी दुसऱ्याहि अनेक गोष्टी आल्या चागले ग्रथकार निवडले गेले ह्मणजे तशासच उत्तेजन मिळून त्याच्या हातून उत्तरोत्तर भाषेची सुधारणा होत जाते ते तिचे व्याकरण नीट बसवून तिजमधील अव्यवस्था मोडून टाकतात आणि शेकडो नवे शब्द व नवे प्रयोग वगैरे प्रचारात आणून तिची अभिवृद्धि करतात याप्रमाणे तिच्या ऊर्जित दशेस एकदा आरभ झाला ह्मणजे कविजनपरपरेच्या प्रसादाने तिजवर अधिकाधिक कळा येऊ लागून काही काळाने अभियुक्त भाषाच्या वर्गात मोडू लागण्याची तिचे ठायी योग्यता येते ही योग्यता आली असता ती भाषा लोकात ज्ञानाचा प्रसार होण्यास केवढी साधनीभूत होते व हा प्रसार देशाच्या वैभवाचे केवढे कारण आहे वगैरे गोष्टी सर्व विचारी मनुष्यास पूर्णपणे माहीत आहेतच असो; सरतेशेवटी हाहि एक मोठा नफा सागितला पाहिजे की, निःपक्षपात व सहृदय असे ग्रथाचे परीक्षक असले ह्मणजे बुद्धिमान् मनुष्यास एरवीच्या साधारण लोकाप्रमाणे मूर्ख व दुष्ट अशा धनिकाचे आर्जव करण्याची किवा वरिष्ठ अधिकाऱ्याच्या पुढे पुढे करून पदरी लघुत्व घेण्याची बिलकुल गरज राहत नाही तर त्याच्या बुद्धिमत्त्वास अत्यत अनुकूल, उचित आणि शोभादायक जी निःस्पृहता व स्वतत्रता ती खुशाल मिरवावयास सापडते *

७. भाषापद्धति.

[अंक २६वा (फेब्रुवारी १८७६) (१) विषयोपक्रम (२) मराठी भाषेची यापूर्वीची स्थिति (३) सध्याची स्थिति (४) भाषापद्धति (५) उत्तम पद्धतीचे गुण—शुद्धता (६) साधेपणा (७) सुबोधपणा (८) इतर गुण—अवतरण]

अन्तर्गूढानर्थान–व्यंजयतः प्रसाद–रहितस्य ।

---

* ही उत्कृष्ट सोय छापखाने निघाल्यापासून ग्रथकारास अनुकूल झाली आहे इग्लडात हिच्या योगाने सपत्तिमान् होऊन पुन स्वतत्र राहिलेला पहिला कवि पोप् होय यास होमर्च्या महाकाव्याच्या भाषातराने पन्नास हजारावर रुपये मिळून वतनवाडी, बागबगीचा अशा थाटात राहता आले! त्याने ह्मटले आहे —

> "And thanks to Homer, since I live and thrive
> Indebted to no prince or peer alive!"

याप्रमाणेच सर् वॉल्टर् स्कॉट् यास पधरा लाख रुपयाची व्यापारात ठोकर लागली असता आपल्या कादबऱ्यानी वगैरे नी त्याने पैसान्पैसा फेडून टाकली ही गोष्ट सर्वप्रसिद्ध आहेच आपल्या महाराणीजवळचे राजकवि टेनिसन् याचीहि प्राप्ति अशीच आहे वर्षा दोन वर्षांनी एकादे काव्य रचावे की तीनचार लाखाची बेगमी!

सन्दर्भस्य नदस्य च, न रस. प्रीत्यै रस–ज्ञानाम्[*] ॥ ––आर्य–सप्त–शती, ४४

१ भाषापद्धति ह्मणजे बोलण्यात किवा लिहिण्यात जी शब्दयोजना होते तिचा प्रकार या विषयावर मराठीत अद्याप कोणी काहीच विवेचन केलेले नाही, फार तर काय, वरील विषयाचे स्वरूपहि पुष्कळास अद्याप माहीत नसेल यास्तव प्रस्तुत अवात या चित्तवेधक विषयाचे निरूपण करून उदाहरणद्वारा तो परिस्फुट करण्याचे योजिले आहे

२ भाषापद्धति ह्मणजे काय हे वर सागितलेच आहे ही आमच्या साधारण लोकास माहीत नसण्याचे कारण उघडच आहे की, अलीकडील वीसपचवीस वर्षापूर्वी आमच्या भाषेची स्थिति काही विलक्षणच होती नीत ग्रथ ह्मटले ह्मणजे सगळे पद्यरूपच असून गद्याचा प्रकार काय तो बखरीत मात्र असे या बखरीत इतिहासवृत्तान्त, पौराणिक कथा व सिहासनबत्तिशी, शुकबहात्तरी वगैरे गोष्टी, असा विषय असे त्या साऱ्या मोडीत लिहिलेल्या असून त्या लिपीच्या रीतीप्रमाणे त्यात ऱ्हस्वदीर्घांचा, अनुस्वाराचा वगैरे अर्थातच बिल्कुल विचार नसे मग वाक्यरचना व शब्दाची आवडनिवड वगैरे गोष्टी तर दूरच राहिल्या ! तर याप्रमाणे इग्लिश् वगैरे भाषातून वाक्यरचना, विरामचिन्हपद्धति, लेखनशुद्धि, इत्यादिकाचे नियम ठरून जाऊन नतर भाषापद्धतीचे निरनिराळे प्रकार जसे उदयास आले, त्याप्रमाणे आमच्या जुन्या मराठी भाषेत काहीच झाले नाही मस्कृतातील गद्य जसे पद्यरचनेच्याच धाटणीवर पुष्कळ अशी असून विरामादिकाचेहि त्यास चागलेसे बधन नाही, त्याप्रमाणेच वरील बखरीतील मराठी भाषा काही कवितेच्या धाटणीवर, काही लोकव्यवहारास अनुसरून, अशी अर्धवट होती महाराष्ट्रराज्यकर्त्यांनी, एक, त्यास मुळीच न फावल्यामुळे, व दुसरे, त्याच्या मूळ पुरुषाप्रमाणे देशाभिमानाचा आवेश त्याचे ठायी पुढे न राहिल्यामुळे, देशभाषेकडे ह्मणण्यासारखे काहीच लक्ष दिले नाही स्वराज्यच होते, त्या पक्षी अवातर पुष्कळ प्रकारानी मराठी भाषेची अभिवृद्धि झाली खरी, तरी तिची व्यवस्था होऊन तिचे नियमन होणे हे गेल्या तीसचाळीस वर्षातच काय झाले ते झाले या नियमनाविषयी मागे एकदोन ठिकाणी[१] बरेच लिहिले आहे असो, आता मराठी भाषेची सध्या जी स्थिति आहे तिच्या सबधाने प्रस्तुत विषयाविषयी विचार करू

३ गेल्या वीसपचवीस वर्षात इग्रेजी विद्येचा इकडे पुष्कळ फैलाव झाल्यामुळे त्या भाषेच्या द्वारे अनेक विषयाचे आपल्या लोकास ज्ञान झाले त्या भाषेत हरएक विषयावर मोठमोठ्या बुद्धिमान् पुरुषानी वर्षाची वर्षे खपून पुष्कळ उत्तम ग्रथ लिहून ठेवले असल्यामुळे व त्यातील अर्थनिरूपणाची तऱ्हाहि इकडच्यापेक्षा पुष्कळ निराळी असल्यामुळे आमच्या नव्या लोकास विद्येचा एक मोठा नवाच मार्ग सापडल्यासारखा झाला या मार्गात ज्ञानरूप उत्तम सपत्तीचा जो त्यास लाभ झाला तो आपल्या

---

[*] "ज्याचे अतस्थ अर्थ [विचार–पदार्थ] स्पष्ट दिसत नाहीत व ज्यात प्रसाद [सुबोधत्व–स्वच्छपणा] नाही अशा प्रबधाचा व नदीचा रस [सौदर्य–उदक] खरे रसज्ञ जे असतात त्यास आनद देत नाही "

[१] पृष्ठ २२, (लेखनशुद्धि) पॅरा ६ पाहा ––'**सम्पादक.**'

देशबोधवासहि करून देण्याची त्यास सहजच इच्छा होऊन त्यानी देशभाषेत ग्रथरचना करण्यास आरभ केला. हे जे त्यानी ग्रथ केले, ते तीन प्रकारचे होत. एक, इग्रेजी ग्रथाची भाषातरे, दुसरे, इग्रेजी ग्रथाच्या आधारे तयार केलेले, आणि तिसरे, इग्रेजीतील नमुन्यावर एतद्देशीय भाषेत नवे रचलेले असे कादबरीनाटकादिक याखेरीज इतर काही विषयावरहि आमच्या भाषेत ग्रथ झाले या सर्वाच्या योगाने भाषेचे बरेच नियमन होऊन ती सुधारण्याच्या मार्गास लागली अद्यापहि या उत्कर्षस्थितीचा नुकता आरभच आहे, का की, सस्कृत, इग्रेजी वगैरे अभियुक्त भाषातल्याप्रमाणे मराठीत अद्याप कोणा मोठ्या ग्रथकाराने ग्रथ तयार झाले आहेत असे नाही असो, तरी प्रस्तुत विषय सुबोध करून देता येण्याजोगे हल्लीच्या स्थितीतहि तीत बरेच प्रकार आहेत.

८ प्रस्तुत विषयाकडे आमच्या लोकाचे नुकते लक्ष लागत चालले आहे अलीकडे मराठी लिहिण्याचा प्रघात दिवसेदिवस वाढत चालल्यामुळे अमुक पद्धति चागली व अमुक वाईट असे तारतम्य अर्थात्च सर्वांस भासू लागले आहे मागे जसे केवळ अर्थबोधनावरच नजर देऊन लोक लिहीत असत तसे आता नाही मनातील अभिप्राय व्यक्त करून शिवाय तो चागल्या शब्दानी व खुबीदार रीतीने वाचणाराच्या मनात भरवावा अशी इच्छा बहुधा साऱ्या लिहिणाराच्या ठायी अलीकडे वागू लागली आहे वर्तमानपत्रे व मासिक पुस्तके ही हल्ली पुष्कळ वाढून निरनिराळ्या तऱ्हेचे ग्रथहि दर वर्षी पुष्कळ तयार होत आहेत यावरून मराठी लिहिण्याचा प्रघात अलीकडे किती वाढला आहे व आपल्या भाषेची अभिवृद्धिहि कशी होत चालली आहे हे सहज दिसून येते शिवाय अलीकडे इग्लिश् व सस्कृत या भाषाचाहि चोहोकडे पुष्कळ अभ्यास वाढल्याने आपल्या भाषेस अनेक प्रकारानी पुष्कळच साहाय्य झाले आहे तेव्हा एकदरीत महाराष्ट्र–भाषेची स्थिति सध्या बरीच सुधरत[1] चालल्यामुळे तीत ग्रथरचना करणारानी प्रकृत विषयाकडे चागले लक्ष पोचविणे अगदी अवश्य आहे यास्तव भाषापद्धति उत्तम कोणती, व तीत निरनिराळ्या तऱ्हा कोणत्या, याविषयी पुढे विवेचन करून विद्यमान ग्रथसग्रहातून उदाहरणे देऊ

५ आता पहिल्याने उत्तम भाषपद्धतीचे स्वरूप काय याचे निरूपण करतो. ही भाषापद्धति ग्रथरचनेच्या अनेक गुणाचे फल होय हे गुण आता क्रमवार सागतो. यात पहिला गुण ह्मटला ह्मणजे शुद्धता होय शुद्धता ह्मणजे अगोदर वर्ण, शब्द व वाक्य या तिन्ही प्रकारानी रचना निर्दोष असणे हे होय या विषयावर प्रस्तुत मालेचा एक सबध अक मागे[2] लिहिला असून त्यात वरील तिन्ही सदराचा बराच सविस्तर विचार केला आहे त्यावरून वरील प्रकारची निर्दोषता ग्रथरचनेत आणण्यास काय करावयास पाहिजे याविषयी आमचे विचार वाचकास कळलेच आहेत. आता हे खरे आहे की, सस्कृत किवा इग्रेजी वगैरे परिपक्व झालेल्या भाषास मोठमोठ्या कोशकारानी, वैयाकरणानी व महान् महान् अभियुक्त ग्रथकर्त्यांनी पुष्कळ परिश्रम करून जसा निश्चितपणा आणलेला आहे तसे आमच्या मराठीस अद्याप ह्मणण्यासारखे काहीच झालेले नाही, व त्यामुळे वरील भाषाप्रमाणे तिचे प्रयोगहि ठरून गेलेले नाहीत या-

१ 'सुधारत' हे रूप ज्यास्त इष्ट २ अक १०, लेखनशुद्धि, पृ. १८–३१. – 'सं०'

स्तव शुद्धाशुद्धतेविषयी पुष्कळ ठिकाणी निर्णय झाला नसल्यामुळे लिहिणाराचा अनेक स्थळी प्रयोगभेद आढळण्यात येतो असो; तरी आपल्या भाषेचा प्रचार सध्यासारखाच पुढे जर पुष्कळ वाढत जाईल तर हल्लीची गैरसोय हळू हळू मोडत जाऊन तिचे ठायी विशेष शुद्धता न आली तरी निदान निश्चितपणा तरी अधिक येईल यात संदेह नाही. असो, तर वर सांगितलेल्या शुद्धतेचे हे एक अंग झाले,--ह्मणजे व्याकरणदृष्ट्या भाषा शुद्ध असावी दुसरे अंग, ग्राम्यता ह्मणजे गावढळपणा किंवा भाषासंकर ह्मणजे परभाषेतील प्रयोग आपल्या भाषेत आणणे, हे प्रकार नसून रचना सभ्य व भाषासरणीस पूर्ण अनुसरून असावी हे होय या दुसऱ्या प्रकाराविषयीहि प्रस्तुत पुस्तकातील एका अंकात[1] बरेच विवरण केले आहे तेथे सध्या चोहोकडे चालू असणाऱ्या भाषासंकराची कारणे. त्याचे स्वरूप, वगैरेविषयी लिहून या दोषाचे निरसन करण्यास उपाय काय तोहि सांगितला आहे तर याप्रमाणे वरील दोन्ही प्रकारचे दोष जीत बिलकूल नाहीत ती भाषापद्धति शुद्ध होय

६ उत्तम भाषापद्धतीचा दुसरा गुण साधेपणा हा गुण साऱ्या कलांत, किंबहुना हरएक गोष्टीत मोठ्या शोभेस कारण होऊन यथार्थ परीक्षकास अत्यंत मान्य होतो तसे त्याच्या विरुद्ध गुण जे कृत्रिमत्व ते कधी होत नसते जे अनभिज्ञ असतात त्यास साधेपणापेक्षा थाटमाट ज्यास्त आवडतो खरा, पण त्याचीहि वरील प्रीति बहुतकरून फार दिवस टिकत नाही गोड अन्नाचा जसा जिभेस लवकरच वीट येतो, पण साध्या पदार्थांचे तसे कधी होत नाही. त्याचप्रमाणे कोणत्याहि गोष्टीत स्वभावजन्य शोभाच जशी फार वेळ टिकते तशी कृत्रिम असून जी प्रयासाने आणलेली असते ती टिकत नाही हीच गोष्ट सांप्रत विषयासहि लागते जी शब्दरचना अगदी साधी असते, ह्मणजे विवक्षित अर्थ जीत केवळ सरळ रीतीने व्यक्त केलेला असतो, तीच रसिक वाचकास पसंत होऊन कितीहि काळ लोटला तरी तिच्या रमणीयत्वाची हानि होत नाही आजपर्यंत सहस्रावधि वर्षे ज्याची कीर्ति चालत आली आहे, अशा सर्व देशातील महाकवींच्या कृतीत वरील सरळ रचनेचा गुण स्पष्ट दृष्टीस पडतो या गुणास संस्कृतातील साहित्यग्रंथात 'प्रसाद' असे पारिभाषिक नाव आहे या लहानशा सुंदर शब्दावरून आमच्या पूर्वजांचे चातुर्य पूर्ण दिसून येते यात विवक्षित अर्थाचे व्यंजकत्व किती उत्कृष्ट तऱ्हेचे आहे व त्यावर कवित्वाची झाक तरी किती बहारीची आहे! 'प्रसाद' या शब्दाचा मूळ अर्थ स्वच्छपणा', 'निवळपणा', असा आहे, व तो शरत्कालच्या वगैरे उदकास लावतात * तेथून हा शब्द साहित्यकारांनी घेऊन

---

१. अंक नववा, पृष्ठे १–१७, भाषादूषण --**'सम्पादक.'**

* जसे, 'रघुवंश' चवथा सर्ग —**प्रससादोदयादम्भ कुम्भ–योनेर्महौजसः ।**
तसेच मागे अंक ३, पृष्ठ १० ('विद्वत्त्व आणि कवित्व' पृ ८ —**'सं०'**)

इदं तीर्थं समं सौम्य, सु–जलं सूक्ष्म–वालुकम् ।
रमणीयं प्रसन्नं च, सज्जनानां मनो यथा ।।

निबंधारंभीच्या पद्यात तर प्रस्तुत शब्द[2] दोन्ही[3] अर्थी[3] श्लेषपर योजिला आहे
२ प्रसाद ३ सुबोधपणा व स्वच्छपणा अगर पारदर्शकपणा अशा --**'सम्पादक.'**

कवींच्या सरस्वतीस लावला आहे. असो; तर ज्याप्रमाणें पर्वतावरील झऱ्याचे किंवा कित्येक उत्तम नद्यांचें पाणी निवळ शंख असून पुनः खोलहि असते, त्याचप्रमाणें अवघ्या जगास आल्हादप्रद झालेल्या ज्या होमर्, कालिदास, प्रभृति कवीश्वराच्या कृति, त्यांतहि प्रसन्नार्थत्व व गांभीर्य हे गुण साहचर्यानें सांपडतात. असो, गद्यग्रंथकारांचीहि अशीच गोष्ट आहे. उदाहरणार्थ इंग्लिश् भाषेत पाहा. हींत जे ग्रंथकार आजपर्यंत झाले त्या सर्वांत ॲडिसन् याची प्रमुखत्वानें गणना आहे. याचे 'स्पेक्टेटर्' नामक पुस्तकांतील निबंध जेव्हां पहिल्यानें निघू लागले तेव्हां त्यांतील सुरस, प्रौढ व प्रसंगवशात् विनोदात्मक असणारा अर्थ, शुद्ध व सरळ भाषापद्धति, चमत्कारिक व गहन विषय, या सर्वांच्या योगानें ते सर्वांस एकदम प्रिय होऊन जाऊन तेव्हांपासून जी त्याची ख्याति चालत आली, ती आज दोन शतकें सारखी चालली आहे व जोंवर या पृथ्वीवर इंग्लिश् भाषा राहील तोंवर वरील ग्रंथकाराचे लेख बुडावयाचे नाहीत असा खात्रीचा अभिप्राय मोठमोठ्यांनीं प्रदर्शित केला आहे. ॲडिसन्च्या पुढें जॉन्सन्, गोल्ड्स्मिथ् वगैरे कित्येक मोठमोठे निबंधकार झाले, व त्यांचे निबंध आंतील मजकुराच्या संबंधानें पाहतां 'स्पेक्टेटर्'पेक्षां कमी योग्यतेचे आहेत असें नाहीं, तरी सदरील निबंधांची पद्धति पहिल्यानें काढून ज्यानें लोकप्रीतीस पात्र केली त्याची सर पुढच्यांपैकीं कोणासहि आली नाही.* असें होण्याचें एक मोठें कारण प्रस्तुत भाषापद्धतिच होय. जॉन्सन्सारख्याच्या निबंधांत 'स्पेक्टेटर्' ग्रंथापेक्षां अधिक गहन प्रतिपादन जरी असले, तरी वरील ग्रंथांत शब्दरचनेची जी अपूर्व करामत आहे, ती दुसऱ्या कोठेंहि नाहीं,$ व त्यामुळेंच एकंदर सर्व वाचकांस वरील निबंध जितके प्रिय होतात, तितके दुसऱ्या ग्रंथकाराचे होत नाहीत. सारांश, ज्याप्रमाणें स्वच्छ हंडीत किंवा लखलखीत कंदिलांत दिवा लागला ह्मणजे त्याचा प्रकाश बाहेर उजळ पडून त्यास अधिक शोभाहि येते, त्याचप्रमाणें आंतील अर्थ सुंदर असून ग्रंथाची शब्दरचनाहि जर प्रसाद

* खुद्द जॉन्सन्नेंच मत्सरभाव सोडून एके ठिकाणी ॲडिसन्विषयी ह्मटलें आहे:—
"He is the Raphael of essay-writers" (हा निबंधकारांतला रॅफील्च[1] होय). या उपमेंत जॉन्सन् यानें 'स्पेक्टेटर्' ग्रंथांतील शब्दलालित्य, अर्थसौरस्य व मनुष्यस्वभावाचें हुबेहुब वर्णन, हे तिन्ही गुण एका शब्दांत सुचविले आहेत.

१. सॅंझिओ रॅफील् (Sanzio Raphael) १४८३–१५२०, प्रख्यात इटालियन् चित्रकार. त्याचीं चित्रें सध्या व्हिक्टोरिया व आल्बर्ट म्यूझियमांत आहेत. **सम्पादक.**

$ जॉन्सन् यानें वरील कवींच्या चरित्रांत वरील ग्रंथांतील भाषापद्धतीची जी तारीफ केली आहे, ती अगदीं यथार्थ असल्यामुळें सर्वांच्या तोंडीं बसून गेल्यासारखी झाली आहे. ती ही होय:—

[पुढें चालू.]

गुणेंकरून युक्त असेल तर तो अर्थ एरवींपेक्षां अधिक खुलेल हें उघडच आहे!

७. उत्कृष्ट भाषापद्धतीचा तिसरा गुण सुबोधत्व होय. हा वस्तुतः पाहतां वरच्या हून फारसा निराळा नाहीं, त्याच्याच अनुषंगानें येणारा किंवा त्याचें कार्यच तो होय. कारण शब्दरचना सोपी असून जेथें वाक्यांची संगति घोंटाळ्याची नसते तेथें अर्थबोध होण्यास अगदीं आयास पडत नसतात. जसजसें वाचीत जावें, तसतसें सर्व भराभर समजत जातें. पण पुष्कळ विषय असे आहेत कीं, जे स्वरूपतःच सुबोध नसल्यामुळें सोप्या भाषेनें लिहितांच येत नाहींत. त्याचें निरूपण करणें असल्यास व्यावहारिक साधी भाषा तादृश उपयोगी पडत नाहीं. कारण, एक तर जे शास्त्रादि विषय व्यवहारापासून अत्यंत भिन्न, त्यांतील कल्पना बोलण्याचालण्याच्या साधारण भाषेनें व्यक्त करता येणें अशक्यच होय, आणि दुसरें असें कीं, वरच्यासारख्या विषयांच्या प्रगल्भतेस झटलें ह्मणजे प्रौढ भाषेचीच योजना करणें अवश्य होय. तर याप्रमाणें कांहीं अशीं विषयाच्या प्रौढतेमुळें भाषेत कधीं कधीं दुर्बोधता आणल्यावांचून चालत नाहीं. संस्कृतासारख्या परिपक्व भाषांतून पारिभाषिक शब्द व कांहीं अंशीं भाषापद्धतिहि घ्यावी लागते. असो, पण हा प्रकार निराळा, याविषयीं अंमळ पुढें विशेष लिहिण्यात येईलच. वरच्यासारख्या विषयाखेरीज इतर जे व्यावहारिक विषय असतील ते लिहितांना भाषा अगदीं सुबोधच असावी. ती अशी कीं, शब्द अगदीं प्रचारातले घातलेले असून वाक्यांत दूरान्वय नसावा—ह्मणजे एक शब्द येथें, तर त्याचा ज्याच्याशीं संबंध तो शब्द त्याहून फार दूर, असे नसावें. वाक्याच्या निरनिराळ्या अवयवांचा अन्वय वाचल्याबरोबर तेव्हांच लक्षांत यावा, व तें फार लांबलचक व गतागतीचेंहि नसावें. शिवाय विषयाचें जें विवरण करावयाचें तेंहि व्यवस्थेनें झालें पाहिजे. ह्मणजे त्याचे यथार्थ भाग, विभाग करून त्यांचा क्रमवार यथास्थित रीतीनें विचार केलेला असावा. साराश, सुबोध भाषापद्धति ह्मणजे अशी कीं, ग्रंथ वाचूं लागलें असतां वाचण्यासरसा आंतील मजकूर भराभर समजत जावा, व मजकूर समजल्याबरोबर विषयाचीहि सहज रीतीनें फोड होत जावी.*

या ठिकाणीं वर सांगितल्याप्रमाणें एका गोष्टीचा विशेषेकरून विचार करणें अवश्य

"Whoever wishes to attain an English style, familiar but not coarse, and elegant but not ostentatious, must give his days and nights to the volumes of Addison."

("ज्या कोणास इंग्रेजी भाषा लिहिण्याची अशी तऱ्हा उचलावयाची असेल, कीं जी प्रचारांतील असून प्रौढहि पण असावी, आणि चटकदार असून पुनः डौलाची दिसूं नये, त्यानें रात्रंदिवस ॲडिसन्च्या ग्रंथाचा ध्यास घेतला पाहिजे." [* पुढील पु.वर.]

आहे. ती गोष्ट ही की, मराठी बोलण्यांत किंवा लिहिण्यांत संस्कृत शब्द आणावे कीं नाहीं. याविषयीं पुष्कळ लोकांची निरनिराळी मते आढळण्यांत येतात. कोणी ह्मणतात, निवळ प्राकृत शब्द योजल्याने भाषेत प्रौढता किंवा सरसत्व हे मिळकुल येत नाहीं; यास्तव संकृत शब्दांची रेलचेल जितकी असेल तितकी चांगली. हे मत फार करून जुन्या शास्त्री लोकांचे व अलीकडच्या लोकांत शास्त्रित्वाचा किंवा संस्कृतज्ञतेचा मान चोहोंकडे मिरविण्याची ज्यांस विशेष हौस वाटत असते अशांचे होय. हे एक झाले दुसरें मत काय आहे कीं, संस्कृत शब्द अगदी कामाचे नाहीत. मराठी भाषा म्हणावयाची, मग तीत संस्कृत शब्द का? मोठमोठाले संस्कृत शब्द घालून कोणास न समजेलशी डौलाची रचना करणें, यापेक्षां साधे मराठी शब्द योजणे हच चांगले. बोलणे किंवा लिहिणे तें असें असावें कीं जे हवे त्यास सहज कळेल हे दुसरे मत अलीकडील बहुतक लोकांचें झालें आहे. तें इतके की, कोणताहि नवा ग्रंथ झाला की, पहिल्याने अगादर त्याच्या भाषापद्धतीचा विचार होतो. तीत संस्कृत शब्दांचा बराचसा भरणा दृष्टीस पडला कीं, लागलींच त्या पुस्तकावर बहुतेकांची इतराजी होते. पण इतकेंच नव्हे. वरील मत जसें गद्यग्रंथांविषयी पुष्कळ लोक प्रदर्शित करितात, त्याचप्रमाणें पद्यग्रंथांविषयी म्हणजे कवितेविषयींहि तें आढळण्यांत येत. अलीकडे दहापधरा वर्षात झालेली मराठी कविता ज्यांनी उगीच वरवर पाहिली असेल त्यांच्याहि ध्यानांत वरील गोष्ट तेव्हांच आल्यावांचून राहणार नाही. या नव्या कवींची कवितेविषयींची मतें नव्या तऱ्हेची असल्यामुळे त्यांच्या कृतींत संस्कृतचा द्वेष पूर्णपणे नजरेस येतो. कोल्हटकरांच्या 'लहान मुली'वरील कवितेपासून तो तहत 'राजा शिवाजी' काव्यापर्यंत सारखाच प्रकार दृष्टीस पडतो, तो हा की, संस्कृत शब्दांस बिलकुल थारा न देतां निवळ मराठी शब्द योजावयाचे. मग अशा रचनेमुळें काव्यास भिकारपणा किंबहुना पोरकटपणा

---

* इंग्रजी भाषेत शेंकडों महान् महान् ग्रंथकारांनीं मोठेमोठे नामांकित ग्रंथ लिहून ठेवले आहेत, तेव्हां वरील भाषापद्धतीचा गुण त्यापैकी पुष्कळांत उत्तम प्रकारचा सांपडतो हें सहजच आहे. पण या सर्वांत वरील गुणाचें सर्वोत्कृष्ट उदाहरण ह्मटलें तर मेकॉलेच्या पेक्षां दुसरें कदाचित् कोणतेंच सांपडणार नाही. या ग्रंथकारानें ग्रंथरचनेची कला केवळ शिखरास नेऊन पोंचविली असें ह्मटले असतां चालेल. इतिहासासारख्या रूक्ष व गहन विषयासहि त्यानें आपल्या रचनाचातुर्याच्या योगानें इतकी मनोवेधकता आणली आहे की, कादंबरीनाटकादि ग्रंथांप्रमाणे त्याच्या वाचनाविषयीं वाचकांस उत्कंठा उत्पन्न होते. प्रस्तुत ग्रंथकाराच्या लेखांतील प्रकृत गुणाविषयीं कोणीं असें लिहिलें आहे कीं, त्याचें वाक्य समजण्यास दोनदां कधीहि वाचावें लागत नाहीं, त्यांतील अर्थग्रहण पूर्ण होण्यास मात्र तसें केव्हां केव्हां करावें लागतें !

आला तरी कांहीं हरकत नाहीं. नव्या विद्वान् मंडळींचा जुन्या मराठी कवींतून बहुतेकांविषयीं व त्यांतून मोरोपंताविषयीं जो बळकट ग्रह होऊन बसला आहे, कीं त्याची कविता अगदीं नादान, तींत बिलकुल जीव नाहीं, तो उत्पन्न होण्यास तरी वरीलच कारण झालें आहे. मोरोपंताचा संस्कृत भाषेकडे विशेष ओढा असून तींतील शब्द, प्रयोग व रचना महाराष्ट्र-भाषेत पुष्कळ आणण्याचा त्यानें यत्न केला आहे, येवढ्यावरूनच त्याच्या काव्यरचनेस नाक मुरडणें, हें अलीकडील रसिकवर्गाचें एक पहिलें मोठें कलम ठरून गेलें आहे.* असो; तर याप्रमाणें संस्कृत शब्दांचा मुळीं प्रयोग न करतां निवळ मराठी शब्दच चालीत जावे असें मानणारे हे दुसरे लोक झाले. आतां तिसऱ्यांचें जें मत आहे तें वरील दोहोंत तडजोड करून बनलेलें आहे. तें असें आहे कीं दोन्ही शब्द घातले तरी कांहीं चिंता नाहीं, पण असा मात्र निर्बंध असावा कीं, जेथें मराठी शब्द अगोदर आहेच, तेथें विनाकारण संस्कृत शब्द नवा आणू नये जेथें उपायच नाहीं तेथें मात्र तो घालण्यास हरकत नाहीं.

याप्रमाणें प्रस्तुत विषयाविषयीं निरनिराळ्या लोकांचीं निरनिराळीं मतें आहेत. हीं अर्थात्च सर्वथा अयथार्थ आहेत असें नाहीं. कोणतें कसेंहि मत असलें तरी त्यांत बहुतकरून सत्याचा अंश जसा थोडाबहुत असतोच असतो, तसाच तो वरील तिहींतहि आहे. संस्कृत भाषेचा पक्ष उचलणारांचें जें म्हणणें, कीं तिच्या साह्यानें मराठीस प्रौढता व सरसत्व हे गुण येतात हें जसें खरें आहे, त्याचप्रमाणें महाराष्ट्र भाषेच्या पक्षकारांचें जें म्हणणें कीं संस्कृताचें मिश्रण अतिशय होणें बरोबर नाहीं हेंहि खरें आहे. कारण तसें झालें म्हणजे मूळच्या भाषेचें मातेरें होऊन जाईल हें उघडच आहे. तसेंच तिसऱ्या मताच्या पुरस्कर्त्यांचा जो मुद्दा, कीं विनाकारण परभाषेचा प्रवेश न होऊं देतां तो जितका अवश्य असेल तितकाच मात्र होऊं द्यावा, हेंहि वस्तुतः पाहतां नीटच आहे. पण इतकेंच म्हणून न राहतां वरील पक्षकार आपापल्या मतांचें निरपेक्षत्वानें विधान करूं पाहतात, यामुळें त्यावर असमंजसतेचा दोष येतो. आपापलें म्हणणें जेथवर सत्यत्वाला व समंजसतेला अनुसरून आहे तेथपर्यंतच जर ते त्याचा आग्रह धरतील तर तो चालणार आहे. तो अगदीं शेवटपर्यंत नेऊन पोंच-

* आमच्या देशाविषयींच्या हजारो गोष्टींविषयीं आमच्या विद्वान् व शोधक म्हणविणाऱ्या नव्या लोकांचे जे विलक्षण ग्रह आज दीर्घकाळ होऊन बसले आहेत, त्यांचा एक उत्कृष्ट मासला प्रस्तुत कवीविषयीं जीं मतें पुष्कळांच्या बोलण्यांत व लिहिण्यांत आढळतात ती होत. त्यांविषयीं सविस्तर विवरण करून त्यांच्या यथार्थत्वाची परीक्षा करणें म्हटलें म्हणजे एका मोठ्या स्वतंत्र ग्रंथाचाच विषय होय. असो; प्रस्तुत मालेंत वरील उपयुक्त विषयाचें अवकाशानुसार निरूपण करण्याचें आमच्या मनांत आहे.

विल्यानें वर सांगितल्याप्रमाणें अनर्थ होतो. असो; तर वरील वादाचा जो प्रांजल बुद्धीनें विचार करील, त्यास बहुधा असा निर्णय करावा लागेल की, संस्कृत शब्दांवर व प्रयोगांवर अलीकडील लोकांचा जो विशेष कटाक्ष आढळण्यांत येतो, तो सर्व प्रकारें बरोबर नाहीं. संस्कृत भाषा मराठीहून तर काय, पण जगांतील सर्व भाषांहूनहि सुरस व प्रौढ असल्यामुळें तिच्या साह्यानें देशभाषेस अतिशय शोभा येऊन तिला विशेष परिपक्वतेस पोंचविण्यासहि ती कारण होईल, हें कोणाहि समंजस मनुष्यास कबूल करणें भाग आहे.

पण वरील तिन्ही मतांच्या प्रतिपादकांची एक मोठी चूक अद्याप सांगावयाची आहे ती ही की, साऱ्या ग्रथांस सरसकट एकच भाषापद्धति चालण्यासारखी असते ही खोटी समजूत त्यांस[1] स्पष्ट दिसते. कोणत्याहि भाषेंतील ग्रंथसंग्रह जो अमळ लक्षपूर्वक पाहील त्याच्या लक्षांत एक गोष्ट सहज येणारी आहे की, विषयभेदाच्या अनुरोधानें भाषापद्धतिहि बदलत असते. जी भाषा गद्यांत चालते ती पद्यांत चालत नाही; व गद्यांत चालते ती तरी साऱ्या विषयांस सारखीच चालते असेंहि नाहीं. कादंबरीची किंवा नाटकाची भाषा निराळी, इतिहासग्रंथांची निराळी, व शास्त्रीय ग्रंथांची निराळी. असे विषयभेदानें भाषेत निरनिराळे प्रकार उत्पन्न होतात, व तसें होणें हें साहजिकच आहे. साऱ्या सुधारलेल्या राष्ट्रांत निरनिराळ्या प्रसंगाचे निरनिराळे पोषाक[2] जसे असतात, व तसे असाव लागतात, त्याचप्रमाणें प्रौढ दशेस आलेल्या साऱ्या भाषांसहि विषयानुरोधास्तव भिन्नभिन्न रूपे प्राप्त होतातच. मग असे जर आहे, तर साऱ्या ग्रंथांस वरच्यासारखा सरसकट एकच नियम घालून देणें हें किती असमंजस आहे ! बेबंद नगरीतील बादशाहाप्रमाणे एकाद्या राजानें जर असा सरसकट हुकूम फर्मावला कीं, बस् सर्वांनी कापसाच्या वस्त्रांखेरीज इतर वस्त्रें कधीहि अंगावर घेऊ नयेत; लग्न असो, कार्य असो, राजाचा दरबार असो; सर्वांनी वरील साध्या पोषाकांनींच नेहमी वावरावें; तर त्या राजश्रीच्या शहाणपणाची लोक किती तारीफ करीत राहतील ! तर हीच गोष्ट वरील मतांपैकीं दुसरे स्थापित करू पाहणारांसहि लागते. जी भाषा 'अरबी भाषेंतील गोष्टीं'त किंवा 'मुक्तामाले'त दृष्टीस पडते, त्याच भाषेंत 'अनेकविद्यामूलतत्त्वा'सारखा शास्त्रीय ग्रंथ लिहा, किंवा तशाच भाषेंत एकादें वीररसप्रधान काव्य रचा, असें जर कोणी म्हटले, तर तें त्याचें म्हणणें किती अप्रयोजक होईल ? शास्त्रीय ग्रंथांस जी परिभाषा लागते, तिचे शब्द लहान पोरांच्या किंवा

१. 'त्यांस' याऐवजी 'त्यांत' (मतांत) असते तर अधिक बरें झाले असतें. —'सं०'

२. 'पोशाक' असा शब्द हवा या फारसी शब्दाची पोशाख व पोषाख अशीं मराठी रूपांतरें होतात, पोषाक, पोषाग, पोशाग, अशींहि रूपं क्वचित् आढळतात.—'सं०'

अहाणी कुणब्यांच्या भाषेतून कसे काढावे ? व वरच्यासारख्या ग्रंथांत जी शब्दरचना करावयाची ती काऊचिऊच्या गोष्टीप्रमाणें किंवा आटपाट नगरच्या कहाणीप्रमाणें केल्यास उपहास्यता होणार नाही काय ? यासारखाच याच्या उलटचा प्रकार. संस्कृतांतील झोंकदार व गोड शब्दांनी भाषेस शोभा व गांभीर्य हे[1] येते खरें;[1] पण यावरून वरील गुण जेथें तेथे साधण्याचा यत्न केल्यास चालेल काय ? असे कांही विषय आहेत कीं, ज्यांस अगदीं साधी भाषापद्धतिच शोभते. ते शास्त्रीय किंवा कवितेच्या भाषेनें लिहूं गेले असतां वरच्यासारखाच हास्यास्पदतेचा प्रकार होतो. तर याप्रमाणें भाषापद्धति अमुकच तऱ्हेची असावी याविषयीं आग्रहानें निर्बंध करूं पाहणें, हें सर्वथा असमंजसतेचें दर्शक होय. विषयाच्या अनुरोधानें जी भाषापद्धति जेथें शोभेल तेथें ती योजिली असतां अर्थात् दूषणास पात्र होत नाही.

८. वर सांगितलेले तीन गुण उत्कृष्ट भाषापद्धतीस अत्यंत अवश्यक असणारे होत. यांखेरीज इतर जे गुण उत्कृष्ट ग्रंथकारांत सांपडतात त्यांचा बहुधा वरच्यांतच अंतर्भाव होतो. उदाहरणार्थ, अवतरण घ्या. अवतरण[2] म्हणजे अभियुक्त ग्रंथकारांच्या ग्रंथांतून आपल्या मतास पुष्टि आणण्याकरितां किंवा लेखास शोभा आणण्याकरितां घेतलेलें वचन. हें अवतरण पुष्कळदां घेण्याची पुष्कळांस होस असते. त्याच्या योगानें आपल्या लेखास महत्त्व येऊन विशेष योग्यता येते असें त्यांस वाटतें पण रसिक ग्रंथकारांच्या प्रचारास हें अनुसरून नाही; कारण दागिन्यांचा किंवा उंची वस्त्रांचा अतिशय थाटमाट हें जसें खऱ्या मार्मिकतेचें लक्षण नव्हे, त्याचप्रमाणें वरील अवतरणें फार घेतल्यानें उत्तम पद्धतीच्या गुणांपैकीं दुसरा गुण जो साधेपणा म्हणून वर[3] सांगितला त्यास बाध येतो. तर त्याप्रमाणे या विषयाचा विचार वरील गुणाच्या सदराखालीं येतो. असो; आतां या अवतरणाच्या युक्तायुक्ततेविषयीं थोडा विचार करून प्रस्तुत विषयाचा हा पहिला भाग आटपतों.

अवतरण म्हणजे काय हें वर सांगितलेंच आहे. हा शब्द प्रचारांतील म्हणी व संस्कृतांतील न्याय यांसहि लावतां येईल. या सर्वांचा प्रयोग ग्रंथांत करणें हें बरोबर आहे कीं नाही, व तो करणें तर कितपत करावा, यांविषयीं पुष्कळांचा रुचिभिन्नत्वेंकरून बराच मतभेद पडेल. ज्यांस थाटमाट न आवडून अगदीं साधेपणाच आवडतो त्यांचा अभिप्राय बहुधा असा पडेल, कीं असलीं सोंगें ग्रंथांत मुळींच आणूं नये. तसेंच त्यांच्या विरुद्ध पक्षाचा वरील प्रकरणी उलट तऱ्हेचा आग्रह दृष्टीस पडेल, कीं ग्रंथरचनेस विशेष शोभा आणण्याकरितां वरील प्रकार जितके आणावे तितके चांग-

---

१. 'हीं येतात खरी' असें पाहिजे होतें. —'सम्पादक.'

२. अवतरण म्हणजे उतारा, वेंचा. ३. पृष्ठे ९६, ९७ पॅरा ६ पाहा. —'सम्पादक.'

लेच. जे नव्यानें ग्रंथरचना करू लागतात त्यांचा तर वरील दुसऱ्या मताकडे विशेषच कल दृष्टीस पडतो. आपला लेख जितका छानदार व डौलाचा दिसेल तितका करण्याविषयी त्यांचा यत्न चालू असतो. पण पुढें जसजशी ग्रंथकर्तृत्वाचीं मर्मे त्यांस कळूं लागतात, तसतशी वरील अल्लडपणाची त्याची हौस कमी कमी होत जाऊन पोक्त व गंभीर अशी रचना त्यांस अधिक मान्य होत जाते.* असो, तर याप्रमाणें प्रस्तुत विषयावर दोन प्रकारचे अभिप्राय पडणारे आहेत. त्यांविषयी अगदीं बरोबर निर्णय करणें कठिण आहे; व त्याची येथें जरूरीहि नाहीं. अभियुक्त व सर्वमान्य ग्रथकारांची मात्र पद्धति येथें सांगितली असतां बस्स आहे. ती प्रायः अशी आढळते की, अवतरण मुळींच घ्यावयाचें नाहीं असा त्यांचा जरी नेम नसतो, तरी तें फार बेतानें व फार विरळा ते घेतात. म्हणजे जेथें प्रकृत अर्थास घेतलेल्या वचनानें, म्हणीनें किंवा न्यायानें पुष्कळ दृढता येऊन दोघांचा जम अगदी बरोबर बसत असेल, किंवा तो अर्थ वरील तिहींनीं उत्तम तऱ्हेचा खुलत असेल, तेथेंच त्यांस ते आपल्या लेखांत जागा देतात. एरवीं उगीच ग्रंथास सुशोभित करण्याकरितां ते तसें करीत नाहीत. हा दुसरा प्रकार अप्रबुद्ध ग्रंथकारांत फार आढळतो. याची रीत कधीं कधी तर अशीहि नजरेस येते कीं, एकादें उत्तम वचन वगैरे त्यास माहीत असलें म्हणजे त्यास स्थळ देण्याकरिता मुद्दाम ओढून ताणून तिकडे मूळ अर्थाचा संबंध न्यावयाचा. तसेंच भाषेंतील म्हणी जितक्या आंत घालाव्या तितकी लेखास शोभा येते, असेंहि ते समजतात. पण ही शेवटली तर मोठी चूक आहे. तसें केल्यानें एक तर डौलीपणा दिसतो, आणि शिवाय लिहिण्यास मनोवेधकता येण्याची एकीकडेच राहून उलटी ग्राम्यता मात्र येते. वरचेवर बोलण्यांत म्हणी आणावयाच्या, हा प्रकार अडाणी लोकांत व विशेषतः

---

* वरील गोष्टीचें इंग्रेज ग्रंथकारांतील एक प्रसिद्ध उदाहरण मेकॉलेचें आहे. यानें 'एडिन्बर्ग् रिव्ह्यू' नामक अद्यापि चाललेल्या जगत्प्रसिद्ध त्रैमासिकांत मिल्टन् कवीवर एक शानदार निबंध पहिल्याप्रथम लिहिला. त्या वेळेस तो सारा पचवीस वर्षांचा होता. या निबंधाची त्या वेळेस चोहोंकडे तारीफ झाली, व निबंधकारांत पुढें लवकरच जें अग्रगण्यत्व वरील ग्रंथकारास मिळालें, त्यास वरील लेखच कारण झाला. पण पुढील जाणत्या वयांत मेकॉलेसच वरील निबंधाचें अत्युज्ज्वल स्वरूप आवडेनासें झालें. त्यांत अलंकारिक भाषेची रेलचेल फारच झाली आहे असें त्यानें आपल्या निबंधांच्या प्रस्तावनेंत एके ठिकाणीं लिहिलें आहे. असो. प्रस्तुत ग्रंथकारानें बेकन् व बर्क यांच्याविषयीं चालू विषयाच्या संबंधानें एक चमत्कारिक गोष्ट लिहून ठेवली आहे कीं, पहिल्यानें म्हणजे पूर्ववयांत दोघांसहि साधी भाषापद्धति रुचत असून पुढें शेवटीं अलंकारिक भाषेची अतोनात आवड उत्पन्न झाली. हा नेहमींच्यापेक्षां विपरीत क्रम झाला!

वायकांत चालू असल्यामुळें, तो प्रकार प्रौढ व सभ्य लेखांत जितका थोडा येईल तितका चांगला. व म्हणूनच मोठमोठ्या नामांकिततेस पावलेल्या ग्रंथकारांत तर तो प्रायः कधींहि दृष्टीस पडत नाहीं.

वर जें अवतरणविषयीं लिहिलें तेंच दृष्टान्त, उपमा, वगैरे अलंकारांची योजना प्रसंग न पाहतां व सुमार न ठेवतां करण्याचा जो प्रघात त्यासहि लागू पडतें. हा प्रघात वरच्याप्रमाणेंच नूतन किंवा अप्रबुद्ध अशा ग्रंथकारांचे ठायीं आढळतो; व चांगल्या ग्रंथांत तो कां आढळत नाही, याचें कारणहि वरच्यासारखेंच आहे. आमच्या मराठींत तर अलीकडे ग्रंथांत व भाषणांतहि शब्दालंकार घालण्याची एक अप्रयोजक तऱ्हा* निघाली आहे. ती किती निंद्य व हास्यास्पद होय, हें आमच्या सुज्ञ वाचकांस सांगणें नकोच. असो, एकंदरींत वरील दोन्ही प्रकार फार समजसतेनें व बेतावातानें जेव्हां योजावे तेव्हांच शोभतात; व सर्व भाषांतील मोठमोठ्या ग्रंथकारांच्या ठायीं ते अशाच तऱ्हेनें आढळतात.

येथवर प्रस्तुत विषयाचा पहिला भाग म्हणजे उत्तम भाषापद्धतीचीं लक्षणें कोणतीं याविषयीं झाले पुढील अंकांत आरंभी उपक्षेप केल्याप्रमाणे राहिलेल्या भागाचें निरूपण करूं.

[**अंक २७वा** (मार्च् १८७६.)—(१) प्रस्तुत अंकाचा विषय. (२) भाषापद्धतींच्या भिन्नत्वाची उपपत्ति. (३) वरील भेदांत उत्तम कोणता या प्रश्नाचा विचार. (४) लोकमान्य ग्रंथांची भाषापद्धति. (५) सरळ व सोपी भाषा (६) प्रौढ भाषासरणी. (७) इतर प्रकार. (८) इंग्रजीच्या अनुकरणानें सुरू झालेल्या तऱ्हा (९) गद्याची प्रवृत्ति. (१०) नवे प्रकार. (११) विनोदात्मक लेख (१२) सृष्टिवर्णन. (१३) आणखी कांहीं उतारे.]

शील-भारवती कान्ता, पुष्प-भारवती लता ।
अर्थ-भारवती वाणी, भजते कामपि श्रियम् ! ॥$

१. मागील खेपेस भाषापद्धतीचा उत्तम प्रकार कोणता याविषयीं सांगितलें. आतां तिच्या निरनिराळ्या तऱ्हा सांगून मराठी भाषेंतल्या ग्रंथांत त्या कितपत आहेत त्या दाखवूं.

२. भाषा ही मनुष्याच्या मनो—वृत्तींचा व हृदय—वृत्तीचा उद्गार होय, म्हणजे

* ही अलीकडील कित्येक कादंबऱ्यातून आढळते. पुण्यासारख्या ठिकाणच्या वक्तृत्व-प्रसंगीहि वरील पोरकट हौस कित्येकांनीं केलेली कधीं कधीं दृष्टीस पडते व वर्तमानपत्रांतूनहि ती क्वचित् दिसते.

$ "शालीनतेचा भार वागविणारी स्त्री, फुलाचा भार जीवर आला आहे अशी वेली आणि जीत अर्थगौरव आहे अशी वाणी, या तिहींची कांहीं अपूर्व शोभा दिसते !"

त्यांच्या मनांत जे विचार उत्पन्न होतात किंवा अंतःकरणास क्षोभ होऊन जे तरंग उठतात ते ज्या रूपानें प्रकट होतात तें रूप भाषा होय. असें आहे तेव्हां अर्थातच मूळ ठिकाणीं जितके निरनिराळे प्रकार आढळतात, तितकेच वरील प्रकट होणाऱ्या रूपांत ह्मणजे भाषेंतहि सांपडतात. मनुष्य जसा स्वभावेंकरून किंवा प्रसंगविशेषानें गंभीर किंवा लाघवी, उदास किंवा रंगेल, मंद किंवा तापट, वगैरे असेल, त्यात्याप्रमाणें त्याची बोलण्याची किंवा लिहिण्याची तऱ्हाहि दिसून येईल. त्याचप्रमाणें हृदयाच्या नानाविध वृत्तींचेंहि प्रसंगवशात् स्वरूप प्रकट होऊन तो तो रस त्या त्या ठिकाणीं आविर्भूत होईल. तर याप्रमाणे वर सांगितल्यासारखे भाषापद्धतीचे भेद होणें हें साहजिकच आहे. व म्हणून ते साऱ्या परिपक्व दशेस येऊन पोहोंचलेल्या भाषांतून आढळतात.

३. आतां वरील भाषापद्धतींत उत्तम कोणती असें जर कोणी विचारलें तर तें सांगणें फार कठिण आहे. फार तर काय, पण वरील प्रश्न पुष्कळ अशीं असमंजसतेच्या दोषास पात्र होतो असें म्हटलें असतांहि चालणार आहे. ज्याप्रमाणें तांबडा, हिरवा, निळा वगैरे रंगांत, किंवा गोड, आंबट, तिखट वगैरे रसांत अमुकच उत्कृष्ट हें सांगणें अशक्य असून तसें करूं पाहणें हें अरसिकत्वाचें दर्शक होय, त्याचप्रमाणें भाषासरणीच्या वरील निरनिराळ्या तऱ्हांपैकी सर्वांत चांगली कोणती याचा निखालसपणें निर्णय करूं जाणें हें वेडेपणाचें काम आहे. वरील दोन्ही गोष्टींत निरनिराळ्या मनुष्यांचीं निरनिराळीं मतें पडणें हें जसें साहजिक असून तें रुचिवैचित्र्याचें फळ होय, व शिवाय जें एका ठिकाणीं चांगलें तें चोहोंकडे चांगलें नसून तो चांगलेपणा स्थानभेदानेंहि प्राप्त झालेला असतो, तसेंच प्रस्तुत विषयाचें आहे. जी भाषापद्धति एका विषयाला शोभते, तीच दुसऱ्या ठिकाणीं योजिली असतां ती[1] अगदीं अप्रयोजक होते; व तसेंच जी एका मनुष्याला पसंत पडते, ती सर्वांस तशीच चांगली वाटते असाहि नेम नाहीं. सारांश, प्रस्तुत विषयावर कोणत्याहि प्रकारें व्यापक नियम देतां येणार नाहीत. यास्तव या ठिकाणीं लोकोपयोगी ग्रंथांची भाषा कशी असावी येवढ्याचविषयीं सामान्यतः कांहीं लिहून मागें सांगितल्याप्रमाणें प्रस्तुत काळीं प्रसिद्ध असणाऱ्या ग्रंथांतील कांहीं वेंचे वाचकास सादर करतों. [१. 'ती' नको.—'सं'०]

४. आमच्या महाराष्ट्र—भाषेंत ग्रंथरचनेची तऱ्हा जशी चालू असावी तशी अद्याप झालेली नाहीं. इंग्लिश् वगैरे भाषांत मोठमोठ्या गहन विषयांवरहि सामान्य मनुष्यांस सहज समजण्यासारखे अनेक ग्रंथ आहेत तसे इकडे कोठेंच झालेले नाहींत. असें होणें हें सध्यांच्या स्थितीस अत्यंत अवश्यक आहे. लिहिण्यावाचण्याचा प्रघात अलीकडे सरकारनें सुरू केलेल्या लोकशिक्षणाच्या योगानें पुष्कळ फैलावल्यामुळें

वरील उपायानें देशहिताच्या कामाला जशी मदत होणार आहे, तशी अलीकडे बड्या बड्या लोकांनीं सुरू केलेल्या पुष्कळ अचाट उद्योगांनीं मुळींच होण्यासारखी दिसत नाहीं. इंग्लिश् भाषेंत ज्याप्रमाणें हरएक उपयुक्त व मनोरंजक विषयावर शेंकडों बालबोध ग्रंथ झालेले आहेत व प्रतिवर्षी तयार होत आहेत, तसेंच इकडील देशभाषांतून जर होईल, तर सहस्रावधि लोकांस अल्पायासानें, अल्प काळानें व अल्प अर्थानें पुष्कळ ज्ञान करून दिलेंसें होईल. पदार्थविज्ञानाच्या ज्योतिष, रसायन, दर्शनानुशासन, भूगर्भशास्त्र, यंत्रशास्त्र, इत्यादि निरनिराळ्या शाखांवर, तसेंच इतिहासादि विषयांवर व अनेक लौकिक विषयावर जर सुबोध ग्रंथ लोकांस वाचावयास मिळतील, तर हल्ली सामान्य गोष्टींचेंहि एकंदर लोकांत जें लज्जास्पद अज्ञान दृष्टीस पडतें तें दूर होईल, व विद्यानंदाचा खरा अनुभव सर्वांस घडून आपले सर्व प्रकारचे हक्कहि लोकांस कळू लागतील. असो; आतां वरील इष्ट हेतूची सिद्धि होण्यास एक मोठें साधन कोणतें कमी आहे कीं, लोकांच्या मनांत ज्ञानाचा जेणेंकरून सुलभ रीतीनें प्रवेश होईल असा मार्ग अद्याप चांगलासा झाला नाहीं. तो होऊन निरंतर प्रचारानें चांगला सुरळीत चालू झाला पाहिजे. हा मार्ग म्हटला म्हणजे वरील लोकमान्य ग्रंथांस उचित असा भाषापद्धतीचा प्रकार होय. हा अलीकडील कित्येक सर्वमान्य झालेल्या इंग्रेजी ग्रंथकारांचें अनुकरण केलें असतां आपल्या भाषेस अनुकूल होणार आहे. त्यांतील मुख्य गुण हेच कीं, वाक्यरचना सरळ असावी, अर्थ चांगला खुलासेवार, मजेदार रीतीनें लिहिलेला असावा,—असा कीं, तो सहज मनांत भरून वाचण्याची सारखी हौसच वाटत जावी —आणि एकंदर लिहिण्यांत आवेश किंवा झोंकदारपणा असावा. हे गुण आमच्या ग्रंथकर्त्यांच्या अंगीं बरेच आले म्हणजे अलीकडील नव्या शिक्षणानें आपल्या लोकांस जें अमूल्य ज्ञान प्राप्त झालें आहे व दिवसानुदिवस होत चाललें आहे, त्याचा विनियोग देशकल्याणाकडे झाल्यानें त्याचें योग्य चीज झालेंसें होईल. आणि सिसरोनें सॉक्रेटिसाविषयीं जें म्हटलें आहे कीं, त्यानें देवलोकींचें नीतिज्ञान मनुष्यलोकीं आणून तें सामान्य जनांसहि सुलभ करून टाकलें, त्याचप्रमाणें यापूर्वी जे महासिद्धान्त मोठमोठ्या पंडितांस मात्र अवगत होते व ज्या कल्पनातरंगांनीं विद्वानांचेंच तेवढें रंजन होत असे, त्या दोहोंपर्यंतहि प्राकृत जनांची सुद्धां गति झालीशी होऊन तज्जन्य महानंदाचे तेहि अधिकारी होतील.

५. आतां वरील कलमांत लोकमान्यतेस पात्र होऊं पाहणाऱ्या ग्रंथांस अवश्य जे गुण सांगितले त्यांपैकीं[१] सध्यांच्या ग्रंथांतून ते[१] कितीसे आढळतात हें उदाहरणद्वारा

१. 'त्यांपैकीं ते' सदोष रचना. 'त्यांपैकीं सध्यांच्या ग्रंथांतून कितीसे' असें किंवा 'ते

[पुढें चालू.]

दर्शवितों. पहिल्यानें भाषापद्धतीचें सरलत्व. हा गुण अलीकडील ग्रथांपैकीं कित्येक उत्तम धरलेल्या ग्रथांतून पूर्णपणें आढळतो. जसें 'बाळमित्र', 'इसापनीति', 'अरबी भाषेंतील गोष्टी', 'अनेकविद्यामूलतत्त्व', 'मधुमक्षिका', 'मुक्तामाला', इत्यादि. वरील पुस्तकांत शेवटल्या कादंबरीखेरीज बाकी सारी इंग्रजी ग्रथांची भाषांतरें आहेत. अशांत वरील गुण पूर्णपणें राखणे हें मोठ्या चातुर्याचें काम होय व कोठें कोठें तर तें फारच कठिण पडतें, याविषयी मागें अनेक ठिकाणीं बरेच लिहिलेलें आहे. असो; आतां प्रस्तुत गुणाच्या उदाहरणार्थ वरील ग्रथांतून कांही निवडक उतारे येथे दाखल करतों.

'बाळमित्रां'तले दोन उतारे प्रस्तुत पुस्तकाच्या तिसऱ्या अंकांत[1] घेतले आहेत ते या ठिकाणीहि लागू पडण्यासारखे आहेत. यास्तव आणखी एकच लहानसा उतारा येथें घेतों:—

"चिमणी.

"गोदावरीबाई म्हणून एक शहाणी, भली आणि मायाळू बायको होती. तिची वडील मुलगी गंगा म्हणून होती, तिने एके दिवशी कांही अन्याय केला, म्हणून आईनें तीस ममतेनें धमकावले ते आईचे मायाळू शब्द ऐकून आणि आपला अन्याय स्मरून गगा रडू लागली. तें पाहून तिची लहान बहीण चिमणी तीन वर्षांची होती तिनें हळूच माघारून येऊन एका हाताने परकराचा पदर घेऊन आपल्या बहिणीची आसवें पुसलीं, आणि दुसरे हाताने आपले तोंडांतला खडेसाखरेचा खडा तिचे तोंडांत घातला.

"मला असें वाटतें की, कोणी चांगल्या चिताऱ्याने याविषयी चित्र काढले असतां काय वेधक होईल!"

'इसापनीती'तील:—

"नकल्या आणि गांवढेकर.

"मागें एके वेळेस, रूम[2] नामे राजधानींत एक मोठा धनवान् शेठ होता; त्याच्या मनांत आलें कीं लोकांस तमाशा दाखवुन, त्यांस रजवून, कीर्ति मिळवावी; म्हणून त्यानें शहरांत जाहीरनामा लावला की, नवा उत्कृष्ट तमाशा कोणी दाखवील, तर त्यास मोठें बक्षीस मिळेल, अशी अवाई पडल्यावर बक्षिसाचे लालचीनें जिकडून तिकडून तमाशेवाले आले. त्यांमध्यें एक नकल्या आला होता, तो ह्मणाला कीं, लोकांनीं कधीं पाहिला नाहीं असा तमाशा मी करून दाखवीन. या गोष्टीचा पुकारा होऊन तो खेळ पाहावयास सगळें शहर लोटलें. रंगभूमींत अशी दाटी झाली कीं, किती-

---

सध्यांच्या ग्रथांतून कितीसे' असें हवे. 'त्यापैकी' व 'ते' या दोहोंतून एकच शब्द हवा; दोन्ही ठेवणें चूक. १. 'विद्वत्त्व आणि कवित्व' पृष्ठ ६, ७ पाहा. २. राम्. —'सं०'

कांस उभें राहावयासहि जागा मिळेना. मग तो नकल्या एकटा पुढें आला; त्याजवळ दुसरें कोणी नाहीं व सरजाम कांहीं नाहीं, असें पाहून हा आतां काय करील, ह्मणून त्याकडे डोळे लावून लोक कौतुकानें पाहूं लागले. तेव्हां त्या नकल्यानें आपलें मस्तक उरावर टेकून डुकराच्या पोराच्या केकण्याची नक्कल केली. ती इतकी हुबेहूब झाली कीं, खरेंच डुकराचें पोर त्याच्या खाकेंत आहे असें लोकांस खास वाटून त्याचा झाडा घेतल्यावांचून त्यांस राहवेना. त्याचा झाडा घेतल्यावर जेव्हां त्याजपाशीं कांहीं सांपडलें नाहीं, तेव्हां लोकांनीं त्याची वाहवा करून वाखाणणीचा सुमार ठेवला नाहीं. तेथें कोणी गांवढेकर कुणबी बसला होता. तो हें पाहून म्हणाला कीं, हा खेळ मला याहून चांगला करतां येतो. मग त्यानें सर्व लोकांपुढें प्रतिज्ञा केली कीं, जर तुम्ही उद्यां सारे याल, तर मी तुमच्या समक्ष याचे कान कापीन. दुसऱ्या दिवशीं तमाशा पाहावयास पहिल्यापेक्षां लोकांचे लोटच लोट आले. लोकांचे मनांत कीं, पहिला नकल्या मोठा कसबी, त्याची स्तुति करावी, आणि दुसरा गांवढेकर अडाणी, याला काय येतें, म्हणून त्याची छी थू करावी, अशी सर्वांची तयारी होती. लोक जमल्यावर ते दोघे पुढें आले. त्यांतून पहिल्या नकल्यानें पूर्ववत् डुकराच्या पोराच्या ओरडण्याची नक्कल करून पराकाष्ठेची शाबासकी मिळविली. त्याचा खेळ संपल्यावर गांवढेकर पुढें सरला. त्यानें डुकराचें पोर खरेंच अगोदर आपल्या घोंगडींत लपविलें होतें, तें कोणास न समजावें म्हणून बळेंच लपविण्याचा भाव करून दाखविला आणि तें पोर केंकावूं लागेपर्यंत त्याचा कान चेंपून धरला. तेव्हां सर्वांनीं एकच आरोळी केली कीं, पहिली नक्कल हुबेहूब झाली खरी, ही कांहीं चांगली उतरली नाहीं. असें म्हणून ते गांवढेकरास छी थू करून हांकून लावणार, इतक्यांत त्यानें घोंगडींतून डुकराचें पोर बाहेर काढून सर्वांस दाखवून म्हटलें, गड्यांनो, तुम्ही भले गाजरपारखे दिसतां! तुम्ही मोठे चतुर[1] साबाजीच[2] आहां! वास्तविक डुकराचे पोराचा जो शब्द तो न ओळखतां खोटा मानून खोटा शब्द तो खरा, चांगला, म्हणतां! आहा! काय तुमची अक्कल!

"**तात्पर्य**—जें वास्तविक आहे तें लोकांच्या मनांत बहुतकरून भरतें असें नाहीं; तर आपापल्या मनाचा जसा कल असतो, तसतशी मनाची समजूत. एकादा मनुष्य चांगला गुणी आहे आणि त्याजविषयीं जर आपल्या मनांत गांठ आहे, तर त्याचा चांगुलपणा किंवा त्याचे गुण आपल्या मनांत येत नाहीत. तसेंच एकादा वाईट मनुष्य असून, हा चांगला म्हणून मनानें घेतला आहे, तर त्याचा वाईटपणा कधीं मनांत यावयाचा नाहीं. सारांश, मनाच्या झोंकाप्रमाणें मनुष्यांची वेडीवांकडी समजूत होते."

१, २. मूर्ख, अकलेचा खंदक. २. विजापुरच्या बादशाहाचा चतुर वजीर.—'सं०'

'अरबी भाषेंतील गोष्टी':—

"मासे धरणाऱ्या कोळ्याची गोष्ट.

"शाहजादी पादशाहास म्हणते, महाराज, प्राचीन काळीं समुद्रतीरीं एके नगरांत एक कोळी राहत असे. तो फारच दरिद्री होता. त्यास आपला व बायकापोरांचा निर्वाह करण्यापुरतें सुद्धां द्रव्य मिळत नसे. त्याचा पाठ असा होता की, दररोज मोठ्या पहांटेस उठून मासे धरावयास समुद्रावर जावें. व चार वेळ जाळें टाकून, तितक्यांत जे मासे सांपडतील, तितक्यांवर चरितार्थ चालवावा, यापेक्षां अधिक वेळ जाळें त्यानें कधींही टाकू नये तो कोळी एके दिवशी मोठ्या पहांटेस उठून चांदण्यांत मासे धरण्याकरितां समुद्रावर जाऊन अंगावरची पांघरुणें काढून ठेवून, जाळें समुद्रांत टाकून तीरीं बसला. नंतर अमळशानें जाळें ओढून पाहतां तो, तें फारच जड आल्यामुळे पुष्कळ मासे लागलेसें त्यास वाटून मनांत मोठा आनंद पावला. पण जाळें तीरावर ओढून आंत मासा एक देखील नाहीं, गाढवाच्या हाडांचा एक सांगाडा मात्र लागला आहे, हें पाहून त्यास फारच वाईट वाटलें. नंतर त्यानें गाढव फेकून देऊन व जाळें कितीएक ठिकाणीं तुटलें होतें, तें सांधून नीट करून पुन: समुद्रांत टाकलें आणि ओढू लागला, तेव्हां तें लौकर ओढत नाहींसें पाहून पुष्कळ मासे सांपडले असें त्यास वाटून पुन: मोठा संतोष झाला. आणि तीरावर जाळें ओढून आंत पाहतो, तों चिखलानें व वाळूनें गच्च भरलेला मोठा हारा त्याच्या नजरेस पडल्यावरून तो फारच संतापला आणि त्या खेदाच्या आवेशांत दैवास करुण स्वरानें म्हणतो,—अरे देवा, मजवर इतका कोप करूं नको. अरे मला वांचव. म्हणून तुजपाशीं नेहमीं दैन्य भाकीत असतां, तूं मज गरिबाच्या कां बरें इतके हात धुवून पाठीस लागलें आहेस? अरे, पोटाच्या पाठीस लागून कांहीं मिळेल म्हणून मी येथें आलों, आणि तूं कां रे माझा जीव घेऊं पाहतेस? मला या धंद्याखेरीज दुसरा धंदा पोट भरावयास नाहीं. अरे, मरेतोंपर्यंत मी मेहनत करतों; तरी माझ्या कुटुंबास ओलीकोरडी भाकरी व अंगास फाटकीं तुटकीं धडुतें मिळण्याची सुद्धां पंचाईत! कोठेंच माझें तूं पुरें पडूं देत नाहींस, असें तुझें काय मी केलें आहे? अथवा मी तुला नांव ठेवतों, हा माझाच अपराध आहे. भल्या मनुष्यास गांजण्यास तुला मोठा संतोष होतो. खऱ्या व थोर मनुष्यास तूं कधीं वर डोकें काढूं देत नाहींस, असा तुझा स्वभावच आहे. दुष्टावर तुझी कृपा फार. जे कुमार्गानें वागतात, त्यांस तूं नेहमीं बरकत देतेस, हें सर्वांस माहीतच आहे."

'मधुमक्षिका':— **"निद्राभ्रम.**

"एके रात्रीं एक तास पावेतों तो आपले बिछान्यावर स्वस्थ निजून, झोंपेंत

एकाएकीं उभा राहिला आणि कांहीं बोलणें ऐकिलेंसे करून मोठ्यांनी गद्गदां हंसला. नतर हाताचीं बोटें बाहेर झाडल्यासारखीं करून, जें ऐकिलें त्यांत कांहीं हांशील नाहीं, असें त्यानें दाखविलें. मग दुसऱ्या कोणा माणसाकडे वळल्यासारखें करून तपकिरीकरितां चिमूट पुढें केली, पण तेथें शेजारी कोणी नव्हतें; तेव्हां तो अंमळसा हिरमुसल्यासारखा होऊन मागें वळला नतर त्यानें आपली डबी काढिली; तींत कांहीं नव्हतें, तरी तींत बोटें घालघालून चिमटी काढण्यास त्यानें पुष्कळ यत्न केला, तो सर्व व्यर्थ गेला, तेव्हां सशयमुद्रेनें चोहोंकडे पाहून, ती डबी चटकन आपले खिशांत टाकिली. पुढें कांहीं वेळ स्तब्ध बसून कांहीं उघड कारण नसतां एकाएकी तो पराकाष्ठेचा सतापला, आणि शिव्याशाप देऊं लागला व तडातड शपथा वाहूं लागला. इतकी कृति दुरून पाहून इतर मठवासी कटाळून उठून गेले.

"तो पुनः एके रात्रीं निद्राभ्रमांतच उठून, मोठ्या लगबगीनें, त्या मठांतील पवित्र यज्ञशाळेंत गेला. तो, तेथें एक ताट ठेवीत असत, तें चोरून आणण्याच्या बेतानें गेला असावा असें वाटतें. परतु आदले दिवशीं तें घांसण्याकरितां बाहेर टाकिलें होतें, ह्मणून तेथें त्याला कांहीं सांपडलें नाहीं तेणेंकरून त्याला फार सताप आला, आणि रिक्तहस्तें आपल्या खोलींत परत जावयाचेंच नाहीं असा पक्का निश्चय करून, तेथें जवळच कांहीं मठवाशांचे यज्ञकर्मे करते वेळीं घालण्याचे उंची उंची रेशमी झगे होते, त्यांतले दोन तीन हळून उचलून घेऊन, स्वारी भयभीत होत्साती पळत पळत आपल्या खोलींत आली आणि ते कपडे आपल्या गादीखालीं लपवून ठेवून, वर स्वस्थ निजली. हें ज्यांनीं पाहिलें होतें, ते, हा सकाळच्या प्रहरीं काय करतो हें पाहण्यास फार उत्सुक झाले होते.

"तो सकाळीं जागा होऊन पाहतो तों, त्याचे अथरुणाला मध्येंच एक गोळा आलेला त्याचे दृष्टीस पडला. तेणेंकरून त्याला मोठें आश्चर्य वाटलें, आणि ते झगे आहेत, असें पाहून तर त्याची बुद्धिच गुग होऊन गेली तो बाहेर जाऊन लोकांस विचारूं लागला कीं, हें झालें तरी कसें? तेव्हां मठवाशांनी त्याला कच्ची हकीकत कळविली. ती ऐकून, तो लाजून, मान खालीं घालून एक अक्षरहि न बोलतां चालता झाला; आणि ते झगे त्यानें तात्काळ जिकडचे तिकडे पोहोंचविले."

वरील चारी उताऱ्यांत महाराष्ट्र-भाषेचें स्वरूप अगदीं साधें दृष्टीस पडतें चारीहि मूळ इंग्रेजी ग्रथांचीं भाषांतरें होत, तरी तीं अशीं चोख उतरलीं गेलीं आहेत कीं ती त्या त्या ग्रथकारानें मराठी भाषेत केवळ आपल्या कल्पनेनेंच लिहिलीं आहेत काय असें वाटतें. शब्द अगदीं सोपे व व्यावहारिक घातले असून वरील वाक्यांतील रचनाहि भाषांतरकारांनी अगदीं सरळ केली आहे. गोष्टी ज्या भाषेंत लिहावयाच्या

ती वरच्यासारखीच अगदीं सोपी व साधी असावयास पाहिजे. तींत मोठमोठे शब्द घालून व वाक्यरचना प्रौढ करून गांभीर्य आणण्याचा यत्न केला असतां तो प्रकार जॉन्सन्च्या 'रासेलस्' वगैरे ग्रंथात कित्येक स्थली जशी हास्यास्पदता आली आहे तसा उपहास्य होतो. शब्दरचना व अर्थरचना यांची नेहमी परस्पर अनुरूपता असावी लागते; म्हणजे आतील अर्थ जशा योग्यतेचा असेल तितक्याच प्रतीची तद्व्यजक शब्दरचनाहि असावी. अर्थ अगदी सामान्य किंवा पोरकट आहे, आणि तो मोठमोठ्या शब्दांनी व्यक्त करण्याचा घाट घातला, तर गाढवावर मखमाली झूल घातल्याप्रमाणें, किंवा चार वर्षांच्या पोरानें आपणास न झेपेसें मोठे पागोटें डोक्यास घातल्याप्रमाणें हास्यास्पदतेचा प्रकार होतो. तसेंच दुसऱ्या पक्षी अर्थ मोठा प्रौढ व गभीर आहे आणि तो रस्त्यावरील किंवा बाजारांतील भाषेनें सांगितला किंवा लिहिला, तर तिकडूनहि ऐकणारास व वाचणारास हंसूं आल्याशिवाय राहणार नाहीं. आतां हें खरें कीं, हा दुसरा प्रकार पहिल्याहून बरा; कारण त्यांतील विसदृशतेवरून बोलणाराचा किंवा लिहिणाराचा असमंजपणाच फार तर दिसून येईल. मोठ्या तेजस्वी हिऱ्याला काथिलाचें कोंदण केलें असतांहि त्याची लकाकी जशी कमी व्हावयाची नाहीं, त्याचप्रमाणें सुज्ञ पुरुष वरील सुंदर अर्थावरच नजर देऊन शब्दरचनेकडे दुर्लक्ष करतील. तरी एकंदरीत त्यांस अतर्बाह्य विसंवादाची विलक्षणता भासल्यावांचून राहणार नाही. असो, तर वरील ग्रथांत विषयानुरूपच भाषापद्धति योजिली असल्यामुळें ती पूर्वोक्त गुणामुळें विशेष शोभली आहे.

६. आता वरच्यासारखी तऱ्हा नसून जेथें शास्त्रादिकांचा विषय असतो तेथील भाषापद्धतीचा प्रकार पाहू. याची उदाहरणें वरच्यांसारखी पुष्कळ देतां येणार नाहीत. कारण पदार्थविज्ञानात अतर्भूत होणारी नाना अर्वाचीन शास्त्रें, किंवा इतिहास, अगर प्रतिपादन करण्याचे नानाप्रकारचे गहन विषय, यापैकीं कशावरहि मराठीत म्हणण्यासारखे अद्याप मुळीच ग्रथ झालेले नाहीत. यास्तव प्रौढ भाषापद्धतीचें स्वरूप वाचकास वरच्यासारखें चांगलेंसें दाखविण्याची सोय नाही. म्हणून एक दोन ग्रंथांतीलच उदाहरणें देतोंः—

'अनेकविद्यामूलतत्त्व':—"**सृष्ट पदार्थांचे तीन वर्ग.**

"हें जें वर सृष्ट पदार्थांच्या तीन प्रधान वर्गांचें व त्यातील मुख्य मुख्य अवांतर विभागाचें वर्णन केलें, तें लिनियस्[1] नामें कोणी स्वीदन देशांत सुमारें शभर वर्षां-

१. Carl von Linnæus कार्ल् व्हॉन् लिनियस् (१७०७–७८), दुर्दमनीय स्वीडिश् डॉक्टर व शास्त्रज्ञ, आधुनिक बॉटनी शास्त्राचा संस्थापक व सर्वांत विख्यात

[पुढें चालू.]

पूर्वी महापंडित झाला होता, त्याच्या ग्रंथाच्या आधारानें केलें आहे.[*] हे तीन प्रधान वर्ग स्वरूपतः भिन्न आहेत, तथापि त्यांचा परस्परांशीं संबंध आहे; व कितीएक पदार्थ असे आहेत, की ते कोणत्या वर्गातले आहेत हें सांगावयास फारच कठिण पडतें. आतां हें खरें आहे कीं, खनिजवर्ग व इतर वर्ग यांची परस्परांवर भ्रांति कदापि व्हावयाची नाही, कारण निर्जीव पदार्थास इतर दोन वर्गांतल्या पदार्थांप्रमाणें जीव व शरीररचना हीं असत नाहींत व ते बाहेरून नवें द्रव्य चिकटून वाढतात, सजीव पदार्थांसारखें शरीरांत पोषकरस जाऊन तद्द्वारा वाढत नाहींत, असा स्पष्ट भेद आहे; परतु सजीव पदार्थाचे जे दोन वर्ग आहेत, म्हणजे वनस्पतिवर्ग व प्राणिवर्ग, त्यांतील कितीएक पदार्थांचें एकमेकांशी इतकें सारखेपण असतें, की ते पदार्थ वनस्पति आहेत किंवा प्राणी आहेत, हें स्पष्टपणे सांगवत नाहीं. असे पदार्थ समुद्रांत कितीएक सांपडतात. आतां आपणांस असें जर कोणीं विचारिलें, कीं शेवटच्या दोन वर्गांतल्या पदार्थांचे ठायीं त्यांचा पहिल्या वर्गांतल्या पदार्थांपासून भेद करणारें असें जीवनतत्त्व म्हणून जें आहे, ते काय? तर ही गोष्ट आम्हांस अगदीं ठाऊक नाहीं, असें कबूल केलें पाहिजे. आपण ईश्वरास जसा त्याच्या कृतीनें जाणतों, स्वरूपतः जाणत नाहीं, तसेंच जीवतत्त्वाच्या स्वरूपाचें आपणांस ज्ञान नाहीं, तर त्याच्या कार्यावरून मात्र तें समजावयाचें."

'महाराष्ट्र–भाषेचें व्याकरण':—

"मागल्या दहापधरा वर्षांपासून महाराष्ट्र–भाषेंत गद्यात्मक ग्रंथ लिहिण्याचा प्रचार वाढू लागला, तेव्हापासून, मोठमोठालीं वाक्यें तर काय, परंतु त्यांतील प्रत्येक शब्द व त्या शब्दांतील प्रत्येक वर्णरूप अवयवहि शुद्ध व नियमास अनुसरून असावा आणि तेणेंकरून सर्वांची लिहिण्याची पद्धति एकसारखी पडून सांप्रत जी लिहिण्यांत अव्यवस्था आढळते ती दूर व्हावी, अशी इच्छा माझ्या मनांत उद्भवली होती; कारण जशी भाषा, तशी तिची लेखनपद्धतिहि, तदंतर्गत गूढास्थित जे नियम त्यांचें उद्घाटन करून त्यांजवर बशिवणें, हाच व्याकरणशास्त्राचा मुख्य उद्देश होय. आणि याच उद्देशानें गालव–शौनक–कात्यायन–शाकटायनादि जे प्रतिशाख्यादि–वेद–व्याकरण–भाष्यकार, व त्यानंतर पुढें यास्क–पाणिन्यादि जे वैयाकरण झाले, व तदनंतर अर्वाचीन काळी भट्टोजी दीक्षित, महीधरभट्ट, बोपदेव, आदिकरून जे व्याकरणग्रंथकार प्रसिद्ध झाले, त्या सर्वांनीं परिश्रम केले, ह्मणोनच संस्कृत भाषा इतक्या प्रगल्भ दशेस येऊन विद्वज्ज-

---

[*] नॅचरॅलिस्ट्. यानेंच प्रथम जेनेरा (Genera) व स्पीसीज् (Speceis) यांतील भेद स्पष्ट करणारीं खरी तत्त्वें प्रतिपादन केली. याचे १८० ग्रंथ प्रसिद्ध असून १७३५ सालीं प्रसिद्ध झालेला Systema Naturæ हा याचा प्रमुख ग्रंथ होय.—'सम्पादक.'

चित्तचकोरास चंद्रीभूत होऊन, वाल्मीकि—व्यास—शंकर—श्रीहर्ष—कालिदास—भवभूत्यादि जे प्राचीन आणि अर्वाचीन कवि त्यांच्या वाग्देवतेस इतकी रम्यस्थानार्ह झाली; नाहीं तर संस्कृत वाणीप्रमाणें जिचें काठिन्य, विस्तार, आणि जिच्या ठायीं, सहस्रशः सूक्ष्म-नियमरूप तंतूंचें गुंतलेलें जाल, अशा भाषेस मार्दवदशेस आणून, तिचें हें दुर्निवार जाल उकलून, त्या सूत्रांनीं विणून सिद्ध केलेला जो पट, तो कविजनचित्रकारांच्या अनेक सुरस—रंग—भरित कल्पनास लेखनार्ह झाला नसता. ह्मणोन या यशाचे जे अंशभाक् त्यांची परिगणना केली असतां, पतंजलि—कात्यायन—पाणिन्यादि जे शब्दशास्त्रनियंते त्यासच अग्रास्थानापन्न केलें पाहिजे." —प्रस्तावना.

या शेवटल्या उताऱ्यात वरील ग्रंथकर्त्याची नेहमीची तऱ्हा पूर्णपणें लक्षांत येते. ती सर्वांस माहीतच आहे कीं, संस्कृतांतले मोठमोठाले शब्द व लांब लांब समास घालून देण्याची हौस होय. ही इंग्रेजी भाषेतील जॉन्सनच्या ग्रंथावरून प्रस्तुत ग्रंथकारानें मराठीत सुरू केली की काय न कळे. असें जर असेल, तर त्यानें वरील पद्धतीविषयीं सध्या सर्व रसिक वाचकाचें काय मत झालें आहे, तें चांगलेंसें लक्षांत आणिलें नाहीं असें म्हणणें भाग आहे. जॉन्सनची पद्धति मनापासून चाहून तीस बुद्धिपुरःस्पर अनुसरणारा मनुष्य सध्यां तर कोणीहि मिळेल असें वाटत नाही, व त्या महापंडिताच्या हयातींत व पुढे काही वेळ त्याची तऱ्हा जरी बरीच लोकमान्य होऊन गेली होती, तरी त्यापुढें ती कोणाहि नामांकित ग्रंथकारानें पुनः चालू करण्याचें मनांत आणिलें नाहीं. असो, तर असल्या तऱ्हेचें अनुकरण आमच्या भाषेत जितकें बेताचें व जितकें थोडें होईल तितकें चांगलें. आतां हें खरें आहे कीं, वरील उताऱ्यात प्रौढ विषयावरच लिहावयाचें असल्यामुळे वरील रचना केवळ विशोभितच दिसते असें नाहीं. तिजवर दोष येवढाच येतो कीं, ती असावी त्यापेक्षां दुर्बोध झालेली असून ग्रंथकारानें आपलें पांडित्य मिरविण्याच्या उद्देशानें तिची योजना केली आहे असा वाचकांचा समज होतो.

आतां वरच्यासारखी डौलाची रचनाहि जेथें विषयानुरूपतेमुळें साजली जाऊन मनोवेधक होते असेंहि एक उदाहरण येथे देतों. तें वरील सर्वप्रसिद्ध ग्रंथकाराच्याच एका प्रसिद्ध ग्रंथांतील होयः—

"आणखी अशी अटकळ होते कीं, जेव्हां प्रथम मोरोपंताच्या आर्या बारामतीतून बाहेर निघूं लागल्या, त्या काळींच बारामतीजवळ सोलापुरांत रामजोशी या नांवाचे व्युत्पन्न आणि परम रसिक कवि असून त्यांनीं हरिदासाच्या वृत्तीचें अवलंबन केलें होतें; आणि ते नुकतेच कीर्तीच्या अंगणांत जाण्यास उंबऱ्यावरून बाहेर पाऊल टाकीत होते तों इतक्यांत त्यांस पंतांच्या कृतिकुमारिकेचा आल्हादजनक शकुन

भेटला, तिच्या सौंदर्यानें आणि निमंत्रणरूप आनंदजनक अशा प्रेमकटाक्षानें आकर्षितांतःकरण होऊन ही उपवर कन्या आपण वरावी अशी मनांत आवड धरून त्यांणीं तिच्या पित्याचा शोध करण्याकरिता तिचेंच अनुसरण केलें. पित्यानेंहि आपल्या कन्येच्या गुणास हा इतका लुब्ध पाहून तिणें याचें पाणिग्रहण केलें असता ती लवकरच सुखी होईल ह्मणोन तसें करण्यास आपलें पूर्ण अनुमोदन दिलें. हा प्रसंग कोणीं खालीं लिहिलेल्या आर्येत असाच वर्णिला आहेः—

जैशी जनकें दिधली, सच्चिद्घन राम जो सिता त्याला ।
तैशी मयुरें दिधली, ती आर्या रामजोसि तात्याला ॥

"किंबहुना असेंहि ऐकण्यात आहे की, मोरोपंतच्या आर्यानींच रामजोशांची वृत्ति हरिकीर्तनाकडे वळविली. त्यापूर्वी ते कलगीतुऱ्याच्या नादांत असून, लावण्याच्या छंदावर कवनें करून, स्वच्छंदानें, डफ तुणतुणें, सारंगी आणि नाचेपोर हातीं घेऊन चरितार्थ चालवीत होते. ही वेळ बाजीराव रघुनाथ पेशवे यांच्या विलासाच्या आरंभाची असावी अशी अटकळ होते. त्या काली रावबाजीच्या उत्तेजनानें पुणें शहरांत व त्या शहराचा वारा लागून जेथे तेथे शिमग्याचें चांदणें वाढत चाललें होतें. दिवसास ब्रह्मभोजनाचा थाट आणि दिव्यात वात पडली नाही तों मंदिरांत चवघडे, सणया याचा मंजुळ घोष, श्रीमंताच्या व सरदार लोकांच्या वाड्यांत सरकारी ताफ्यांचे मुजरे, रात्रीस रस्त्यात आणि बोळात फिरणाऱ्या लोकांचीं मनें आपणांकडे ओढून घेणारे, नुकतेच चिमणी, साळू, मैना, याच्या मंजुळ कंठांत होणाजी बाळानें घातलेले खडे सूर, आणि फौजेकडील शिलेदार, बारगीर, शिपाई, आणि शहरांतील सुखवस्तु शिंपी, माळी, सराफ, दुकानदार, यास रिजविण्याकरिता बहिरू, मल्हारी, धोंडीबापू, सगनभाऊ आणि रामा गोंधळी, यांनी सजविलेले डफ–तुणतुण्यांचे तमाशे आणि कलगी–तुऱ्याची[1] भांडणें, हे सर्व थाट रावबाजीच्या उल्लसित मनोवृत्तींच्या प्रेरणेनें पुणें शहरात जेथें तेथे गाजून राहिले होते. मग 'यथा राजा तथा प्रजा' या न्यायानें त्या प्रेरणेचा अमल सर्व पेशवाईत पसरला नसेल असें संभवत नाही. त्या काळीं सर्व गुणिजनांचे आशेनें भरलेले डोळे पुणें शहराकडे लागले असून त्या शहरानें जो कित्ता घातला होता, त्याची नक्कल जेथें तेथें होऊन कित्येक ठिकाणीं त्या नकलेवर ताण करणारे उमेदवारहि निपजू लागले. रामजोश्यांसहि यद्यपि अशा उमेदवारांमध्यें गणिलें तथापि त्यांच्या गुणास न्यूनत्व न येतां उलटी ती त्यांची उमेद प्रशंसेस पात्र होईल; कारण, त्यांच्या[2]

---

१. शृंगारिक लावण्याच्या प्रकाराची नावें. २. 'त्यांच्या कवनांवरून रामजोशी... व्युत्पन्न असावे' हें चूक, 'रामजोशी याच्या कवनावरून ते... व्युत्पन्न असावे,' असें हवें. **'रामजोशी' हें नाम येण्याआधीं त्याबद्दल 'त्यांच्या' हें सर्वनाम कसें येईल ?—'सं०'**

कवनांवरून रामजोशी हे चांगले व्युत्पन्न आणि साहित्यशास्त्रज्ञ असावे असे अनुमान होतें. असे असतां त्यांनी आपलें लक्ष त्या काळाच्या इतर पंडितांप्रमाणे सभेत शुष्क वादविवाद करून शालजोड्यांची आणि दक्षिणेची प्रतिष्ठा मिळाण्याकडे न लावितां, सर्व लोकांचें मनोरंजन करून त्यांमध्यें वाहवा मिळविण्याकडे ग लाविलें, हे आश्चर्य होय. त्यांत आणखी ब्राह्मणानें विद्वानाची पूज्य प्रतिष्ठा तुच्छ मानून केवळ लोकरंजनार्थ शूद्रवृत्ति धारण करून तमासगिरांच्या निर्भर्त्सनेचा अंगीकार केला, येणेंकरून रामजोशी हे मोठे उदार मनाचे पुरुष होते असे दिसतें, तसे असल्यावांचून त्या काळीं इतक्या धैर्याचें कर्म त्यांजकडून घडणें कठिण, म्हणून माझ्या मतें ते मोठे प्रशंसेस योग्य होत." ——'ककावलि'[१]—प्रस्तावना.

७. याप्रमाणे भाषेंत असणारे दोन मोठमोठाले प्रकार वर सांगून त्यांचें उदाहरणाहि केलें. आतां याशिवाय बाकीचे जे आढळणारे आहेत ते आपल्या भाषेत अद्याप चांगलेसे रूढ न झाल्यामुळे त्यांविषयीं एकंदरीनें निराळ्या सदरांतच विचार करूं. हे सदर इंग्रेजी भाषेचें अनुकरण होय.

८. इंग्रेजी भाषेचें अनुकरण ह्मणजे इंग्रेजींत ज्या पद्धति आढळतात, त्या इकडे आणण्याचा गेल्या वीसपंचवीस वर्षांत आपल्या लोकांचा जो उद्योग चालू झाला आहे तो होय. हा उद्योग इंग्रेजी भाषेचा इकडे जो आजपर्यंत प्रसार झाला व उत्तरोत्तर होत आहे त्याचें फळ होय. तो आजला जितका व्हावा व जितका होणें इष्ट आहे तितका अद्याप झाला नाहीं खरा, तरी तो काळेंकरून पुष्कळ वाढत जाईल असा सुमार दिसतो. हे नवे प्रकार म्हटले ह्मणजे वर्तमानपत्रें, मासिक पुस्तकें व काव्यनाटकादि इतर ग्रंथ हे होत. यांपैकीं पहिल्या दोहोंविषयीं प्रस्तुत मालेच्या पहिल्या दोन अंकांत बराच मजकूर लिहिला आहे. त्यांच्या स्थितींत मध्यंतरी गेलेल्या अल्प काळांत ह्मणण्यासारखा कांहींच विशेष फेरफार न झाल्यामुळे तेथल्याहून येथ कांहीं ज्यास्त लिहिण्याचें प्रयोजन नाहीं. यास्तव इतर ग्रंथांच्या संबंधानें मात्र येथें विचार करूं.

९. कोणत्याहि दोन भाषांचा जेव्हां परस्पर संगम होतो, तेव्हां दोहोंच्या मिश्रणाच्या योगानें दोघींचे गुण एकमेकींस लागतात याविषयीं इतिहासांत पुष्कळ उदाहरणें आहेत, व एका राष्ट्राच्या ग्रंथसंग्रहास दुसऱ्या राष्ट्राच्या ग्रंथसमूहानें कसें साहाय्य झालें किंवा त्यांत कोणते फेरफार घडले हा विषय भाषाभिज्ञ लोकांस मोठा मनोरंजनावह झाला आहे. आतां जेथें मराठी व इंग्रेजीसारख्या परस्परांहून अत्यंत भिन्न प्रमाणाच्या व परिपक्कतेच्या मानानें ज्यांत अतिशयित अंतर आहे अशा दोन भाषांची गांठ पडते, तेथें तर वरच्याहून पुष्कळ निराळा प्रकार घडण्यांत (की 'घडून' 'सं०') येतो. तो असा कीं, हीन भाषेस अभियुक्त भाषेची पद्धत लागून तींतील ग्रंथसंग्रह त्या दुसऱ्या भाषेची अभि-

वृद्धि होण्यास कारणभूत होतो. हा प्रकार संस्कृताच्या योगानें आमच्या भाषेस यापूर्वी पुष्कळच झाला आहे; व इतउत्तर वरील संस्कार मराठीस आणखी ज्यास्त होत जाण्याचाहि संभव आहे तीच गोष्ट इंग्रेजी भाषेसहि लागते. हिचा परिचय गेल्या पंचवीसतीस वर्षांत आमच्या लोकांस पुष्कळ झाल्यामुळे महाराष्ट्र—भाषेचें सगळें स्वरूप तिनें बदलून टाकलें आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. आतां वरील फेरफार होतांना आमच्या भाषेची पुष्कळ हानि झाली व कांहीं वेळ तर तीस अतिशय अपाय घडण्याचेंहि भय होतें, हें खरें आहे, पण सध्यां चोहोंकडे जी गडबड दिसत आहे तिजवरून पाहतां वरील भय नाहींसें होऊन तिचा उत्कर्ष होण्याचीं बरीच सुचिन्हें दिसू लागलीं आहेत असें ह्मणणें भाग आहे. असो; आतां इंग्रजी भाषेच्या अनुकरणानें मराठींत नव प्रकार कोणते सुरू झाले हें जर पाहिलें, तर अगोदर गद्याची तींत पद्धति पडली ही गोष्ट तेव्हांच लक्षांत येणारी आहे हा पद्धति हिंदुस्थानांत यापूर्वी कधींच नव्हती ह्मटलें तरी चालेल; कारण, संस्कृतांतहि सर्व ग्रंथप्रायः पद्यरूपच आहेत. ही नवी पद्धति पद्यरचनेपेक्षां सोपी व साहजिक असल्यामुळे व नाना प्रकारच्या विषयांच्या विवेचनासहि ती सारखी उपयोगी पडणारी आहे यास्तव, तिचा प्रचार अलीकडे चांगला पडून गेला हा, महाराष्ट्र—भाषेस मोठाच लाभ झाला असें म्हटलें पाहिजे. अलीकडे बावीस वर्षांत पुष्कळ निरनिराळ्या विषयांवर जी मराठींत ग्रंथरचना झाली ती एरवीं होती ना. ही पद्धत वर्तमानपत्रांच्या व मासिक पुस्तकांच्या फैलाव्यानें दिवसेंदिवस विशेष निश्चित होत जाऊन कादंबऱ्या नाटकें, वगैरे जे कित्येक नव प्रकार अलीकडे सुरू झाले आहेत त्यांच्या योगानेंहि तीस साह्य झालें आहे तीस अद्याप म्हणण्यासारखी चांगली स्थिति आली नाहीं; तरी सध्यांचा क्रम असाच पुढें चालल्यास तींत पुष्कळ सुधारणा होण्याची आशा दिसत आहे

१०. आतां सरतेशेवटीं वरील कादंबऱ्यादि नवे प्रकार आपल्या भाषेंत कसे सुरू झाले, त्यांची आजला कोणती स्थिति आहे, वगैरेंविषयीं लिहून एकंदर विषयाची परिसमाप्ति करतो. इंग्रेज लोक इकडे आल्यानें सर्व गोष्टींत दोन प्रकारचा बदल झाला आहे,—की[1] कांहीं नव्या उत्पन्न झाल्या आहेत व कांहींचें पहिलें स्वरूप पालटून फेरफार झाला आहे,—तसेंच आमच्या ग्रंथांतहि झालें आहे. कवितेची व इतिहासाची जुनी तऱ्हा बदलून नवी होत चालली आहे; व कादंबरी आणि नाटक हे अपूर्व प्रकार प्रचारांत येत आहेत. आतां या चोहोंविषयीं अनुक्रमेंकरून विचार करूं.

१. 'की' हा शब्द निरर्थक. इंग्रेजीच्या अनुकरणानें viz. (लॅटिन् videlicet) म्ह० namely या शब्दाच्या बद्दल 'की' हा शब्द रूढ करण्याचा शास्त्रीबोवांचा प्रयत्न दिसतो; पण मागीलपुढील डॅशिस्‌मुळे 'की'ची गरज उरत नाहीं. —'सम्पादक.'

पहिल्यानें कवितेविषयी जर पाहिलें तर तिजविषयीं अलीकडे आपणांत प्रमुख ह्मणविणाऱ्या मंडळीच्या समजुती किती पालटल्या आहेत, याविषयीं यापूर्वी अनेक ठिकाणी प्रसंगोपात्त उल्लेख केलाच आहे. त्यावरून आमच्या वाचकांच्या लक्षांत आलेंच असेल की, आमच्या देशासंबंधींच्या इतर बहुतक गोष्टींविषयी नव्या मंडळींची मतें प्रायः जशीं अज्ञानमूलक व भ्रांतिमय आहेत, तशीच प्रस्तुत विषयावरीलहि होत. हें सविस्तर व प्रमाणपूर्वक दाखविण्यास एका स्वतंत्र लेखाचीच जरूर आहे.* तो प्रस्तुत पुस्तकांत कदाचित् यथावकाश येईल. असो, प्रकृत स्थळीं येवढेंच सांगणें पुरे आहे कीं, मराठी कवितेचा ओघ आजपर्यंत ज्या दिशेने वाहत आला ती दिशा आतां बदलली. तो मुळींच बंद न होतां जर इतउत्तर पुढें चाललाच, तर त्याचा रोंख अगदीं निराळा होईल यांत संशय नाहीं. तो कांहीं इंग्रेजी कवितेच्या व कांहीं संस्कृत कवितेच्या मार्गाकडे वळेल, किंवा कवीच्या रुच्यनुरूप तो वरच्यांपैकीं एकेका पंथासच अनुसरेल. हा प्रकार सध्यांहि कांहीं दृष्टीस पडूं लागला आहे. पहिल्या प्रकारचें उदाहरण 'गंगावर्णना' हें दोनतीन वर्षांमागें प्रसिद्ध झालेलें एक लहानसें काव्य होय; व दुसऱ्या दोहोंची 'राजा शिवाजी' व 'दैवसेनी' आणि 'विद्याधनप्रशंसा' हीं उदाहरणें होत $

* वरील विषयावर माजी शालापत्रकाच्या मंल्या वर्षाच्या एप्रिल् महिन्याच्या अंकांत बराच मजकूर लिहिलेला आहे. सदरील पुस्तकांत मराठी कवितविषयीं विवेचन करण्याचा पुस्तककर्त्यांचा संकेत असून त्यास आरंभहि झाला होता. पण पुढें एकाएकीं तो विषय बंद पडून हजारों वेळां चर्वितचर्वण झालेला 'शिक्षणा'चा विषयच एकक्रम सुरू होऊन तोच शेवटपर्यंत चालू झाला व वर्षाच्या अखेरीबरोबर पुस्तकाचीहि अखेर झाली! हा सर्व प्रकार काय झाला असेल तो असो! आमच्या ऐकण्यांत असें आहे की, वरील मोह एप्रिल्च्या अंकात आमच्या पाद्री बंधूंचे जें थोडेंसें खंडन केलें आहे तें सदरील पत्रकास अपायकारक झालें. असें असेल तर वरील परम धार्मिक लोकांची व विद्याखात्यांतील अधिकाऱ्याची मोठी तारीफ केल्यावांचून राहवत नाहीं.

$ 'राजा शिवाजी' व 'दैवसेनी' हे ग्रंथ प्रसिद्धच आहेत. राहिलेले दोन मात्र सर्वांस माहीत नसतील असें वाटतें. त्यांपैकीं पहिला 'गंगावर्णना' हा ग्रंथ दक्षिणाप्रैज् कमिटीच्या बक्षिसास लायक ठरून तो आमचे विद्यालयबंधु रा० सा० पांडुरंग व्यंकटेश चिंतामणी, पेटकर, यांनीं रचिला आहे. वरील कमिटीकडे असल्या मासल्याची कविता फारच क्वचित् आली असेल हा अभिप्राय त्या कमिटीच्या चिटणिसांनीं वरील काव्याची जी तारीफ केलेली आढळते तीवरून स्पष्ट होतो. दुसरें काव्य 'विद्याधनप्रशंसा' यावर शालापत्रकाच्या एका अंकांत (पुस्तक १२, अंक ३) चांगला अभिप्राय दिलेला आढळतो. एकंदरींत वरील कवितेंत पुष्कळ श्लाघ्य गुण आहेत असें आम्हांसहि वाटतें.

या चारी काव्यांची योग्यता अर्थातच फार निरनिराळी आहे. ती बरोबर ठरविण्याचें सध्यां आमचें काम नाहीं. तरी वरील कृतींचें स्वरूप आमच्या वाचकांच्या कांहीं लक्षांत येण्याकरतां येथे इतकें सांगणें जरूर आहे की, 'गंगावर्णना' हें काव्य कांहीं, इंग्रेजी कवीच्या व पुष्कळ अंशीं, संस्कृत कवीच्या धाटणीवर आहे. पुढलीं दोन अनुक्रमेंकरून मिल्टन्चें 'पॅराडैज् लॉस्ट्' आणि स्कॉट्चें 'लेडी ऑफ् दि लेक्' यांच्या हातोटीवर आहेत; आणि शेवटलें केवळ जुन्या मराठी कवीच्या पद्धतीवर रचिलें आहे. असो, तर याप्रमाणें अलीकडे आमच्या कवितेचें रूपांतर होत आहे.

दुसरें रूपांतर इतिहासाचें. आमच्या जुन्या मराठी व ब्राह्मणी घराण्यांचे इतिहास कोणत्या रूपानें दृष्टीस पडतात हें आमच्या वाचकांपैकी कित्येकांस कदाचित् माहीत असेल. तें रूप बखर हे होय. ही ऐतिहासिक वृत्तांत लिहून ठेवण्याची तऱ्हा आमच्या लोकांत चांगली पूर्णतेस कधीहि आली नाहीं, तरी झालेल्या हकीकती साद्यंत लिहून ठेवण्याची जी वरील चाल त्या काळीं चोहोंकडे सुरू होती तीवरून आपल्या लोकांचा उद्योग व जिज्ञासा हीं दोन्ही स्पष्ट होतात. आपल्या देशाचा खरा इतिहास मिळविण्याचें वरील लेखच चांगलें साधन होत हें आम्ही मागे सांगितलेंच आहे; व असें असण्याचीं कारणेंहि दर्शविली आहेत तसेंच वरील उद्योग आतां जर केला नाहीं, तर तो पुढें होण्याची मुळीं शक्यताहि राहणार नाहीं, हेंहि मागें आठव्या अंकाच्या शेवटीं सुचविलें आहे. असो, पण आतां वरील तऱ्हा बदलली. इंग्लिश् भाषेंत जे शेंकडों मोठमोठे इतिहास-ग्रंथ आहेत त्यांची सरणी आपल्या लोकांस माहीत झाल्यामुळें यापुढें पहिल्या अडाणी रीतीस आतां कोणी अनुसरणार नाहीं. गेल्या तीस चाळीस वर्षांत आपल्या भाषेची क्रमाक्रमानें स्थिति सुधारत जाऊन ती सुधारणा अद्यापहि पुढें तशीच चालू आहे, हेंहि वरील इतिहासरचनेस चांगलें अनुकूल होणार आहे. तेव्हां एकंदरींत या विषयाच्या संबंधानें इंग्लिश् भाषेचा आमच्या भाषेशीं जो संसर्ग घडला आहे, तो सर्वथा हितावहच होईल. मागील कवितेच्या संबंधानें त्याचें हितावहत्व जसें संशयात्मक होय तसें याविषयीं नाहीं. असो; पण हे सर्व मनाचे तरंग पुढील काळाच्या संबंधानें झाले. त्यांचा साक्षात् प्रत्यय केव्हां येईल तो येवो ! सध्यां तर आजपर्यंत चालत आल्याप्रमाणेंच स्वदेशाच्या इतिहासाविषयीं बहुधा सर्वांची अनास्था दिसते. ज्या गोष्टींचें यथावत् स्वरूप आम्हांस मात्र समजणें शक्य, व वास्तव त्यांविषयीं निर्णय देण्यास वस्तुतः पाहिलें असतां आम्हांस मात्र अधिकार, त्यांविषयीं मतें देण्याचा पतकर बडे बडे रेव्हरेंड्, मोठमोठे हुद्देदार साहेब, व इकडचें अक्षरहि माहीत नसतां उंटावरून शेळ्या हांकणारे महान् महान् इंग्रेज ग्रंथकार हे बेधडक घेतात; आणि पेनाच्या सफाईंत किंवा जिव्हाग्राच्या चापल्यांत (त्यांतून त्या चापल्याचा विलायती

रसाच्या संस्कारानें परमोत्कर्ष झाला असल्यास मग तर आमचा पुराच भाग्योदय!) वक्तृत्वरूप ओघांत जे कांहीं वाहवतात ते अतोनात! पण याहून चमत्कार काय कीं त्यांच्या पोकळ शब्दावडंबराचें आह्मांस हसू न येतां किंवा तिरस्कार न वाटतां सत्याचे व ज्ञानाचें जणों काय मंथन करून दोहोंचें सारच त्यांनी आह्मांस अर्पण केलें आहे अशा भावानें त्यांची वचनें आह्मी शिरसावंद्य करतों; आणि त्यांची पोपटपचीं भरसभेंत करून आमच्या लोकांचा खुळेपणा व अधमपणा सर्वांस दाखवून दिला ह्मणजे आह्मास जन्माचे भूषण झालें असें मानतो! असो, आज आमच्या भाषेंत आमच्या देशाचे जे इतिहास आहेत त्यांत शब्द्रास शब्द भाषांतर नसतां स्वतंत्र आपल्याच बुद्धीनें लिहिलेले दोन मात्र आह्मांस माहीत आहेत—एक जाभेकर याचा 'हिंदुस्थानांतील इंग्लिशांच्या राज्याचा इतिहास', आणि दुसरा रा० विनायक कोंडदेव ओक यांचा 'हिंदुस्थानकथारस'. या दोघां ग्रंथकारांनीं, व त्यातून विशेषतः दुसऱ्यानें स्वतंत्र इतिहासरचना करण्याचा जो आपल्या देशबधूंस कित्ता घालून दिला आहे, त्याजबद्दल त्याचे सर्वांनीं मोठे आभार मानणे अवश्य होय हें उघडच आहे. तथापि खरोखरी पाहतां दोघांनीहि आपापल्या ग्रंथांत केवळ शब्द्ररचनेच्या पलीकडे कोणत्याहि प्रकारें स्वातंत्र्य दाखविलें आहे असें नाहीं. इंग्रेज ग्रंथकारांच्या ओंजळीनें पाणी पिण्याचा प्रकार आहे तो आहेच.* हें जोंपर्यंत नाहींसें झालें नाहीं, तोंपर्यंत इतिहासाचें खरें

* मेकॉले, 'मॉरिस्'सारख्या महासमर्थ ग्रंथकारांनीं आमच्या इतिहाससिंधूचें आलोडन करून आम्हीं परम दुर्बल, परम नीच, परम मूर्ख, अशीं सत्याचीं रहस्यें जीं आम्हांस नजर केलीं आहेत तीं अद्यापहि आम्हीं उराशींच बाळगिलीं आहेत. तीं तेथून केव्हां निघतील तीं निघोत! आमच्या साधारण संभाषणांत मोठमोठ्या सभांतून व लोकमान्य ग्रंथांतूनहि वरच्यांसारख्याच कल्पना व विचार आढळून येतात. वर सांगितलेल्या 'कथारसां'त ग्रंथकारानें कित्येक ठिकाणी आपल्या समजुती सदरहूप्रमाणेंच प्रकट केल्या आहेत. त्यांचा मासला ज्या कोणास पाहणें असेल त्यानें तो वरील ग्रंथाच्या शेवटीं सत्तावन सालच्या बंडाच्या संबधानें दोन लेख लिहिले आहेत त्यांत पाहावा. अथवा त्याच ग्रंथकर्त्यानें 'शिपायांच्या बंडाचा इतिहास' म्हणून एक नवें पुस्तक प्रसिद्ध केलें आहे तें पाहावें. या नव्या इतिहासांत रा० ओक यांनीं आपली राजनिष्ठा मोठ्या बहादुरीनें दाखविली आहे यांत संशय नाहीं, पण त्याच मानानें त्यांत सत्यनिष्ठेचा प्रकार जर दिसता तर बरें होतें असें आह्मास वाटतें. वरील दोन्ही लेख त्यांनी लोकभ्रांतीचें निरसन करण्याच्या स्तुत्य उद्देशानें लिहिले आहेत; व याच कामगिरीबद्दल सरकारच्या उदार आश्रयाचा अनुभव त्यास घडला असावा असें वाटतें. असें असेल

[पुढें चालू.]

वास्तव्य आपल्या भाषेंत झालेंसे मुळींच ह्मणतां येणार नाहीं.

आतां भाषेंत पूर्वी मुळीं नसून नवेच सुरू झालेले दोन प्रकार जे कादंबरी व नाटक त्यांविषयीं लिहूं. हे दोन्ही प्रकार संस्कृतांत आहेत. नाटक तर मोठ्याच पूर्णतेस पावलेलें असून कादंबरीचा प्रकार इंग्रजींतील 'नाव्हला'सारखा जरी सर्वांशी नाहीं, तरी तो संविधानकादि गुणांनी परिपूर्ण आहे. पण मराठींत जे वरील दोन्ही प्रकार उत्पन्न झाले आहेत ते संस्कृतावरून घेतलेले नव्हेत. त्यास मूळ, इंग्रेजी ग्रंथच होत. इंग्लंडांत गेल्या शंभर वर्षांत 'नाव्हल्' ह्मणून एक कल्पित कथेची तऱ्हा निघून ती लवकरच मोठ्या उत्कर्षास जाऊन पोंचली. नाटकें तर त्या भाषेंत दोनतीनशें वर्षांपूर्वीच मोठीं उत्कृष्ट झालेलीं आहेत. तर या दोहोंच्या अनुकरणानें वरील दोन्ही तऱ्हा मराठींत सुरू झाल्या आहेत. त्या पूर्णत्वाच्या दशेस पोंचण्यास अर्थात् अद्याप पुष्कळ काळ गेला पाहिजे. तरी सध्याहि त्याच्यांत काहीं मासले बऱ्याच चांगल्या प्रतीचे दाखवितां येतील. या नव्या कादंबऱ्यांत आम्ही अद्याप जितक्या वाचल्या आहेत. तितक्यांत 'मुक्तामाला', 'मोचनगड', व 'हंबीरराव आणि पुतळाबाई' या आमच्या मतें उत्तम आहेत. त्याप्रमाणेंच इंग्रेजीच्या धाटणीवर जीं जीं नाटकें झालीं आहेत त्यांत 'थोरले माधवराव', 'जयपाळ' व 'मनोरमा' * हीं आम्हांस उत्कृष्ट

तर आमची त्यास अशी सूचना आहे कीं, गेल्या सालीं माजी गायकवाडानीं विषप्रयोगाचें घोर कृत्य केल्याबद्दल आमच्या न्यायदंडधारी कृपाळू सरकारनें त्यास जें यथायोग्य शासन दिलें, त्यावरहि त्यानीं इतिहासरचना करून लक्षावधि राजनिष्ठ लोकांच्या मनांत ब्रिटिश् सरकारच्या न्यायित्वाबद्दल व्यर्थ जो किंतु आला आहे, तोहि नाहींसा करावा. 'हिंदुस्थानकथारसा'चा हा शेवटचा घुटका त्यानीं तयार केला असता त्याच्या श्रमाचें वैफल्य होईल असें नाहीं हें सांगणें नकोच !

* वरील ग्रंथाची आह्मी उत्तमांत गणना केली, हें पुष्कळांस कदाचित् विलक्षण वाटेल; व वरील नाटकांत बीभत्स रसाचा वगैरे पुष्कळ निंद्य प्रकार जो आहे तो आह्मांस अमान्य नाहीं अशी त्यांची समजूत होईल, पण असें अगदीं नव्हे. 'विविधज्ञानविस्तारां'त (पुस्तक ३, अंक १०) सदरील पुस्तकावर जी चरचरीत टीका केली होती ती बहुतेक अशीं आह्मास मान्य आहे; व पुस्तकें कितीहि चांगलीं असलीं तरी तीं जर चावट आहेत ('कीं असलीं?'–'सं०') तर तीं न झालेलीं पुरवलीं असें आमचें मत आहे. कारण असल्या ग्रंथांत जितके गुण अधिक तितका त्यापासून अधिक अनर्थ होण्याचा संभव. तथापि ज्याप्रमाणें वेश्या दुराचारिणी खरी तरी तिचें रूप जर मनोहर आहे, तर नुसत्या रूपाचाच विचार कर्तव्य असतां तिचें दुष्कर्म मनांत आणण्यांत हशील नाहीं, त्याप्रमाणें ग्रंथाच्या

[पुढें चालू.]

वाटतात. अशा प्रकारचे ग्रंथ कसे असावे, त्यांतील गुण कोणते व ते साधण्यास उपाय काय, वगैरे गोष्टींचा यथास्थित ऊहापोह करून तो आमच्या लोकांस समजाविणें, हें मोठें अवश्य आहे. पण ते अद्याप कोणींच न केल्यामुळें कादंबऱ्या व नाटकें हीं सध्या यदृच्छेनें जो तो हवी तशीं लिहितो. त्यामुळें तीं सामान्यतः इतकीं भिकार व पचपचीत निपजतात. साधारणपणें बरें असें एकादेंहि त्यांत सांपडण्याची मारामार पडते. असो, तर इंग्रेजी भाषेच्या संसर्गानें हे दोन प्रकार आमच्या भाषेंत नवे सुरू होऊन त्यांची आज वर सांगितल्या प्रकारची स्थिति आहे.

११. आतां वरील कलमांत सांगितलेल्या स्थित्यंतराच्या योगानें आमच्या भाषेंत भाषापद्धतीचे नवे प्रकार कोणते निघाले ते सांगतों. एक विनोदाचा, विनोदात्मक लेखाची प्रवृत्ति मराठींत पूर्वीं गद्यांत नव्हती व पद्यांतहि नव्हती, हें उघडच आहे. तशीच ती संस्कृतांतहि विशेष ह्मणण्यासारखी नाहीं हें तद्भाषाभिज्ञांस माहीत असेलच. त्या भाषेंत इतकीं नाटकें आहेत, पण हास्यरसाचा विशेष प्रकार असा एका मृच्छकटिकांत मात्र आहे. प्रहसन नांवाचा एक नाट्यप्रकार प्रसिद्ध आहे खरा, पण त्यांतील विनोद विशेष वाखाणण्यासारखा नसतो. असो, तर ही वरील रीत इंग्रेजी भाषेवरून इकडे आली. वर्तमानपत्रें सुरू होऊन त्यांचा फैलाव जसा होत चालला व जनमनोरंजन हें त्यांचें तत्त्व होऊन बसलें, तसतसा वरील प्रघात वाढत चालला. लोकप्रसिद्ध गोष्टींविषयीं व लोकप्रसिद्ध मनुष्यांस अनुलक्षून लिहिलेला मजकूर लोकांस मनोवेधक

रचनेवरच जर नजर द्यावयाची असली तर त्याच्या बीभत्सत्वाचा वगैरे विचार निराळाच ठेविला पाहिजे. चितार्‍याचें किंवा मूर्तिकाराचें कसब बीभत्सपणामुळें जसें कमी धरता येत नाहीं तशीच ग्रंथकाराचीहि गोष्ट होय. पाहा की, बोकेशियो[1] सारखा चावट व चिचकट ग्रंथकर्ता आजपर्यंत या भूमंडळावर थोडासाच झाला असेल; पण त्याच्या भाषासौंदर्यास्तव त्याच्या गोष्टी आज सहाशें वर्षें युरोपांत सर्वमान्य होऊन[2] त्या चिरकाळ या जगांत राहतील यांत तिळमात्रहि संशय नाहीं. त्याचप्रमाणें शेक्स्पीयर, बायरन् वगैरे इंग्लिश कवींची, व कालिदास, जयदेव इत्यादि संस्कृत कवींचीहि गोष्ट होय. असो; तर वरील नाटकांत कांहीं संविधानकाचें चातुर्य व विशेषतः भाषणाचा चटकदारपणा हे गुण चांगले असल्यामुळें त्यास वरील पंक्तींत बसविणें भाग आहे.

१. बोकॅशिओ जिओव्हानी (Bocaccio Giovanni), १३१३–७५, तरल कल्पकता व डौलदार लेखनशैली यामुळें प्रसिद्धि पावलेला अश्लीलताप्रिय इटालियन् ग्रंथकार. या 'आद्य कादंबरीकारा'चा द्वेषा पोपांनी व कौन्सिल् ऑफ् ट्रेंट्नें निषेधिलेला 'डेकॅमेरॉन्' (Decameron) नामक कथाग्रंथ शेक्स्पीयर्पासून कीट्सपर्यंत झाडून साऱ्या कवींच्या व कथालेखकांच्या स्फूर्तीचा झराच होता. २. 'झाल्या असून' असें हवें. —'संठ'

होत गेल्यानें तो मार्मिक रीतीनें लिहिण्याची रीत पडली. त्याप्रमाणेंच ग्रंथ लिहिण्याचा प्रघातहि अलीकडे वाढत चालल्यानें टीका करण्याचा प्रचारहि अलीकडे वाढत चालला आहे. ग्रंथाचे गुणावगुण लोकांस दिवसेंदिवस बरेच चांगले कळूं लागले आहेत, व मासिक पुस्तकाचा प्रचार सध्याहून जर पुष्कळ वाढत चालला तर ग्रंथ—परीक्षणांत वाचकांची निपुणताहि अधिकाधिक होत जाईल हें उघड आहे. असो, आतां वरील दोन्ही ठिकाणीं विनोदाचा बराच उत्तम ह्मणण्यासारखा मासला आजपर्यंत कोणकोणता दिसण्यांत आला तो सांगतों. एक, येथील ज्ञानप्रकाशांतील 'पिशाच्च' सहीचीं पत्रें. यांतील विषय जरी नेहमी विशेष महत्त्वाचा नसे, तरी आंतील मजकूर हास्यपर असल्यामुळें तीं पुष्कळ वाचकास अत्यंत प्रिय झालेलीं असत. त्यातील रोंख कोणा व्यक्तीवर नसून लौकिक विषयांच्या संबधानेंच ती प्रायः लिहिलेली असत. दुसरा मासला वरच्याहून निराळा होता. तो वरील पत्रांत एकदां व एकदा माजी 'लोककल्याणेच्छूं'त असा दोनदां चांगला दृष्टीस पडला. तो अद्यापहि येथील लोक तरी निदान विसरले नसतील. पुण्यांतील दोन प्रसिद्ध व्यक्तीस अनुलक्षून 'लोककल्याणेच्छू'त 'गोल्या घुबड' या सहीची दोन पत्रें व 'ज्ञानप्रकाशां'त 'पढतमूर्ख' या सहीचें एक पत्र अशीं सुमारें चार पांच वर्षांपूर्वीं तीन पत्रें प्रसिद्ध झालीं होतीं. तीं अशीं खुबीदार लिहिलीं होतीं कीं, कांहीं दिवसपर्यंत लोकांच्या तोंडीं त्यांशिवाय दुसरा विषयच नाहींसा झाला. जो तो त्या लोकप्रिय व्यक्तीचें चरित्र गाऊं लागला. तसेंच त्या पत्रांवरून वरील दोघां महापुरुषांस पुरतेपणीं कळून आले कीं, पुण्याचें पाणी कांहीं निराळें आहे; वनजंबूकन्यायानें आपण पूर्वींच्या ठिकाणीं जी विचित्र लीला केली ती या पुण्यपत्तनांत खपलीं[1] जाणार[1] नाहीं;[1] येथें मोठमोठ्यांचीहि मति कुंठित होते! असो; ग्रंथावरील टीकेंत याविषयाचा जो विनोदाचा प्रकार तो अद्याप पुष्कळसा दृष्टीस पडूं लागला नाहीं. यापूर्वीं वरील प्रकार ज्यांत दृष्टीस पडला अशीं पुस्तकें दोनच होत; एक माजी 'शालापत्रक' व दुसरें 'विविधज्ञानविस्तार'. या दोहोंपैकीं पहिल्यांतील 'घाशीराम कोतवाला'वरील टीका* ही आह्मांस वरील विनोदात्मक टीकेचें एक चांगलें उदाहरण वाटते. व त्याच्या खालोखाल दुसऱ्या पुस्तकांतीलहि कांहीं टीका आहेत.

१२. इंग्रेजी ग्रंथांचें ज्ञान चोहोंकडे फैलावल्यानें नवा सुरू झालेला प्रकार आणखी एक सांगणें आहे. तो सृष्टिवर्णन होय; हा जुन्या मराठी कवींच्या ग्रंथांत क्वचित् आढळतो; व संस्कृतांतहि त्याची एक निराळी तऱ्हाच आहे.$ इंग्रेजी कवितेंत

---

१. 'खपणार नाहीं' असें हवें. 'खपणें' हा अकर्मक धातु आहे. —'सम्पादक.'

* पुस्तक ५, अंक १०. $ या महत्त्वाच्या विषयावर थोडेंसें विवेचन केलेलें शालापत्रक, पुस्तक १२, अंक १ यांत सांपडेल.

व गद्यग्रंथांत मात्र तो अलीकडे मोठ्या पूर्ण दशेस येऊन पोंचला आहे. त्याचेंच अनुकरण अलीकडे आमचे ग्रंथकार करूं लागले आहेत. वस्तुतः पाहतां आमच्या देशाचें सृष्टिवैभव येवढें अवाढव्य, चित्रविचित्र व चित्तास आल्हाद व उन्नति देणारें असल्यामुळें वरील प्रकारचा उत्कर्ष होण्यास आमच्या देशवासी लोकांस जशीं साधनें आहेत तशीं पृथ्वीवरील दुसऱ्या कोणत्याहि देशांतील लोकांस नाहींत असें म्हटलें असतां चालणार आहे. यास्तव इंग्रेजी ग्रंथांच्या परिचयानें सृष्टिवैभव पाहण्याची आम्हांस जसजशी गोडी लागत जाईल, व चोहोंकडे प्रवास करण्याचा प्रघात आमच्या लोकांत वाढत जाईल, तसतशी आमच्या ग्रंथांतून प्रस्तुत प्रकारची अभिवृद्धि होत जाईल असा सुमार दिसतो. असो, आतां सध्यांच्या स्थितीला वरील वर्णनाचा प्रघात कितपत सुरू झाला आहे तो दाखवितोंः—

"पर्जन्यकाळ संपत येऊन हस्तनक्षत्रास आरंभ झाला असतां मोठमोठाले ढग आकाशांतून हिकडून तिकडे फिरूं लागले. मोठा जोराचा वारा सुटून कोठें कोठें वादळेंहि होऊं लागलीं; विद्युल्लतेचे भयंकर कडकडाट चालू झाले. कोठें कोठें मोठ्या जोराचा पाऊसही पडत आहे. चोहोंकडील नदीनाले भरून चालले आहेत. कितीएक पांथस्थ लोक पावसाच्या सपाट्यानें भिजून नदीनाले इत्यादिकांस उतार नसल्यामुळें खुडखुडत[1] उभे राहिले आहेत. कितीएकांस, विजेच्या व वादळाच्या सपाट्यांत आपण सांपडतों कीं काय, असें होऊन गेले आहे. जिकडून वादळ जात आहे, तिकडे अतिशय धुरळा उसळून वृक्ष आपआपलीं मस्तकें मोठ्या जोरानें हालवीत आहेत, आणि मेघांच्या भयंकर गर्जनेनें चाऱ्ही दिशा व्यापून गेल्या आहेत.

"अशा भीतिदायक प्रसंगांत, उज्जनीपासून सुमारें दोन कोशांवर, आपला तो सोमदत्त सांपडला! शुक्लाक्षाच्या वगीनें[2] भद्राक्षाची मोठ्या जाग्यावर नेमणूक होतांच सोमदत्तानें बंदिखान्यावरील अधिकाऱ्यांस एक हजार रुपये लांच देऊन आपली सुटका करून घेतली. आणि पहांटेस उठून दोन कोश गेला नाही, तोंच तो वादळाच्या सपाट्यांत सांपडला. वारा इतका जोराचा सुटला कीं, तो घोड्यासुद्धां कोठें भलतीकडेच नेऊन टाकितो कीं काय असें त्यास वाटलें; धुरळा इतका होऊन गेला होता कीं, डोळे उघडण्याचीही सोय नाहीं[3] मध्यें थोडा अवकाश सांपडतांच तो घोड्यावरून खालीं उतरला, आणि एक झाड होतें त्याच्या आड जाऊन उभा राहिला. चाकरही मोठ्या प्रयत्नानें घोडा तेथें घेऊन गेला, इतक्यांत पहिल्यापेक्षांही अधिक जोराचा वारा सुटला, तेणेंकरून तो वृक्ष उमळून पडून त्याखालीं आपला चुराडा होतो की काय, असें त्याला वाटलें. अशा अवस्थेंत तो आहे तों मोठ्या सपाट्याचा पाऊस व मोठमोठ्या गारा

१. कुडकुडत, थरथर कांपत. २. वग (स्त्री.)=वशिला. ३. 'नव्हती' हवें. —'सं०

पडण्यास आरंभ झाला. वाऱ्याच्या जोरामुळें जसा दगडांचा मार व्हावा, तसा गारांचा मारा चालला. इतक्यांत अंतःकरणांत धडकी भरण्यासारखा विजेचा कडकडाटही झाला. ह्यांतून आतां प्राण वांचणें कठीण असें सोमदत्तास वाटलें. सुमारें आठ महिने बंदिखान्यांत असल्यामुळें व रात्रंदिवस मुक्तामालेच्या काळजीमुळें तो आधींच अशक्त होऊन गेला होता. मग त्या बंदरांतून सुटून बाहेर पडतो तों लागलाच या अनर्थांत सांपडला, त्यामुळें त्यास असें वाटलें कीं आपणावर ईश्वरच कोपला; मग यश कोठून येणार? तर आतां त्यासच शरण जावें, म्हणजे त्यास दया आली तर येईल. असा निश्चय करून त्यानें अनन्यभावें त्याचें चिंतन चालविलें.

"मागें सांगितल्याप्रमाणें एक घटकाभर गारांचा पाऊस पडला. नंतर तो वळवाचा पाऊस, जसा एकाएकीं आला तसाच उडाला.[1] मघांनीं आकाश व्यापून गेलें होतें तें तेव्हांच वितळून जाऊन स्वच्छ ऊन्ह पडलें. जिकडे तिकडे पाणीच पाणी होऊन गेलें होतें. सोमदत्ताचें सर्वांग गारांच्या मारानें बरेंच ठेचून गेलें व कपाळावर एक दोन ठिकाणीं टेंगळेंही आलीं. सर्व चिरगुटें भिजून चिंब झाल्यामुळें कोरडें वस्त्रही नेसावयास राहिलें नाहीं. घोड्यावरीलही सर्व सामान भिजून गेलें. हा आपला अपमृत्यूच टळला असें वाटून, सर्व भिजलें व गारांचा मार बसला तरी त्यास फारसें दुःख झालें नाहीं. आकाश स्वच्छ होऊन ऊन्ह पडल्यामुळें कांहींसा त्याचे जिवास धीर आला."

—'मुक्तामाला', भाग ८, पृ. १३३–१३५.

"स्वप्न असें पाहिलें कीं, मी वाड्यांतून निघून गंगातीरीं गेलों, आणि तेथें पहातों तों अमर्याद पूर आला असल्यामुळें, ती गंगाबाई दुथड्यांचें उल्लंघन करून, महावेगानें "फूफू" असा शब्द करीत चालली होती. कोणी म्हणेल ही बया गिरिराज जनकावर रुसून तडक फुगून, गाल्हाणें गातच आपल्या प्रियपात्र रत्नाकराकडे जात आहे कीं काय कोण जाणें! इतक्यांत तिची ती शीघ्रगति मंद झाली, तिच्या प्रचंड लाटा कमी झाल्या, तिचें विस्तीर्ण पात्र आकुंचित झालें, तिचें गढूळ उदक स्वच्छ स्फटिकासारखें झालें, सारांश, कोणी म्हणेल सख्या रत्नाकरानें अंजारून गोंजारून, लडिवाळपणानें मांडीवर घेऊन इचें शांतवन[2] केलें. इकडे आसमंतात् भागींच्या प्रदेशांत नाना तऱ्हेचीं धान्यें इतकीं विपुल उगवलेलीं दिसलीं, कीं आज पृथ्वीनें आपलें सर्वच वैभव बाहेर काढलें कीं काय असा मला घटकाभर भास झाला. जयपाळा, सरासरी दोनअडीच घटकांच्या आंत हा सातदां चमत्कार पाहिला. मग परतावें म्हणून निघालों तों एकाएकीं गंगाबाईचें होतें तें उदक आटूं लागलें. आटतां आटतां, पांचसात पुरुष पाणी असावयाच्या ठिकाणीं, नेत्रस्पर्शास टिपूसभर देखील उरलें नाहीं. तिच्यामध्यें विहार

१. उडाला, नष्ट झाला. २. सांत्वन, समाधान, समजून. —'सम्पादक.'

करून सुखाने राहणारे जे मत्स्यादि जीव, त्यांनी तळमळ तळमळ करून पटापटा प्राण टाकले चहू बाजूच्या धान्यांची राख झाली. जिकडे दृष्टि द्यावी तिकडे वालुकामय दिसू लागले. हाही चमत्कार सातदां पाहिला" —'जयपाळ', अंक ३.

१३. येथवर आरंभी संकल्प केल्याप्रमाणे सगळा विषय आटपला. आतां सरते-शेवटी उत्कृष्ट भाषांतराचे कांही मासले येथे दाखल करून प्रस्तुत लेख आटपतों. हे देण्याचा अभिप्राय येवढाच आहे की, जे प्रकार आपल्या भाषेत अद्याप चांगलेसे दृष्टीस पडू लागले नाहीत, ते तीन घेण्याची योग्यता तरी तिचे अंगी आहे की नाही हे वाचकांस कळावे. ही योग्यता पढील भाषांतरें जितकी उत्कृष्ट उतरली असतील तितक्यावरून विशेष कळणार आहे पहिले उदाहरण अत्यंत आवेशयुक्त वक्तृत्वाचेः—

"पण मद्देशबांधवहो, किती वेळ तुमच्या कानांशी ओरडावें! तुह्मी उपेक्षा करतां हे पाहून, पहा, माझा जीव पराकाष्ठेचा चडफडतो अरे, तुह्मी आलस्यनिद्रेंतून जागे होऊन युद्ध करण्याविषयी कंबर कधी बांधणार? काय, कांही मोठा एकादा अनर्थ घडल्यावांचून तुमचे डोळे उघडत नाहींत? आतां घरीं बसवत नाही, शत्रु येऊन वेशीशी पोंहचला. असे झाले पाहिजे काय? अरे, आजपर्यंत ज्या तुमच्या मानखंडना झाल्या त्यांविषयी तुह्मांस कांहीच वाटत नाही? आजपर्यंत जे झाले, तितक्यानें तुमचा आळस जात नाही? ह्याहीपेक्षां मोठा कांही अनर्थ कोसळला पाहिजे? शहरच्या रस्त्यांनी उगीच फिरत असावे आणि एकमेकांस पोकळ बातम्या विचाराव्या, अशा व्यर्थ गमण्याखाली, तुह्मी बाबांनो, किती तरी वेळ घालविणार? अरे, मासिदनवाल्याने अथेन्स् संस्थान जिंकून सर्व ग्रीस् देशावर आपला पगडा बसविला, असे घोर वर्तमान या शहरांत आजपर्यंत कधी आले होते? आणखी तुह्मी एकमेकांस विचारितां, "काय हो, फिलिप् मेला?" एक उत्तर देतो, "अद्यापि मेला तर नाही; पण तो फार हैराण आहे" अरे, मद्देशबांधवहो, कोण तुमचा हा वेडपणा? अरे फिलिप् हैराण असला किंवा बरा असला, तर त्यापासून तुमचे काय रे, बरें किंवा वाईट आहे? समजा की, फिलिप् मेला, पण तेणेकरून तुह्मांस काय नफा? तो मेला तर तुमचा आळस त्याच्या जागी लौकरच आणखी नवा फिलिप् उत्पन्न करील. अरे. फिलिप् जो आज इतका प्रबळ झाला आहे, तो काय आपल्या अंगच्या पराक्रमाने झाला आहे? नाही, तुमच्या आळसाने झाला आहे. हा तुमचा आळस अलीकडे इतका कांहीं वाढला आहे की, तुह्मांस स्वतः शत्रूपेक्षां प्रबळ होतां येत नाही, व दुसऱ्या कोणी तुह्मांस प्रबळ केले, तर तें प्राबल्य तुमच्याने राखवत नाही" —**'अनेकविद्यामूलतत्त्व.'**

तोच प्रकार; पण वरच्याप्रमाणें वीरपर व निर्भर्त्सनपर नसून करुणापर व अभ्यर्थनापरः—

"जिकडे जिकडे पहावें तिकडे तिकडे भय व घोर अनर्थ हीच माझ्या नजरेस येतात, निर्भय असें ठिकाण कोठेंही नाही. आपल्या पूर्वजांच्या राजधानीकडे जाईन ह्मटलें, तर माझ्या भावाचा मारेकरा माझ्या बापाचें तक्त बळकावून बसला आहे; मी जातांच जे हात माझ्या भावाच्या रक्तानें लाल झाले आहेत तेच माझ्याही रक्तानें भरविण्यास तो चुकेल काय ? जर दुसऱ्या एकाद्या राजाचा आश्रय पहावा, किंवा त्यापाशीं साह्य मागावें, तर तेंही व्यर्थ, कां कीं, रोमन् प्रजासत्ताक राज्यानेंही मला अंगाबाहेर टाकल्यावर मला आपलासा ह्मणणारा दुसरा कोण सांपडणार ? माझी ममतेचीं कुटुंबांतील माणसें किंवा इष्टमित्र यांची तर गोष्ट बोलावयासच नको. माझा बाप केव्हांच लोकांतरास गेला, तेथें त्यास शत्रूचा अपकार कधींहि पोंचणार नाहीं, व दुःखांनी गांजलेल्या त्याच्या पुत्राचा आक्रोशही त्याच्या कानी कधींही जाणार नाहीं. माझा भाऊ जरी जिवत असता, तरी परस्परांच्या कळवळ्याने दोघांचें दुःख हलकें झालें असतें; पण काय सागावें ? न्युमिडिया देशाच्या राजकुळांतील मनुष्यावर ज्याचा हात कदापि वाहू नये, त्यानेंच कृतज्ञतेचें ओझें एकीकडे झुगारून देऊन त्यास अल्पवयांतच ससारयात्रेतून मुक्त केले शिवाय माझ्या पक्षाचे जे जे लोक त्यास वाटले, त्यांचाही जुगार्थानें एकदम सप्पा उडविला कोणांस सुळावर चढवून त्या घोर यातनांनीं त्यांचे प्राण घेतले. कित्येकांस सिंहादिक क्रूर पशूकडून खाववून त्यांहूनही क्रूर अशा मनुष्यास त्यांचा तमाशा दाखविला अजूनही त्या लोकांपैकी जे कोणी जगले असतील त्यांस अधारकोठड्यांत टाकून प्रत्यक्ष मरणाहूनही दुःसह असे त्यांचे हाल तो करवीत असेल.

"आर्यजनहो ! जे तुह्मी या रोम् नगरीत अत्युच्चपदी विराजमान असून संपूर्ण जगाची सूत्रें चालवीत आहां, त्या तुमच्या पायाशी हा दीन राजपुत्र जुगार्थानें दिलेल्या दुर्धर सतापानें पीडित होत्साता शरण आला आहे, याचें रक्षण करा. तुह्मांस तुमच्या मुलांबाळांची, तुमच्या देशाची, तुमच्या धर्माची, तुमच्या राज्याची व ज्या ज्या वस्तु तुह्मांस पूज्य किंवा प्रिय आहेत, त्या सर्वांची शपथ घालून हात जोडून येवढेंच सांगतों कीं, मीं कोणास यत्किंचित्ही दुखविलें नसून जो दुःखाचा कहर मजवर विनाकारण लोटला आहे, त्यापासून मला सोडवा, आणि न्युमिडियाच्या राज्याची मालकी तुह्मांकडे आहे यास्तव, त्यांत जो दगा उसळला आहे व जीं अघोर कृत्यें होताहेत त्यांचा बदोबस्त करून तेथे निरतर स्वस्थता नांदेल असें करा."

—सेनेट् सभेपुढें आधर्बाल्चें भाषण.

सृष्टिवर्णनः—

"मग कवि होण्याचा निश्चय केल्यावर या नवीन उद्देशानें जेव्हां मी सृष्टीचें

अवलोकन करूं लागलों, तेव्हां पूर्वी पाहिलेली सृष्टि मला नवीन भासूं लागली. ज्या गोष्टींकडे पूर्वी लक्ष पोंहचत नव्हतें त्या लक्षांत येऊ लागल्या, सर्व प्रकारच्या माहितीची मला आतां गरज वाटू लागली. नाना प्रकारचे उपमादि अलंकार सुचावे व मनोरंजक वर्णन करतां यावें, ह्मणून मी पर्वतावर व अरण्यांत पुष्कळ फिरलों; अनेक प्रकारच्या वृक्षांच्या व पुष्पांच्या तसबिरी स्मृतिरूप पटावर उतरून घेतल्या. पर्वतांचे मोठमोठे कडे व राजमंदिरांची शिखरें यांचें एकसारखें लक्ष देऊन अवलोकन केलें. कधीं कधीं मी वनांत एकादा चांगला स्वच्छ ओढा वहातां दृष्टीस पडला असतां, त्याच्या वळणावळणांनीं त्याच्या तीरांवरची शोभा पहात पहात कोस कोस लांब जाई व कधीं कधी संध्याकाळीं पश्चिमेस चित्रविचित्र रंगाचे मेघ दिसतात, व क्षणोक्षणीं त्यांचे आकार बदलत असतात, त्यांजकडे पहात उभा राही. कवीला अनुपयुक्त असा कोणताही विषय नाही. या सृष्टींत जे जे अत्यंत रमणीय किंवा अत्यंत भयंकर विषय आहेत ते त्यास सर्वदा उपस्थित पाहिजेत, जें जें विशाळ असल्यामुळें प्रचंड, किंवा सूक्ष्म असल्यामुळें गोजिरवाणें असेल त्या सर्वांची त्यास माहिती पाहिजे. बागांतील झाडें व अरण्यांतील जनावरें, जमिनीतील खानिज पदार्थ, आकाशांतील ग्रह, तारे वगैरे, या सर्व विषयांचें ज्ञान त्यास पाहिजे. कवीचा मुख्य उद्देश म्हटला म्हणजे वाचणाऱ्यांची सदाचरणाकडे प्रवृत्ति व्हावी व दुराचरणापासून निवृत्ति व्हावी हा आहे, आणि या प्रकारचा त्याचा उपदेश गोड लागून मनांत ठसण्याविषयीं प्रसंगवशात् सर्व प्रकारच्या कल्पना त्याच्या उपयोगीं पडतात. यास्तव ज्यास माहिती फार, त्यास आपल्या वर्णनांत वैचित्र्य व गोडी आणण्याची व दूरदूरचे दाखले आणून व उपदेश करून वाचणाऱ्यांचें मनोरंजन करण्याची शक्तीही फार येते हें सिद्धच आहे." —'रासेलस', भाग १०.

"हे सागरा ! तुझ्या अफाट विस्ताराकडे पाहून जों जों विचार करूं लागावें, तों तों नव्या नव्याच कल्पना मनांत येऊ लागून बुद्धीस अधिकाधिक चमत्कार भासतात, आणि आश्चर्यभरांत चित्त अगदीं थक्क होऊन जातें ! ज्याप्रमाणें मनुष्यांच्या पिढ्यानपिढ्या एका मागून एक जन्मास येऊन कांहीं काळानें लागलींच विलयास जातात, त्याप्रमाणें तुजवर हजारों लाटा एकावर एक येऊन भराभर बुजून नाहींशा होतात, आणि त्यांच्याप्रमाणेंच यांच्या वास्तव्याची मागें खूण देखील रहात नाही ! तुझ्या लाटा साऱ्या पृथ्वीच्या किनाऱ्यांवर आदळत आहेत, आणि ज्यांचें निकट सान्निध्य त्यांच्या अक्षय वैरास मात्र कारणीभूत होतें, अशा देशांची तोडातोड करून तूं त्यांचें कलाकौशल्य व संपत्ति हीं परस्परांस देववितोस, व येणेंकरून सर्व जगास तुझ्यामुळें सुखाचा व समृद्धीचा लाभ होत आहे.

"तुझें देखावे तरी निरानिराळ्या समयीं किती विचित्र असतात ! त्यांची शोभा व

भव्यपणा ही कोठवर वर्णावी ?—कधीं वाऱ्याची हालचाल अगदीं बंद होऊन तुझा सर्व विस्तार अगदीं निश्चल दिसतो—कधी नुकताच सूर्योदय झाला असल्यामुळे क्षितिजाची कड रुप्याने जणों काय मढविलीच आहे, अशी भासते—कधीं तोच सूर्य अस्तास जाऊं लागून संध्याकाळचें आकाश त्याच्या सोनेरी किरणांनीं देदीप्यमान झालेलें असतें, व अशा वेळेस आरशाप्रमाणें स्थिर अशा तुझ्या पाण्यावर जेव्हा आकाशाची कमानची कमान शाबूत उठलेली असते, तेव्हा ती तर काय शोभा सांगावी ?—पण हीं सर्व सौम्य रूपें टाकून जेव्हां तू आपले उग्र स्वरूप धारण करतोस—जेव्हा काळ्या दाट ढगांनीं आकाशात गाढ अंधार होऊन तुफानाच्या वाऱ्याच्या सोसाट्यानी तू अगदीं खवळून जातोस, व तुझ्या प्रचंड लाटा उसळून मेघमंडळाशी एकवट होऊं पहातात—जेव्हां मृत्यु आपलें भयंकर आधिपत्य तुजवर चोहोंकडे गाजवीत असतो—जेव्हां अशा तडाक्यात सांपडलेला बिचारा खलाशी भयानें गर्भगळित होऊन त्याचे सर्व प्रयत्न निष्फळ होतात, व त्याचे इष्टमित्र त्याजकरितां जागच्याजागीं हळहळत असतात, अशा भयंकर प्रसंगी तुजकडे पहाण्याची कोणाची छाती आहे!

"याप्रमाणें विचार पुढें चालविले असता बुद्धि अगदीं कुंठित होऊन जाते. पण जेव्हा तुझ्या भरतीओहटीविषयीं विचार करावा—कीं ज्या जगाच्या आरंभापासून आजपर्यंत कधींही टळल्या नाहींत—तेव्हा ज्यानें आपल्या अपार सामर्थ्यानें तुला निर्माण केलें, व तुझ्या मर्यादा अशा रेखून टाकिल्या की, तू येवढा उच्छृंखळ खरा, परंतु त्याचें उल्लंघन तुझ्यानें होऊंच नये, त्याच्या अगाध महिम्याकडे लक्ष लागून विचारशक्ति गुंग होऊन जाते व तिची गतिच पुढें होत नाहीं!"

—समुद्र, 'शालापत्रकां'तून.

एका तत्त्वज्ञाची स्वोक्तिः—

"अहो! मनुष्याचें ज्ञान फार फार झालें तरी तें किती अत्यल्प! मी आपला सारा जन्म ज्ञानसंपादन करण्यात घालविला ना? पण इतकें करूनही मला समजतें तें काय! सृष्टीच्या रहस्याचा खुलासा लावण्याची उमेद धरून मी खोल खोल विचारांत जों जों शिरूं लागतों, तों तों माझी बुद्धि अगदींच गुंग होऊन मला कांहींच कळेनासें होतें. पाहिल्यापहिल्याने माझी मति कांहींशीं चालते खरी, पण माझें निश्चित ज्ञान असें तेवढेंच; त्यापुढें नुसत्या कल्पनाच बांधाव्या लागतात. एकूण अज्ञानदशेपेक्षा सज्ञानदशेंत मोठा विशेष म्हटला म्हणजे येवढाच कीं, सृष्टिकर्त्याच्या अपार योजनेचें आकलन होण्यास मनुष्याची बुद्धि किती पंगू, याचा तींत असल्यानें पूर्णपणें सिद्धांत होतो!

"आतां सूर्याचें परिमाण व ग्रहांचीं अंतरें ही मला काढतां येतात, तसेंच

त्यांचे वेध घेऊन त्यांच्या गति वर्तविणें व मनास थक्क करणाऱ्या अशा त्यांच्या प्रद- क्षिणांचे नियम सिद्ध करणे, या गोष्टीही मला अगदीं सहज आहेत, हे सर्व खरें, परतु त्याची रचना कशी काय आहे, त्यावर प्राणी वास करितात की नाही, करीत असले तर त्याची जीवनस्थिति व रहाण्याच्या सोई कोणत्या प्रकारच्या आहेत, इत्यादिविषयी माहिती माझी व अडाण्या कुणब्याची सारखीच पण हे फार दूरच्या अशा अंतरालातील गोलाविषयी झालें, ज्या पृथ्वीवर मी खुद्द रहातों, तिच्या सृष्टि- व्यवस्थेविषयी तरी मला कितपत माहिती आहे ! ज्या वायुजलादिकास मूलद्रव्यें समजून 'पचमहाभूते' अशी सज्ञा पूर्वापारपासून लोक देत आले, त्याचेही पृथक्करण करून त्यांच्या घटकावयवास मी नावें दिलीं, हें खरे, पण अग्नीची दहनक्रिया कशी चालते किंवा जलास प्रवाहित्वधर्म कशामुळे आला आहे, इत्यादि गोष्टींचें उपपादन माझ्यानें करवेल काय ? अग्नि व उदक ही वस्तुतः काय आहेत हा विचार सुद्धा कधी मनात न आणता सर्व जग त्याचे सेवन करिते, त्यास वरील गोष्टींचा उलगडा पाडण्यास जशी मोठीच पचाईत येऊन पडेल त्याचप्रमाणें मलाही होते, माझी कुशाग्रबुद्धि व तत्त्वज्ञता याची येथें यत्किंचित्‌ही गति न होता सारी मार्झी माझ्यापाशीच रहाते —पदार्थ निराधार असला की, तो जमिनीवर पडावयाचाच हा नियम सर्वत्र मी पहातों, व शास्त्रकाराच्या उपपत्तीवरून मला असें समजलें आहे की हें गुरुत्वाकर्षणाचे फल होय. पण हे समजूनही मला नवीन ते काय कळले ? ज्यास पूर्वी मी 'पतन' ह्मणत होतों त्यासच आता 'आकर्षण' ह्मणतो, येवढाच काय तो फरक ! अवघ्या पदार्थमात्राची ज्या अतर्क्य व अदृश्य सूत्राच्या योगानें एका केंद्रा- कडे गति होत आहे, त्याच्या स्वरूपाचा बोध वरील शब्दानें मला यत्किंचित् तरी होतो काय ? सृष्टिविषयक शास्त्रात निष्णात झाल्यामुळें प्राणिवर्ग, उद्भिजवर्ग व ख- निजवर्ग असे तीन मुख्य विभाग, तशाच अवातर जाति व उपजाति, या सर्वाची निवडानिवड मला करिता येते, पण इतके परिश्रम करूनही हिरव्या गवताच्या एका पातेचा तरी पोषणप्रकार माझ्यानें सांगवेल काय ? मी फार फार सूक्ष्म विचार केला तरी सृष्टिकर्त्या चतुर कारागिराचें जें मारू कलम वनपुष्पांस चित्रविचित्र रगानीं रंगवितें त्याचा मला शोध लागेल काय ? तसेंच माणिकावर व पाचेवर जे रंग झळ- कतात व तऱ्हेतऱ्हेच्या शिपावर ज्या लकेरी मारतात, त्याचें कारण तरी आजपर्यंत विचार करून मला काय उमगलें आहे ? इतर प्राण्यांचें चातुर्य जें माझ्या नजरेस येतें त्यास मी उपजतबुद्धि ह्मणतों व मनुष्याच्या विचारशक्तीशी ती कोणकोणत्या जनावरांचे ठायीं किती किती मिळू पहाते याविषयींही माझा तर्क चालतो; परतु एकंदरीत पहाता, पशूस माझे मनोधर्म जितपत कळतात, तितपतच त्यांचेही मला

कळतात असें ह्मणणें भाग येतें. जेव्हां पक्ष्यांचा थवा आकाशांत घिरट्या घालतांना मी पहातों, किंवा एकाद्या दूरच्या प्रदेशाकडे त्यांचे कळप निघालेले असतात, तेव्हांचे त्यांचे संकेत व शब्द, पंडिताच्या भाषा जशा एकाद्या अक्षरशून्य मजुराला, त्याप्रमाणेंच मलाही ते[1] अत्यंत गूढ होते. धर्मशास्त्रावरील ग्रंथांत जितकी त्यांची गति तितकीच माझीही त्यांच्या वर्तनानियमांत व व्यवस्थेत होय.

"हर हर! एकूण ज्ञानाचा हव्यास धरून त्याच्या प्राप्तीस्तव सर्व जन्मभर जो मी शीण केला, त्यासारखें त्याचें सार्थक ते मला काय झालें? माझी बुद्धि किती पंगू, अज्ञान केवढें थोर, या गोष्टीचा पूर्ण प्रत्यय माझ्या मनास येऊन माझें क्षुद्रत्व मला स्पष्टपणें भासू लागलें, इतकेंच कीं नव्हे? शिव शिव! मनुष्याच्या अंगीं पराकाष्ठेची विद्वत्ता आली, तरी आपला ज्ञानगर्व मिरविण्यास त्यास किती अत्यल्प अवकाश असतो! त्याची बुद्धि वस्तुतः इतकी कोती असून व संपादिलेलें ज्ञानही तसेंच अपुरें असून नुसत्या भूषणाचा त्यानें गर्व वहावा व आपली योग्यता मोठी मानावी हा त्याचा केवढा मूर्खपणा!" —मनुष्याचें अटोकाट ज्ञान, 'शालापत्रका'तून.

आणखी एकच उतारा देतो. तो 'अथेल्लो' नाटकांतला आहे. प्रसंग मोठा व चित्तास थरारवणारा असून तो मूळ कवीनें व भाषांतरकारानेंहि मोठ्या सफाईनें मारून नेला आहे:—

"निजण्याची खोली

"देस्दिमोना बिछान्यावर झोंपी गेली आहे. बाजूस दिवा जळतो आहे; अशा समयीं अथेल्लो तिचा प्राण घ्यावा या हेतूनें आंत शिरतो, आणि आपल्याशींच ह्मणतो, हे मना, या अघोर कृत्याचें तेंच बीज बरें, तेंच बीज! अहो पवित्र तारागणांनो, तें मी आपणांजवळ या तोंडानें वदूं नये, पण बीज तेंच तरी या सुंदरीचा रक्तस्राव करणें आपल्या हातून घडणें नाहीं. हिची काया तर पहा कशी बर्फासारखी शुभ्र आहे ती! आणि अंगावर तेज पहा कसें लखलखतें आहे तें! जशी काय घोटींव संगमरवरी पुतळीच! अशा तुळतुळीत आणि तेजस्वी शरीरावर घाव करण्यास आपला कांहीं हात वाहायाचा नाहीं. (असें ह्मणून तरवार आटपतो) पण हिला जिवंतही ठेवण्याची सोय नाहीं, कारण तसें केल्यास ही विश्वासानें पुष्कळांचे असे गळे कापील! याकरितां मारलीही पाहिजेच; पण अगोदर दिवा मालवावा आणि मग—हे प्रकाशदायका दीपा, जरी मी तुला मालविलें तरी मला जर वाटेल तर पुनः तुला पूर्वींप्रमाणें प्रकाशित करतां येईल. (स्त्रीकडे दृष्टि जाऊन) अहाहा! आपलें सर्व कौशल्य व अक्कल खर्चून परमेश्वरानें तुझी काय ही अप्रतिम सौंदर्याची मूर्ति निर्माण केली आहे! या तुझ्या

१. निरर्थक द्विरुक्ति. येथें 'ते' हा शब्द नको. —'सम्पादक.'

मूर्तीतील अंतर्दीप जर मीं समूळ मालविला तर त्यास पुनः प्रदीप्त करायास संजीवनी विद्या मजपाशी कोठें आहे? हें गुलाबाचें फूल जर मी तोडलें तर त्याला पुनः जीव आणण्याची शक्ति माझ्या अंगात नाहीं; तेव्हा अर्थात्च यास कोमेजून गेलं पाहिजे. असो, झाडावर आहे तोपर्यंत याचा उपभोग तरी घेऊं या. (असें म्हणून तिचें मोठ्या प्रेमानें चुंबन करितो). अहाहा! काय मधुर चुंबन हें! या माधुर्याच्या योगानें प्रत्यक्ष न्यायदेवतेला देखील आपला खड्ग मोडून टाकण्याची बुद्धि निपजूं लागत्ये. (चुंबनाची तृप्ति न होऊन) आणखी एकदां, आणखी एकदां प्रिये, तूं मरून अशीच रहा म्हणजे मी तुजवर अत्यंत प्रीति करीन पुनः आणखी एकदां आणि आता हें शेवटचें इतकें गोड असे प्राण घेणे कधी नव्हते रडें तर कांहीं आपल्याला आंवरत नाहीं, पण हे अश्रु महादुष्ट आहेत. हें दुःख मोठें अलौकिकच आहे! अहो ज्या ठिकाणीं प्रीति करावयाची त्याच ठिकाणी घाव घालावयाचा! अँ! ही जागी झाली —" —अंक ५, प्रवेश २.

तरी विलक्षण मत स्थापण्याच्या बुद्धीने आम्ही हे लिहिलें आहे, असेहि कित्येकांस वाटल्यावांचून राहणार नाही. यास्तव एका अनुभविक ग्रंथकाराचे प्रमाण येथें त्यांस दाखविणें अवश्य वाटतेः—

"नटः—नन्वयं (कविः) प्रमाण-प्रवीणोऽपि श्रूयते। तदिह चन्द्रिका-चण्डातपयोरिव कविता-तार्किकत्वयोरेकाधिकरणतामालोक्य विस्मितोऽस्मि !।

"सूत्रधारः—क इह विस्मयः ?।

येषां कोमल-काव्य-कौशल-कला-लीलावती भारती
तेषां कर्कश-तर्क-वक्र-वचनोद्गारेऽपि किं हीयते ?।
यैः कान्ता-कुच-मण्डले कर-रुहाः सानन्दमारोपिता-
स्तैः किं मत्त-करीन्द्र-कुम्भ-शिखरे नारोपणीयाः शराः ?" ॥

—प्रसन्नराघव नाटक,

"नट—हा (कवि) तर्कशास्त्रातहि मोठा प्रवीण आहे म्हणून ऐकतों. तर चांदणें व कडक ऊन हीं जशी एकत्र असावी त्याप्रमाणें याचें कवित्व व तर्कशक्ति एके ठिकाणीं पाहून मला मोठा चमत्कार वाटतो !

"सूत्रधार—यांत कसचा चमत्कार ? अरे, ज्याची वाणी कोमल काव्यरचना प्रसवते, तीतूनच तर्कशास्त्राची तीक्ष्ण वचनेंहि निघाली असता कोणती हानि झाली ?—ज्यांनीं कांताकुचमंडली आनंदेंकरून नखे रोविलीं, त्यांसच मदोन्मत्त झालेल्या हत्तीच्या गंडस्थळावरहि बाण हाणण्यास कांहीं कठिण आहे काय ?"

याप्रमाणें सुमारें सातआठशें वर्षांपूर्वीच जयदेवासहि 'कवितेचा व तार्किकत्वाचा' विरोध भासला. तेव्हां हे मत आम्ही बळेंच स्वकपोलकल्पित काढलें आहे असें नाहीं अशी आमच्या सुज्ञ वाचकांची खचित खात्री होईल. आणि या विषयाचा जो अंमळ बारकाईनें विचार करील त्यास खचित कळून येईल कीं, कवीचें मन व तत्त्वज्ञाचें मन स्वभावतःच परस्परविरुद्ध होय.[1] कवीच्या मनांत पदार्थमात्राच्या दर्शनानें कल्पनेचे नानाविध तरंग उठत असतात. ते अर्थात्च बहुधा भासमय असतात. तत्त्वज्ञाचें मन पदार्थमात्राच्या वास्तविक स्वरूपाच्या शोधाकडे लागलेलें असतें; यास्तव सर्व भासमय कल्पनांचा निरास करून तें निवळ सत्याकडेच जातें. कवीचें काम ब्रह्मदेवाप्रमाणें चित्रविचित्र कल्पनासृष्टि बनविण्याचे असतें. तत्त्वज्ञाचे रासायनवेत्त्याप्रमाणें पदार्थमात्राचें पृथक्करण करण्याचे असते. सारांश, पहिल्याचा विषय कल्पना व दुसऱ्याचा विषय सत्यासत्यविवेचन. ही भिन्नता विशेष स्पष्ट करण्याकरितां एक थोडेंसें उदाहरण येथें

१. 'होत' हवें; कवीचें मन व तत्त्वज्ञाचें मन असे दोन कर्ते आहेत.—'सम्पादक.'